वृषसारसंग्रहः

[त्रयोदशमो ऽध्यायः]

[कथं सुखोपायो न क्रियते]

देव्युवाच ।
अहिंसातिथ्यकानां च श्रुतो धर्मः सुविस्तरः ।
किं न कुर्वन्ति मनुजाः सुखोपायं महत्फलम् ॥ १३:१ ॥

स्वशरीरे स्थितो यज्ञः स्वशरीरे स्थितं तपः ।
स्वशरीरे स्थितं तीर्थं श्रुतो विस्तरतो मया ॥ १३:२ ॥

किमर्थं भगवन्ब्रूहि सुखोपायं महत्फलम् ।
किं निवृत्तास्तु देवेश ऋषिदैवतमानुषाः ॥ १३:३ ॥

महादेव उवाच ।
अद्य पृष्टेन कथितं गोपितं मयि सुन्दरि ।
मानुषाणां हितार्थाय तव च वरवर्णिनि ॥ १३:४ ॥

अद्यप्रभृति देवेशि ख्यातिर्लोके भविष्यति ।
धन्या एवं चरिष्यन्ति अधन्या न रमन्ति तम् ॥ १३:५ ॥

त्रिगुणेन तु बन्धेन बद्धपाशदृढेन तु ।
तेनार्थेन रमन्त्यत्र जानन्तो ऽपि हि मोहिताः ॥ १३:६ ॥

[त्रिगुणबन्धः]

देव्युवाच ।

✣

(1a) ०तिथ्य०] $C_{45}K_{82}E$, ०तिथ्या० C_{94} (unmetr.) (1d) ०पायं] $C_{45}K_{82}E$, ०ऽपऽयम् C_{94} (2a) ०शरीरे] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०शरीर० E (2d) विस्तरतो] $C_{94}K_{82}E$, om. C_{45} (3a) ०र्थं] $C_{94}K_{82}E$, ०र्थ C_{45} • भगवन्ब्रू०] $C_{45}E$, भगवान्ब्रू० $C_{94}K_{82}$ (4) महादेव] $C_{94}C_{45}$, देवेश K_{82}, भगवान् E (4b) मयि] $C_{45}K_{82}$, ऽमऽयि C_{94}, ऋषि E (5b) ख्यातिर्लो०] $C_{94}C_{45}E$, ख्याति लो० K_{82} (6b) बद्ध०] $C_{94}K_{82}$, बद्धः C_{45}, बद्धा० E (6d) हि] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वि० E

किं वा त्रिगुणबन्धेति ब्रूहि संशयछेदक ।
अद्यापि मम देवेश मोहोत्पन्नस्त्रिबन्धनैः ॥ १३:७ ॥

भगवानुवाच ।
प्राकृतं वैकृतं चैव दक्षिणाबन्धमेव च ।
एतेनैव तु बन्धेन बद्धाः वर्णाश्रमाः सदा ॥ १३:८ ॥

ज्ञानहीना निवर्तन्ते परमं प्राप्य तत्पदम् ।
इष्टस्त्रीपुत्रभृत्यार्थे धनधान्यसमुच्चये ।
स्नेहादाकृष्टमनसां बन्धः प्राकृत उच्यते ॥ १३:९ ॥

योगयुक्तेन मनसा यद्यदैश्वर्यमाप्यते ।
तदा वैकृतबन्धं तु यदि तत्रानुरज्यते ॥ १३:१० ॥

आरामोद्यानवापीषु दानक्रतुफलेषु च ।
आसक्तमनसो वासो दक्षिणाबन्ध कथ्यते ॥ १३:११ ॥

अनेनैव तु पाशेन बद्धो वानरवद्यथा ।
मोक्षितुं न च शक्नोति इतश्चेतश्च धावति ॥ १३:१२ ॥

देवासुरमनुष्येषु तिर्येषु नरकेषु च ।
भ्रमते चक्रयन्त्रवद् यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥ १३:१३ ॥

गर्भवासपरिक्लेशो जन्ममृत्युः पुनः पुनः ।
व्याधिशोकभयायासचिन्तया जरया हतः ॥ १३:१४ ॥

✣

(7a) ०बन्धेति] $C_{94}K_{82}E$, ०बन्धेन C_{45} (7b) ०छेदक] $C_{94}C_{45}E$, ०छेदकः K_{82} (8a) प्राकृतं वै०] $C_{94}K_{82}E$, प्राकृम्वै० C_{45} (9b) तत्पदम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तत्परं E (9c) इष्टस्त्रीपुत्रभृत्यार्थे] $C_{94}C_{45}K_{82}$, इष्टस्त्रीषु निवर्तन्ते E (9d) ०च्चये] $C_{94}K_{82}E$, ०चये C_{45} (unmetr.) (9e) ०कृष्ट] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०कृष्य E (10c) तदा] conj., तमा० $C_{94}K_{82}$, तमो C_{45}, तच्च E • ०बन्धं तु] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०बन्धस्तु E (11c) ०मनसो वासो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मनसा वाचा E (11d) ०बन्ध] corr., ०बन्धः $C_{94}C_{45}K_{82}E$ (unmetr.) (12a) पाशेन] $C_{45}K_{82}E$, ?पा?---न C_{94} (12b) बद्धो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, बद्धा E (13cd) भ्रमते चक्रयन्त्रवद्याव०] $C_{94}K_{82}$, भ्रमते चक्रवत्तावद्याव० C_{45} भ्रमन्ते चक्रयन्त्रेव याव० E (14a) ०क्लेशो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०क्लेशौ E (14b) ०मृत्युः] $C_{94}K_{82}$, ०मृत्यु $C_{45}E$ (14c) व्याधि०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, व्याधिः E • ०भया०] $C_{94}C_{45}E$, ०सया० K_{82}

[गर्भोत्पत्तिः]

देव्युवाच ।
गर्भोत्पत्तिः कथं देव योगी लभति कीदृशीम् ।
कीदृशं लभते गर्भं श्रोतुं नः प्रतिदीयताम् ॥ १३:१५ ॥

भगवानुवाच ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गर्भोत्पत्तिं यथाक्रमम् ।
यथा संशयविच्छेदं लभिष्यसि वरानने ॥ १३:१६ ॥

अक्षरात्प्रभवो ब्रह्मा कर्म ब्रह्मसमुद्भवम् ।
कर्मतो यज्ञप्रभवो यज्ञतो धूमसम्भवः ॥ १३:१७ ॥

धूम्रादभ्राणि जायन्ते अभ्रात्पर्जन्यसम्भवः ।
पर्जन्यादन्नमुत्पत्तिरन्नाद्भूतानि जज्ञिरे ॥ १३:१८ ॥

अन्नाद्रससमुत्पत्ती रसाच्छोणितसम्भवः ।
शोणितान्मांसमुत्पत्तिर्मांसाद्मेदसमुद्भवः ॥ १३:१९ ॥

मेदसो ऽस्थीनि जायन्ते अस्थिभ्यो मज्जसम्भवः ।
मज्जायास्तु भवेच्छुक्रं नरः शुक्रसमुद्भवः ॥ १३:२० ॥

शुक्रशोणितसंयोगाद्गर्भोत्पत्तिस्ततः स्मृता ।
अग्निसोमात्मकं देवि शरीरं द्वयधातुतः ॥ १३:२१ ॥

18ab missing in E

✣

15a ०पत्तिः] $C_{94}C_{45}$E, ०पत्तिं K_{82} • देव] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}$E, देवि C_{94}^{ac} **15b** ०दृशीम्] $C_{94}K_{82}$E, ०दृशम् C_{45} **15c** गर्भं] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}$, गर्भो C_{45}^{ac}, गर्भः E **15d** प्रतिदीयताम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, प्रत्युदीर्यताम् E **16b** ०पत्तिं य०] $C_{94}K_{82}$, ०पत्ति य० C_{45}, ०पत्तिर्य० E **16c** ०च्छेदं] $C_{94}K_{82}$E, ०च्छेद C_{45} **16d** लभिष्यसि] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भविष्यसि E **17b** ब्रह्म०] $C_{94}C_{45}$, ब्रह्मा० K_{82}, वद्ध० E **18a** धूम्रादभ्राणि] C_{45}, धूमादभ्राणि C_{94}, धूम्राददभ्राणि K_{82} **18d** जज्ञिरे] $C_{94}K_{82}$E, यज्ञिरे C_{45} **19a** ०त्पत्ती] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०त्पत्ति E **19c** ०तान्मांस०] $C_{94}K_{82}$E, ०तान्मास० C_{45} **19cd** ०त्पत्तिर्मांसा०] $C_{94}K_{82}$, ०त्पत्तिर्मासा० C_{45}, ०त्पत्ति मांसा० E **19d** ०दसमुद्भ०] K_{82}E, ०दस्समुद्भ० C_{94}, ०दः समुद्भ० C_{45} **20c** मज्जाया०] $C_{94}K_{82}$E, मज्जया० C_{45} **21b** स्मृता] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$, स्मृतः K_{82}^{ac}E **21d** शरीरं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शरीर० E

सोमधातु स्मृतं शुक्रमग्निधातु रजः स्मृतम् ।
अग्निसोमाश्रयं देवि शरीरमिति संज्ञितम् ॥ १३ :२२ ॥

मासे मासे ऋतुः स्त्रीणां भवतीह न संशयः ।
ऋतुकाले प्रसर्पेत न सुखार्थं वरानने ॥ १३ :२३ ॥

पुत्रकामः प्रयुञ्जीत धर्मार्थं च यशस्विनि ।
पुमान्स्त्रीषूपयुञ्जीत अरणीव हुताशनम् ॥ १३ :२४ ॥

पुमान्शुक्राधिको ज्ञेयः कन्या रक्ताधिका भवेत् ।
समशुक्रे च रक्ते च स च जायेन्नपुंसकः ॥ १३ :२५ ॥

[द्वियमा त्रियमा च गुर्विणी]

देव्युवाच ।
द्वियमा त्रियमा चैव कथं जायेत गुर्विणी ।
कथं स्त्रीद्वियमा जायेत्कथं वा पुरुषद्वयम् ॥ १३ :२६ ॥

भगवानुवाच ।
रक्ताधिका स्मृता कन्या जायते वरवर्णिनि ।
वायुना च द्विधा भिन्ना कन्यकाद्वियमा स्मृता ॥ १३ :२७ ॥

शुक्राधिकस्तु पुरुषो द्विधा भिन्नो ऽनिलेन तु ।
द्वियमा पुरुषा ज्ञेयास्त्रियमास्तु त्रिधा कृते ॥ १३ :२८ ॥

ऋतुस्नाता यदा नारी यदि गर्भाद्विगृह्णति ।

✣

22ab ०क्रमग्नि०] $C_{94}K_{82}E$, ०क्रमाग्र्ग० C_{45} **22b** रजः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, रज E • स्मृतम्] $C_{94}C_{45}E$, स्मृतः K_{82} **22d** संज्ञितम्] $C_{45}K_{82}E$, सं⟨ज्ञि⟩--- C_{94} **23a** मासे मासे ऋतुः] C_{94}, मासे मासे ऋतु $C_{45}K_{82}$, मासी मासी ऋतुः E **23c** ०सर्पेत] $C_{45}K_{82}$, ०स⟨र्प्पे⟩त C_{94}, ०सर्प्येत E **24a** ०कामः] $C_{94}C_{45}$, ०काम $K_{82}E$ **24b** ०र्थं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, र्थश्च E **24c** ०षूप०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पुं प्र० E **24d** ०शनम्] K_{82}, ०शनः $C_{94}C_{45}E$ **27d** कन्यका०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, कन्यक० E **28a** ०धिकस्तु] $C_{45}K_{82}$, ०धि⟨क⟩--- C_{94}, ०धिकास्तु E • पुरुषो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पुरुष E **28b** भिन्नो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भिन्ना E **28c** पुरुषा] $C_{94}C_{45}$, पुरुषो $K_{82}E$ **28cd** ज्ञेयास्त्रियमास्तु त्रि०] $C_{94}K_{82}^{pc}$, ज्ञेयाःस्त्रियमास्तुस्त्रि० C_{45}, ज्ञेयास्त्रियमा त्रि० K_{82}^{ac}, ज्ञेया त्रियमास्तु त्रि० E **29b** गर्भाद्विगृह्णति] $C_{94}C_{45}K_{82}$, गर्भादि गृह्यति E

प्रथमे च द्वितीये च तृतीये च न जीवति ॥ १३ :२९ ॥

समेषु जनयेत्पुत्रं कन्यकां विषमे दिने ।
षष्ठ्यष्टमी च दशमी द्वादशी च पुमान्भवेत् ॥ १३ :३० ॥

पञ्चमी सप्तमी चैव नवम्येकादशी स्त्रियः ।
समरक्ते च शुक्रे च श्यामः संजायते पुमान् ॥ १३ :३१ ॥

रुधिरं त्वेकरात्रेण कललं प्रतिपद्यते ।
कललं पञ्चरात्रेण अर्बुदत्वं प्रजायते ॥ १३ :३२ ॥

अर्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशीसमुद्भवः ।
द्वितीयसप्तरात्रेण तत्सर्वं मांसशोणितम् ॥ १३ :३३ ॥

तृतीयसप्तरात्रेण हृदयं जायते ततः ।
ततः सर्वाणि गात्राणि शिरश्चैवोपजायते ॥ १३ :३४ ॥

हृदये जायमाने तु मूर्च्छा तन्द्रिररोचकः ।
स्त्रियाश्छर्दिः प्रसेकश्च दौर्बल्यं चोपजायते ॥ १३ :३५ ॥

तस्य हि हृदयं नारी यदि भिद्यति किंचन ।
भक्ष्यं लेह्यं तथा पेयमुपभोगांस्तथार्थयेत् ॥ १३ :३६ ॥

शयनासनदानानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
यद्यदाकाङ्क्षते किंचित्तदास्यैव प्रदापयेत् ॥ १३ :३७ ॥

✣

29d न] $C_{94}C_{45}K_{82}$, स E **30a** ०त्पुत्रं] corr., ०त्पुत्रः $C_{94}C_{45}K_{82}$E **30b** कन्यकां वि०] corr., कन्यका वि० $C_{94}K_{82}$E, कन्यका⟨द्वि०⟩ C_{45} **30c** षष्ठ्यष्टमी] $C_{94}C_{45}K_{82}$, षष्ठ्याष्टमौ E **30d** द्वादशी] $C_{94}K_{82}$E, om. C_{45} **31b** नवम्येका०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, नवमेका० E **33c** ०द्वितीय] $C_{94}C_{45}K_{82}$, द्वितीयं E **34a** तृतीय०] $C_{94}C_{45}$, तृतीयं K_{82}E **35b** मूर्च्छा त०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मूर्च्छन्त० E • तन्द्रिररोचकः] C_{94}E, तंद्रिरवोचकः C_{45}, तन्द्रीररोचकः K_{82} **35d** दौर्बल्यं] $C_{94}K_{82}$E, दौबल्य C_{45} **36a** तस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तस्या E **36b** भिद्यति] C_{45} K_{82}, भिद्याति C_{94}, भक्ष्यति E **36c** लेह्यं त०] $C_{94}K_{82}$E, लेह्यंन्त० C_{45} **36cd** पेयमु०] C_{45} E, पे--- C_{94}, पेयंमु० K_{82} **36d** ०भोगांस्त०] C_{94}, ०भोगांत० C_{45}, ०भोगास्त० K_{82}E • ०र्थयेत्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०ययत् E **37a** ०दानानि] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०यानानि E **37d** तदास्यैव] C_{45} K_{82}, तदास्यै च C_{94}, तत्तदास्यै E

नायासं कारयेच्चास्या न चैवमवमानयेत् ।
मुखमापाण्डुरं स्निग्धं कालत्वं स्तनकक्षयोः ॥ १३ :३८ ॥

शरीरं च श्रिया जुष्टं पीनोरुश्रोणिवङ्क्षणम् ।
लिङ्गैरेभिर्विजानीयाद्गर्भे जीवं प्रतिष्ठितम् ॥ १३ :३९ ॥

चतुर्थसप्तरात्रेण शिरश्चैवोपजायते ।
पञ्चमसप्तरात्रेण ग्रीवा तत्रोपजायते ॥ १३ :४० ॥

षष्ठमसप्तरात्रेण स्कन्धगात्रं प्रजायते ।
सप्तमसप्तरात्रेण पृष्ठवंशः प्रजायते ॥ १३ :४१ ॥

अष्टमसप्तरात्रेण पाणी जायत चोभयौ ।
सप्तरात्रं नव प्राप्य जायते ह्युरपञ्जरम् ॥ १३ :४२ ॥

दशमे सप्तरात्रे च पादौ जायत चोभौ ।
उदरं चोपजायेत सप्तैकादशरात्रिके ॥ १३ :४३ ॥

द्वादशसप्तरात्रेण कुक्षिपार्श्वः प्रजायते ।
सप्तत्रैदशरात्रेण कटिस्तत्रोपजायते ॥ १३ :४४ ॥

नवत्यष्ट च रात्रेण जायते सूत्रविंशतिः ।
सप्तपञ्चदशाहेन सर्वमेदः प्रजायते ॥ १३ :४५ ॥

षोडशसप्तरात्रेण अस्थि सर्वाणि जायते ।

✣

38a ०स्या] $C_{94}C_{45}$E, ०स्य K_{82} **38d** कालत्वं स्तनकक्षयोः] $C_{45}K_{82}$, कालंत्व स्तनकक्षयोः C_{94}, कपोलस्तनकेशयोः E **39a** शरीरं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शरीरश्च E **39b** ०श्रोणिवङ्क्षणम्] corr., ०शोणिवंक्षणम् $C_{94}K_{82}$, ०शोणिवक्षणम् C_{45}, ०श्रोणिवक्षसम् E **39c** लिङ्गैरे०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, लिङ्गेरे० E **39cd** ०जानीयाद्र०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०जानीयाङ्ग० E **40a** चतुर्थ०] corr., चतुर्थे $C_{94}C_{45}K_{82}$E **41d** ०वंशः] $C_{94}K_{82}$, ०शशः C_{45}, ०वंश E **42b** जायत] conj., जायतः चो० C_{94}^{pc} (unmetr.), जायति चो० C_{94}^{ac}, जायतश्चो० $C_{45}K_{82}$ (unmetr.), जायत चो० E **42d** ह्युर०] corr., ह्युरः० $C_{94}C_{45}K_{82}$ (unmetr.), हृदि० E **43b** जायत] C_{45}, जायेत $C_{94}K_{82}$E **43c** उदरं चो०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, उदरश्चो० E **44b** ०पार्श्वः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पार्श्वैः E **44d** कटिस्तत्रो०] $C_{94}K_{82}$, कटिकस्तत्रो० C_{45}^{ac}, ककस्तत्रो० C_{45}^{pc}, कुटि सूत्रो० E **45a** ०ष्ट च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०ष्टम० E **45b** सूत्रविंशतिः] $C_{45}K_{82}$, सूतविंशतिः C_{94}, सूत्रविंशति E

सप्तसप्तदशाहेन जायते स्नायुबन्धनम् ॥ १३ :४६ ॥

सप्तमाष्टादशाहेन जायते मुखमण्डलम् ।
सप्तोनविंशरात्रेण घ्राणवंशः प्रजायते ॥ १३ :४७ ॥

सप्तविंशतिरात्रेण नेत्रनालं प्रजायते ।
सप्तैकविंशरात्रेण कर्णयुग्मं प्रजायते ॥ १३ :४८ ॥

द्वाविंशसप्तरात्रेण जायते द्वौ भ्रुवौ ततः ।
सप्तत्रिविंशरात्रेण गण्डयुग्मं प्रजायते ॥ १३ :४९ ॥

चतुर्विंशतिसप्ताहे ओष्ठयुग्मं प्रजायते ।
पञ्चविंशतिसप्ताहे जिह्वा जायेत सुन्दरि ॥ १३ :५० ॥

षड्विंशसप्तरात्रेण दन्तपाली प्रजायते ।
सप्तविंशतिसप्ताहे जायते वृषणद्वयम् ॥ १३ :५१ ॥

अष्टाविंशतिसप्ताहे भगलिङ्गं प्रजायते ।
ऊनविंशतिसप्ताहे जायते च त्वगेव च ॥ १३ :५२ ॥

त्रिंशतिसप्तरात्रेण जायते नाभिमण्डलम् ।
सप्तैकत्रिंशरात्रेण सर्वरन्ध्रं प्रजायते ॥ १३ :५३ ॥

द्वात्रिंशत्सप्तरात्रेण नखविंशति जायते ।
त्रेत्रिंशत्सप्तरात्रेण रोम केशश्च जायते ॥ १३ :५४ ॥

सप्तरात्रचतुस्त्रिंशे सर्वसन्धिः प्रजायते ।

✣

48a सप्त०] C_{94}E, सप्ता० $C_{45}K_{82}$ **48b** नेत्रनालं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, नैत्रनालिं E **51a** षड्विंश०] C_{94}E, षड्विंश० C_{45}, षड्विंशति० K_{82} **51b** ०पाली] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पङ्क्ति E **51c** सप्त०] $C_{94}K_{82}$E, सप्ता० C_{45} **51d** वृषण०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वृषल० E **52c** ऊन०] C_{94} $C_{45}K_{82}$, उन० E • ०विंशति०] $C_{94}K_{82}$E, ०त्रिंशति० C_{45} **52d** जायते च] $C_{94}C_{45}$E, जायते त्व K_{82} **53a** ०शति०] K_{82}, ०शता $C_{94}C_{45}$, ०शत० E **54a** ०त्रिंशत्स०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०त्रिंशस० E **54c** त्रेत्रिंशत्०] $C_{94}K_{82}$, त्रितिंश० C_{45}E **54d** रोम] $C_{94}C_{45}$, लोम० K_{82} E **55a** सप्तरात्रचतुस्त्रिंशे] C_{94}, सप्तरात्रचतुत्रिंशे C_{45}, सप्तरात्रचतुस्त्रिंशत् K_{82}, चतुस्त्रिंशसप्तरात्रेण E (unmetr.) **55b** सर्व०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, सर्व्वे E

पञ्चत्रिंशतिसप्ताहे सर्वमर्म प्रजायते ॥ १३ :५५ ॥

षड्त्रिंशसप्तरात्रेण वेदना चोपजायते ।
सप्तत्रिंशतिसप्ताहे ईर्षाद्वेषः प्रजायते ॥ १३ :५६ ॥

अष्टत्रिंशतिसप्ताहे पञ्चात्मकसमन्वितम् ।
सर्वाङ्गमङ्गसम्पूर्णः परिपक्वः स तिष्ठति ॥ १३ :५७ ॥

मातुः श्वाशितपीतं च नाभिसूत्रागमेन तु ।
प्रजातस्योपधार्यन्ते गर्भस्थस्यैव जन्तवः ॥ १३ :५८ ॥

ततः प्रविशते चित्तं निद्रास्वप्नं यथा तथा ।
नोपलभ्यति सूक्ष्मत्वादरण्यग्निर्यथा तथा ॥ १३ :५९ ॥

गर्भोदकेन सिक्ताङ्गो जरायुपरिवेष्टितः ।
जातिं स्मरति तत्रस्थो जन्तुश्चेतःसमन्वितः ॥ १३ :६० ॥

मृतश्चाहं पुनर्जातो भूयश्चैव पुनर्मृतः ।
स्थावराणां सहस्रेषु जातो ऽस्मि विविधेषु च ॥ १३ :६१ ॥

---

57 cf. ŚDhU 8.36cd : पञ्चात्मकसमायुक्तः परिपक्वः स तिष्ठति = PadmaP 2.66.37cd **58ab** cf. ŚDhU 8.37 : मातुराहारवीर्येण षड्विधेन रसेन च । नाभिसूत्रनिबन्धेन वर्धते स दिने दिने ॥ = PadmaP 2.66.38 **59ab** cf. ŚDhU 8.38 : ततः स्मृतिं लभेज्जीवः संपूर्णे ऽस्मिन् शरीरके । सुखदुःखं विजानाति निद्रास्वप्नं पुराकृतम् ॥ ≈ PadmaP 2.66.39 **60ab** cf. ŚDhU 8.43–44 (=PadmaP 2.66.44-45) : यथा गिरिवराक्रान्तः कश्चिद्दुःखेन तिष्ठति । तथा जरायुणा देही दुःखं तिष्ठति दुःखितः ॥ पतितः सागरे यद्वद्दुःखमास्ते समाकुलः । गर्भोदकेन सिक्ताङ्गस्तथास्ते व्याकुलात्मकः ॥ **61ab** ≈ NiśvK 26.17ab : मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः = ŚDhU 8.39ab = PadmaP 2.66.40ab

✣

55c ०शति०] $C_{45}K_{82}E$, ०श० C_{94} (unmetr.) **56d** ईर्षाद्वेषः] $C_{94}K_{82}$, ईर्षाद्वेष C_{45}, ईर्ष्याद्वेषः E **57d** ०पक्वः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पक्व E **58a** मातुः] em., मातु $C_{94}C_{45}K_{82}E$ • ०पीतं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पीतश्च E **58c** प्रजात०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, अजात० E **59a** चित्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, देहे E **59b** ०स्वप्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०स्वप्न E **59d** ०रण्यग्नि०] $C_{45}K_{82}E$, ---ण्यग्नि० C_{94} • तथा] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}E$, om. C_{94}^{ac} **60a** ०ङ्गो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०ङ्ग E **60b** जरायु०] em., जरया $C_{94}C_{45}K_{82}$, जराया E **60c** जातिं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, जाति E **60d** ०श्चेतः०] $C_{94}K_{82}E$, ०श्चैतः० C_{45} **61a** पुनर्जातो] $C_{94}K_{82}E$, पुनजातो C_{45}

तिर्यग्योनिसहस्रेषु प्रेतेषु नरकेषु च ।
चतुर्वर्णविवर्णेषु मानुषेषु सहस्रशः ॥ १३ :६२ ॥

साम्प्रतं च पुनर्गर्भः क्लेशप्राप्तः सुदुःसहः ।
इदानीं जातमात्रो ऽहं संस्कारैश्चापि संस्कृतः ॥ १३ :६३ ॥

योगमेवाभिसेवामि सांख्यं वा पञ्चविंशकम् ।
यत्र जन्मजरा नास्ति यत्र मृत्युश्च नास्ति वै ॥ १३ :६४ ॥

यत्र ब्रह्म परं वैद्यं चरिष्यामि यतव्रतः ।
एवमादीन्यनेकानि चिन्तयित्वा पुनः पुनः ॥ १३ :६५ ॥

यावत्तिष्ठति गर्भस्थो जातिं स्मरति पूर्विकाम् ।
ततो जायति कष्टेन महाक्लेशेन मानवः ॥ १३ :६६ ॥

योनियन्त्रसुतीव्रेण पीड्यमानः सुदुःखितः ।
जातमात्रे स्मृतिभ्रंशो भवतीह अचेतनः ॥ १३ :६७ ॥

मायामुद्गरतीव्रेण हतः किं शुभमाचरेत् ।
एष गर्भसमुत्पत्तिः कथितो ऽस्मि वरानने ।
दुःखसंसारप्रथमः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ :६८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे गर्भोत्पत्तिरध्यायस्त्रयदशमः ॥

63cd ≈ ŚDhU 8.40ab : अधुना जातमात्रो ऽहं प्राप्तसंस्कार एव वा = PadmaP 2.66.41ab **67ab** cf. ŚDhU 8.49ab : गर्भात्कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रप्रपीडनात and ŚDhU 8.52cd : तथा शरीरं निःसारं योनियन्त्रप्रपीडितम्

62ab missing in E

✣

63a च पुनर्ग०] $C_{94}K_{82}E$, पुनग० C_{45} **63b** क्लेश०] $C_{94}K_{82}$, क्लेशं C_{45}, क्लेशः E • ०दुःसहः] E, ०दुहः C_{94}, ०दुःसहं C_{45}, ०दुःसह K_{82} **64b** सांख्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, साख्यं E **65a** ब्रह्म] $C_{94}K_{82}E$, ब्रह्मा C_{45} • वैद्यं] $C_{94}K_{82}$, वेद्यं $C_{45}E$ **65b** यत०] $C_{94}C_{45}E$, यतः K_{82} **66b** जातिं] $C_{94}K_{82}$, जाति $C_{45}E$ **67b** ०मानः] $C_{94}K_{82}$, ०मान० $C_{45}E$ **67c** ०मात्रे] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मात्रो E **68a** ०मुद्गर०] $C_{94}K_{82}E$, ०मुद्गल० C_{45} • ०तीव्रेण] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}E$, ०ती K_{82}^{ac} **68e** ०सार०] $C_{94}E$, ०सारः $C_{45}K_{82}$ • ०प्रथमः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०प्रशमं E **Colophon**: ०त्पत्तिरध्यायस्त्रयदशमः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०त्पत्तिर्नाम त्रयदशो ऽध्यायः E

[चतुर्दशमो ऽध्यायः]

[देहरूपवर्णभेदानि]

देव्युवाच ।
अतिदीर्घो ऽतिह्रस्वश्च पुमान्केनोपजायते ।
अतिगौरो ऽतिकृष्णश्च नरो भवति किं प्रभो ॥ १४:१ ॥

भगवानुवाच ।
गृहीतगर्भा या नारी नित्यमुत्तानशालिनी ।
प्रसारितविभक्तात्मा सो ऽतिदीर्घः प्रजायते ॥ १४:२ ॥

गृहीतगर्भा या नारी शेते संकुचिता सदा ।
रसान्नादीनि कटुकं सेवना ह्रस्व जायते ॥ १४:३ ॥

गृहीतगर्भा या नारी नित्यं क्षीरोपसेविनी ।
वरकोद्रवशालींश्च भुङ्क्ते चापि यवौदनम् ।
शुक्लवस्त्रस्त्रजा युक्ता सातिगौरं प्रसूयते ॥ १४:४ ॥

गृहीतगर्भा या नारी कालधान्यानि सेवते ।
माषकृष्णतिलामुद्गं तथा कृष्णयवोदनम् ।
कृष्णवस्त्रस्त्रजादीनि तस्याः कृष्णः प्रजायते ॥ १४:५ ॥

[जातिदोषानि]

देव्युवाच ।
जात्यन्धो जायते कस्मात्षण्ढो भीरुर्हतेन्द्रियः ।

✣

(1a) ०दीर्घो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०दीर्घा० E (2b) ०शालिनी] $C_{94}K_{82}E$, ०शायिनी C_{45} (2c) ०भक्ता०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मुक्ता० E (3c) रसान्नादीनि] em., रसोन्नादीनि $C_{94}K_{82}E$, रसोन्नादी C_{45} (3d) सेवना] C_{94}, सेवनाः $C_{45}E$, सेवनात् K_{82} (4b) ०सेविनी] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०सेविता E (4c) ०शालींश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०शाली च E (4d) भुङ्क्ते] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भुक्ता E • यवौ०] $C_{94}C_{45}$, यवो० $K_{82}E$ (4f) ०सूयते] $C_{94}K_{82}$, ०जायते $C_{45}E$ (5b) कालधान्यानि०] em., कलधान्यानि० $C_{94}C_{45}$, कलध्यानानि K_{82}, वलधान्यानि० E (5cd) माषकृष्णतिलामुद्गं तथा कृष्णयवोदनम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, कृष्णकोद्रवतैलादि माषकृष्णयवोदनम् E

कुब्जो वा वामनो वापि पण्डः स्थूलशिरः कथम् ॥ १४:६ ॥

भगवानुवाच ।
गृहीतगर्भा या नारी तीक्ष्णोष्णान्युपसेवते ।
लशुनानि पलाण्डूनि करञ्जमूलकानि च ॥ १४:७ ॥

पिप्पलीं शृङ्गवेरं च सर्षपान्मरिचानि च ।
आसवं च परिक्लिष्टा ये चान्ये कटुतिक्तकाः ।
तीक्ष्णं तु सेवमाना या जात्यन्धं जनयेत्सुतम् ॥ १४:८ ॥

मिथ्योपचाराः स्त्रीपुंसो व्यापन्ने शुक्रशोणिते ।
यदा गर्भाशये रक्तं स्त्रियाः पूर्वं निषिच्यते ।
पश्चाच्छुक्रं रक्तकाले तदा षण्डः प्रसूयते ॥ १४:९ ॥

त्रस्तोद्विग्ना यदा भीता स्त्री पुंसा सूयते प्रजा ।
तत्र यो जायते गर्भाद्भीरुः क्रन्दनको भवेत् ॥ १४:१० ॥

विसर्गकाले शुक्रस्य विघ्न उत्पद्यते यदा ।
इन्द्रियावर्तविघ्ने तु तदा जायेदनिन्द्रियः ॥ १४:११ ॥

गृहीतगर्भा या नारी वातलान्युपसेवते ।
कटुकानि कषायानि तिक्तानि च विशेषतः ॥ १४:१२ ॥

वातः प्रकुपितस्तस्या गर्भमाभुज्य तिष्ठति ।
कुब्जस्तु जायते तस्माद्गर्भाद्वातनिपीडनात् ॥ १४:१३ ॥

✣

(6c) कुब्जो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, कुजो E (6d) पण्डः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पङ्गः E • स्थूल०] $C_{94}K_{82}E$, स्तूलं C_{45} (7c) ०पलाण्डूनि] E, ०पलण्डूनि $C_{94}C_{45}K_{82}$ (8a) पिप्पलीं] $C_{94}K_{82}$, पिप्पली० $C_{45}E$ • ०वेरं च] $C_{45}K_{82}E$, ०वेर--- C_{94} (8c) आसवं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, आसवश्च E (8f) ०न्धं जनयेत्सुतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०न्धो जायते सुतः E (9a) मिथ्यो०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मिथ्या० E (9b) ०पन्ने] $C_{45}E$, ०पने $C_{94}K_{82}$ (9c) यदा] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}E$, यदि K_{82}^{ac} (9f) ०सूयते] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०जायते E (10a) ०द्विग्ना] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०द्विग्नो E • भीता] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भीत० E (10b) पुंसा] C_{45}, पुंसां $C_{94}K_{82}E$ • सूयते प्रजा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, सूपजायते E (10cd) गर्भाद्भीरुः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, गर्भभिरुः E (11a) विसर्ग०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, निसर्ग० E (11d) ०निन्द्रियः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०तिन्द्रियः E (13b) ०भुज्य] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०आतुह्य E

नित्यमासनशीला या तथा चोत्कुटकासना ।
तस्याः संहन्यते गर्भो वामनस्तेन जायते ॥ १४:१४ ॥

अतिव्यायामशीला तु या नारी विषमासनी ।
गर्भः संक्षुभ्यते तस्याः पण्डस्तेनोपजायते ॥ १४:१५ ॥

गृहीतगर्भा या नारी रूढधान्यानि सेवते ।
वातश्लेष्म शिरस्थो वै तस्य गर्भस्य कुप्यते ।
ततः स्थूलशिरास्तेन पुमान्जायत्यसंशयः ॥ १४:१६ ॥

देव्युवाच ।
करालाङ्गा हनुः पङ्गुर्मूको गद्गदभाषकः ।
विवृताक्षस्त्वनक्षो वा भवेद्दुःखगुदः कथम् ॥ १४:१७ ॥

भगवानुवाच ।
करालस्तनदोषेण जायते मानवस्तथा ।
अथ करालं कुरुते नारी लम्बोतिचूचुका ।
तस्मादेतेन दोषेण करालो जायते पुमान् ॥ १४:१८ ॥

गृहीतगर्भा या नारी रक्तपित्तामयार्दिता ।
गोहनुं जनयत्येषा रक्तपित्तप्रकोपिता ॥ १४:१९ ॥

गृहीतगर्भा या नारी वातशूलैरुपद्रुता ।
शुक्रोदावर्तनी चापि पङ्गुं जनयते सुतम् ॥ १४:२० ॥

✣

14a नित्यमासन०] $C_{94}K_{82}$, नित्यमानस० C_{45}, नित्यसासव० E **14b** चोत्कुटका०] em., चोत्कटुका० $C_{94}K_{82}E$, चोत्कटका० C_{45} **14c** तस्याः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तस्या E **15b** ०सनी] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}E$, ०सना C_{45}^{ac} **15c** गर्भः] $C_{94}C_{45}E$, गर्भ K_{82} **15d** पण्ड०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पषण्ड० E **16b** रूढधान्यानि] $C_{94}K_{82}$, रूढधानानि C_{45}, रूक्षधान्यानि E **16c** ०श्लेष्मा] em., ०श्लेष्म $C_{94}C_{45}K_{82}E$ **16d** तस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तस्या E **17a** ०लाङ्गा] $C_{94}E$, ०लोगो C_{45}, ०लागो K_{82} • पङ्गु०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पङ्गू० E **17c** विवृता०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, विकृता० E **17d** भवे०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भव० E • ०दुःख०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०द्रस्व० E **18a** ०स्तन०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०स्तेन० E **18e** ०देतेन] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०दनेन E **19c** जनय०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, जनये० E **19d** ०कोपिता] em., कोपिताः C_{94}, ०कोपितः $C_{45}K_{82}E$ **20b** ०द्रुता] $C_{94}C_{45}E$, ०द्रुतैः K_{82} **20d** पङ्गुं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पङ्गू E

क्षुधार्ता वेदनार्ता च सततं चोपवासिनी ।
मूकं जनयते पुत्रं दौहृदं च विमानिता ॥ १४:२१ ॥

गृहीतगर्भा या नारी विसृजेन्मासमासिकम् ।
अनक्षो जायते तस्या गर्भशोणितसंक्षयात् ॥ १४:२२ ॥

अर्शग्रस्ता यदा नारी वातोदावर्तपीडिता ।
गृहीतगर्भा रूक्षाणि वातलान्युपसेवते ॥ १४:२३ ॥

वातस्थानं ततस्तस्या गर्भस्यापीडितं भवेत् ।
अगुदो जायते तस्माज्जातश्चापि न जीवति ॥ १४:२४ ॥

देव्युवाच ।
हीनाङ्गो जायते कस्मादधिकाङ्गो ऽपि वा कथम् ।
श्वेतपिङ्गेक्षणः कस्मात्कथं लोहितलोचनः ॥ १४:२५ ॥

भगवानुवाच ।
गर्भस्य जायमानस्य यदङ्गे जायते ऽनिलः ।
वाताभ्यां श्लेष्मणा तस्य तदङ्गं परिहीयते ।
हीनाङ्गो जायते तस्मात्पुमान्वातप्रकोपतः ॥ १४:२६ ॥

गृहीतगर्भा या नारी मधुराण्युपसेवते ।
शृङ्गाटकाङ्कलोड्यानि शालूकानि बिसानि च ॥ १४:२७ ॥

मोचं तालफलं चैव नारिकेलफलं तथा ।
अभीक्ष्णं सेवमाना तु अधिकाङ्गं प्रसूयते ॥ १४:२८ ॥

पिङ्गाक्षः श्लेष्मपित्ताभ्यां श्वेताक्षः श्लेष्मणा भवेत् ।

24cd missing in C_{45}

✣

21b सततं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, E **21c** मूकं] $C_{94}K_{82}$E, मूलकं C_{45} • पुत्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, बालं E **21d** ०हृदं च] $C_{94}K_{82}$, ०र्हृदं C_{45}, ०हृदश्च E **22b** मासमासिकम्] $C_{94}C_{45}$E, मासिमासिकं K_{82} **22c** तस्या] $C_{94}C_{45}$E, तस्याः K_{82} **23a** अर्श०] conj. Szántó, अर्ष० $C_{94}C_{45}K_{82}$, अथ E **23c** रूक्षाणि] $C_{94}C_{45}$, या नारी K_{82}, रुक्षाणि E **23d** ०लान्युप०] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}$E, ०लान्यु० C_{45}^{ac} **24d** ०तश्चापि] C_{94}E, ०तं चा K_{82} **26b** निलः] $C_{94}K_{82}$E, निः C_{45} **27c** ०काङ्कलोड्यानि] conj., ०ककलोन्त्यानि $C_{94}C_{45}$, ०कलोन्त्यानि K_{82}, ०ककलोत्यानि E **28c** अभीक्ष्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, अतीक्ष्णं E **29a** पिङ्गाक्षः] $C_{94}C_{45}$E, पिङ्गाक्षं K_{82}

वातपित्तेन रक्ताक्षः पुरुषस्तूपजायते ॥ १४:२९ ॥

देव्युवाच ।
कथं वा जायते पुत्रः कन्यका केन जायते ।
अपुमान्केन जायेत द्वियमा त्रियमा तथा ॥ १४:३० ॥

भगवानुवाच ।
शुक्राधिकः पुमान्ज्ञेयः कन्या रक्ताधिका भवेत् ।
रक्तशुक्रसमत्वेन जायते स नपुंसकः ॥ १४:३१ ॥

पिण्डीभूतो यदा गर्भं मारुतो विभजेद्विधा ।
एवं ते द्वियमा ज्ञेयास्त्रियमाश्च त्रिधा कृते ॥ १४:३२ ॥

देव्युवाच ।
शोणितं मांस मेदं च अस्थि मज्जा च पञ्चमी ।
शरीरस्थानि दृश्यन्ते शुक्रस्थानं न दृश्यते ॥ १४:३३ ॥

तस्योपपत्ति स्थानं च ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कथयस्व त्रिलोकेश च्छेत्तुमर्हसि संशयम् ॥ १४:३४ ॥

भगवानुवाच ।
मनः शुक्रस्य प्रभवं घ्राणं श्रोत्रं तथाक्षिणी ।
स्थानं तु सर्वाङ्गगतं स्पर्शात्स्पर्शः प्रवर्तते ॥ १४:३५ ॥

यथा निषिक्तं क्षीरं तु पयसा दधि जायते ।
प्रमथ्यमानदध्नस्तु सर्पिसो ऽपि तथागमः ॥ १४:३६ ॥

✣

29d पुरुषस्तू०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पुरुषसू० E **31a** ०धिकः] $C_{45}K_{82}E$, ०धिक C_{94} **32a** ०भूतो] $C_{94}K_{82}E$, ०भूत C_{45} • गर्भं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, गर्भ E **32b** मारुतो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मारुतौ E • ०भजेद्वि०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०भवेद्वि० E **32d** ०यमाश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०यमा च E **33a** मेदं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मेदश्च E **33c** शरीर०] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}E$, शरी० C_{94}^{ac} **34a** तस्योत्पत्तिश्च स्थानं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तस्योत्पत्तिश्च स्थानं च E **34d** ०शयम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०शयः E **35b** घ्राणं श्रोत्रं तथाक्षिणी] $C_{45}E$, घ्रा⸗⸗⸗⸗⸗⸗ʅkṣiṇiʅ C_{94}, घ्राणं स्रोत्र स्रवाक्षिणी K_{82} **35c** स्थानं तु सर्वाङ्गसतं] K_{82}, ʅस्थानन्तु सर्व्वाʅ⸗तं⸗ C_{94}, स्थानन्तु सर्वाङ्गतं C_{45}, स्थानं तु सर्वाङ्गसम० E **35d** स्पर्शात्स्प०] $K_{82}E$, ⸗र्शात्स्प० C_{94}, स्पर्शाः स्प० C_{45} **36b** पयसा दधि] $C_{94}C_{45}$, पयसो दधि K_{82}, पयसाद्दधि० E **36c** ०मान०] $C_{94}K_{82}E$, ०मानं C_{45}

एवं शरीरं निर्मन्थेच्छुक्रं शुक्रवहा सिरा ।
पूरयित्वानुपूर्वेण अस्थयो प्रतिपद्यते ॥ १४:३७ ॥

ततस्तु ताः शुक्रवहा मेढ्रनाडीमनुसृताः ।
न शुक्रतन्तु सिञ्चन्ति तस्माद्गर्भस्य सम्भवः ॥ १४:३८ ॥

देव्युवाच ।
कथं वेदयते जातिं कथं जातिस्मरो भवेत् ।
एतस्मिन्संशयं मे ऽद्य छेत्तुमर्हसि शङ्कर ॥ १४:३९ ॥

भगवानुवाच ।
भावितात्मा च यो जन्तुर्देवि भागाधिकं च यत् ।
बुद्धिविज्ञानसंयुक्तः स जातिं स्मरते पुमान् ॥ १४:४० ॥

देव्युवाच ।
कथं सद्योगृहीतस्य लिङ्गं गर्भस्य दृश्यते ।
एतत्कथय देवेश रहः काले महेश्वर ॥ १४:४१ ॥

महेश्वर उवाच ।
पिपासारोमहर्षश्च वेपनं गात्रसीदनम् ।
निद्रास्वेदं च तन्द्री च मुहूर्तमुपजायते ॥ १४:४२ ॥

निक्लेदत्वं खरत्वं च योन्यां समुपजायते ।
न चार्तवं वै दृश्येत शुक्रस्य रजसो ऽपि वा ।

✣

(37a) शरीरं] C_{94}, शरीर $C_{45}K_{82}E$ (37ab) निर्मन्थेच्छुक्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, निर्गच्चेत् शुक्रं E (37b) सिरा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शिराः E (37c) ०नु०] $C_{45}E$, तु $C_{94}K_{82}$ (38b) मेढ्रनाडी-मनुसृताः] K_{82}, ⸢⸢⸢⸢⸢⸣नुसृताः⸣ C_{94}, मेढ्रानाडीमनुस्मृताः C_{45}, मेढ्रनाभीमनुसृताः E (38c) न शुक्रतन्तु] C_{94}, न शुक्रन्तन्तु $C_{45}K_{82}$, नाशुक्रं तत्तु E (39a) कथं] $C_{94}K_{82}E$, कथ C_{45} • जातिं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, जाति E (40a) ०त्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०त्मां E (40ab) जन्तुर्दे०] $C_{94}C_{45}E$, जन्तु दे० K_{82} (40b) भागा०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भोगा० E (40c) बुद्धिज्ञान०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ब्रह्मविद्ज्ञान० E • ०युक्तः] $C_{94}C_{45}E$, ०युक्तं K_{82} (40d) पुमान्] $C_{45}K_{82}E$, ⸢पुमन्⸣ C_{94} (41b) लिङ्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, लिङ्ग० E (41d) रहः काले] $C_{45}E$, रह⸢त्का⸣ले C_{94}, रहं काले K_{82} (42) महेश्वर] $C_{94}C_{45}$, भगवान् E (42a) ०हर्षश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०हर्षं च E (42c) तन्द्री] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तन्द्रा E (43b) योन्यां स०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, योन्यात्स० E (43c) चार्तवं वै] $C_{94}C_{45}$, चार्तवं K_{82}, चार्द्रवंम्वै E • दृश्येत] $C_{45}K_{82}E$, दृ⸢⸢ C_{94}

सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गान्येतानि तत्त्वतः ॥ १४:४३ ॥

देव्युवाच ।
केन लिङ्गेन विज्ञेयं पुत्रजन्म महेश्वर ।
कन्यका केन लिङ्गेन जायते कथयस्व मे ॥ १४:४४ ॥

भगवानुवाच ।
यदोरुजङ्घपार्श्वं च दक्षिणं यदि ह्युन्नतम् ।
दक्षिणं विपुलं नेत्रं तदा पुत्रः प्रजायते ॥ १४:४५ ॥

वामं चैव यदा पश्येत्तदा जायेत कन्यका ।
उन्नतं मध्यमस्थानं तदा जायेन्नपुंसकः ॥ १४:४६ ॥

देव्युवाच ।
पुंसां कपोलरोमानि खलितं केन जायते ।
कथं स्त्रीणां न जायेत रोमाणि खलितं तथा ॥ १४:४७ ॥

भगवानुवाच ।
तथा वृषणगा जन्तोर् यस्य रेतोवहा सिरा ।
निबद्धा मस्तके तास्तु कपोलास्तु समाश्रिताः ॥ १४:४८ ॥

तैः कपोलेषु रोमाणि जायन्ते अन्तरेतसः ।
खलितं शुक्रदोषेण नराणामुपजायते ॥ १४:४९ ॥

सिरा शुक्रवहा स्त्रीणां न स्याद्यस्मान्न जायते ।

✣

44d जायते] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ज्ञायते E **45a** यदोरुजंघ०] $C_{45}K_{82}$, यदोरुजघ्र्य० C_{94}, पादोरुजङ्घ० E • ०पार्श्वं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पार्श्वश्च E **45b** ०न्नतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०न्नतः E **45c** नेत्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तत्र E **45d** पुत्रः] $C_{94}C_{45}$E, पुत्रं K_{82} • प्रजायते] $C_{45}K_{82}$E, प्रजा=ते C_{94} **46a** वामं चैव] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वामश्चैव E **46b** जायेत क०] $C_{45}K_{82}$E, जायेत्क० C_{94} **46d** मध्यम०] $C_{94}C_{45}$E, मध्य(मं) K_{82} • ०स्थानं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, स्थाश्च E **46d** जायेन्न] $C_{94}K_{82}$E, जायेत न C_{45} • ०पुंसकः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पुंसकम् E **47a** पुंसां] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पुंसा E • ०रोमानि] $C_{94}K_{82}$E, ०रोगानि C_{45} **48b** सिरा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शिरः E **48c** तास्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तालु E **49a** रोमाणि] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$E, om. K_{82}^{ac} **50b** स्याद्यस्मान्न] conj., शून्यस्मान्न $C_{94}C_{45}$, शून्यस्यान्न E

यो त्माषालो च कस्त्वग्निर्दृष्टिमण्डलसंश्रितः ॥ १४:५० ॥

शोणितं सोक्तिकोष्टस्थन्निशोषयति तत्त्वतः ।
न वर्धन्ते ऽक्षिपक्ष्माणि तेन रोमाणि च भ्रुवोः ॥ १४:५१ ॥

अशुक्रत्वाच्च नारीणां खलितं नोपजायते ।
छायाव्यपगतस्नेहा रूक्षागात्रशिरोरुहा ।
उद्भूतोस्माभजठरा मृतगर्भः प्रजायते ॥ १४:५२ ॥

देव्युवाच ।
सोमधातु कति ज्ञेया अग्निधातुस्तथेश्वर ।
पृथग्भागविशेषेण कथयस्व महेश्वर ॥ १४:५३ ॥

महेश्वरउवाच ।
श्लेष्मा मेदस्तथा स्नायु अस्थि दन्त नखानि च ।
स्त्रियाः स्तन्यं च शुक्रं च यच्च श्वेतं तथाक्षिषु ।
एतेषां सौम्यभावत्वाच्छ्वेतत्वमुपजायते ॥ १४:५४ ॥

आग्नेयभावाद्रक्तत्वं कृष्णत्वं चापि गच्छति ।
त्वग्मांस रुधिर मज्जा दृष्टिरोम तथैव च ॥ १४:५५ ॥

आग्नेयधातुं सोमं च कथितो ऽस्मि वरानने ।
ब्रूहि ब्रूहि विशालाक्षि यद्यस्ति तव संशयः ॥ १४:५६ ॥

✣

(50c) योत्माषालो च] C_{94}, योत्मा वालो च C_{45}, योन्मयालोम K_{82}, यात्मापालो च E (50d) कस्त्वग्निर्दृ०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, कास्त्वग्नि दृ० E (51a) शोणितं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शोणितै E (51ab) सोक्तिकोष्टस्थन्नि०] E, सो ̄ ̄ष्टस्थ नि० C_{94}, सोक्षिकोष्टस्थन्नि० C_{45}, सोक्षिकोष्टस्थं नि० K_{82} (51c) न वर्धन्ते ऽक्षि] $C_{94}C_{45}K_{82}$, निवद्धन्त्यक्षि० E (51d) भ्रुवोः] $C_{94}C_{45}$E, भ्रुवो K_{82} (52d) रूक्षा०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, रुक्षा E (52e) उद्भूतोस्माभ०] $C_{94}K_{82}$, उद्भूतोम्मभ्० C_{45}, ग्रसतोस्माभ E • ०जठरा] $C_{94}C_{45}$E, ०जठरो K_{82} (53a) कति] $C_{94}K_{82}$, ०क वि० C_{45}, कथंर E (53b) ०थेश्वर] $C_{94}K_{82}$E, ०थैव च C_{45} (54) महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भगवान् E (54a) श्लेष्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, श्लेष्म E • स्नायु] $C_{94}C_{45}K_{82}$, स्नायुः E (54c) स्त्रियाः स्तन्यं च] conj., स्त्रिया स्तन्यं च $C_{94}C_{45}K_{82}$, स्त्रियास्तन्यश्च E • शुक्रं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शुक्रश्च E (54e) ०भावत्वा०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०भागत्वा E (55a) ०क्तत्वं] $C_{94}K_{82}$E, ०क्तत्व C_{45} (55c) रुधिर] $C_{94}C_{45}$, रुधिरं K_{82}E (55d) ०रोम] $C_{94}C_{45}$E, ०रोमं K_{82} (56a) आग्नेयधातुं सोमं च] C_{45}, धातुं सोतुञ्च C_{94}, आग्नेयधातु सोमं च K_{82}, धातु सोमश्च E

॥ इति वृषसारसंग्रहे प्रश्नव्याकरणो नामाध्यायश्चतुर्दशमः ॥

✣

Colophon: नामाध्यायश्चतुर्दशमः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, नामश्चतुर्दशो ऽध्यायः E

[पञ्चदशमो ऽध्यायः]

[जीववर्णनम्]

देव्युवाच ।
जीवभूतेति यत्प्रोक्तं लक्षणं कीदृशं भवेत् ।
स्थानमस्य न जानामि रूपं वर्णं च ईश्वर ॥ १५:१ ॥

एतत्कौतूहलं छिन्धि संशयं परमेश्वर ।
न चान्यदेव पश्यामि जीवनिर्णय कीर्तय ॥ १५:२ ॥

ईश्वर उवाच ।
जीवस्य लक्षणं देवि कथितुं केन शक्यते ।
न रूपवर्णं जीवस्य विद्यते स्थानमेव च ॥ १५:३ ॥

व्यापि सर्वगतं सूक्ष्मं सर्वमाश्रित्य तिष्ठति ।
निरालम्बमनाधारमनौपम्यं निरञ्जनम् ॥ १५:४ ॥

अरणिस्थो यथा वह्निः काष्ठेषु नोपलभ्यते ।
तद्वज्जीवो न पश्येत शरीरस्थो ऽपि सुन्दरि ॥ १५:५ ॥

दधिवच्च यथा सर्पिर्दृश्यते न च दृश्यते ।
तद्वज्जीवः शरीरस्थो दृश्यते न च दृश्यते ॥ १५:६ ॥

Witnesses used for this chapter: C_{94} ff. 219r–220r, C_{45} ff. 222v–223v, C_{02} is not available for this chapter, K_{82} ff. 26r–27r, K_{10} ff. 230v–231r, K_7 ff. 234r–235r

✣

(1b) लक्षणं की०] $K_{82}K_{10}K_7E$, लक्षणाङ्की० C_{94}, लणं की० C_{45} (1c) स्थानमस्य] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ×⟨न⟩मस्य C_{94} (1d) रूपं वर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, रूपवर्णं $K_{10}K_7$ (2a) एतत्कौतूहलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, एतत्कौतूलं K_7 • छिन्धि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, छित्वान्धि K_7 (2b) संशयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, संशय K_{10} (3) ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भगवान् E (3a) लक्षणं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, कथितं C_{94} (3c) ०वर्णं] $C_{45}K_{82}K_7$, ०वर्ण $C_{94}K_{10}E$ (4a) व्यापि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, व्या⟨पि⟩ C_{94}, व्यापी E (4a) ०श्रित्य] C_{45}, ०श्रृत्य $C_{94}K_{82}K_{10}$, ०श्रुत्य K_7, ०वृत्य E (4d) ०पम्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०पम्य K_{10} (5c) जीवो न] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, जीवोन्न C_{94}, जीवं न E (5d) ऽपि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, हि K_{10} (6c) तद्वज्जीवः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, तद्व जीवः K_7, तद्वज्जीव E

देव्युवाच ।
अदृष्टप्रत्ययो ह्यस्ति नास्ति प्रत्ययदर्शनम् ।
व्यापी कथं महादेव सर्वत्रावस्थितः कथम् ॥ १५:७ ॥

महेश्वरउवाच ।
असंशयो महादेवि व्यापी सर्वगतः शिवः ।
दृश्यतेन्द्रियसंयोगाज्जीवप्रत्ययदर्शनम् ॥ १५:८ ॥

यथाकाशस्थितो वायुः शब्दस्पर्शगुणान्वितः ।
तद्वद्देही विजानीयाद्गुणचेष्टेन नान्यथा ॥ १५:९ ॥

देव्युवाच ।
व्यापीति कथितः पूर्वं जीवः सर्वगतो ऽपि च ।
तं वृथा कथितो ऽस्यद्य म्रियते केन हेतुना ॥ १५:१० ॥

ईश्वर उवाच ।
न जीवो म्रियते देवि सर्वेषां सुरसुन्दरि ।
घटान्तस्थो यथाकाशो बहिराकाशवद्यथा ॥ १५:११ ॥

घटभिन्ने विशालाक्षि विशेषो नोपलक्ष्यते ।
देहभिन्ने यदा देवि विनाशो नोपलभ्यते ॥ १५:१२ ॥

सुसूक्ष्मः सर्वगो व्यापी परमात्मानमव्ययः ।

---

12 cf. Bhāgavatapurāṇa 12.5.5 : घटे भिन्ने घटाकाश आकाशः स्याद् यथा पुरा । एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म सम्पद्यते पुनः ॥

✣

7d ०स्थितः] $C_{45}K_7E$, ०स्थितं $C_{94}K_{82}$, ०स्थित K_{10} **8** महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, महादेव K_{82}, भगवान् E **8c** दृश्यते०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, दृश्येते० C_{94}, दृश्यन्ते E **8d** ०जीव०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०जी० K_7 **9ab** वायुः शब्द०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, वायु(श्श)= C_{94} **9b** ०न्वितः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ०न्वितम् C_{45} **9d** ०चेष्टेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ०वेष्टन K_7, ०वेष्टेन E **10a** कथितः] $C_{94}K_{82}K_7^{pc}E$, कथितं $C_{45}K_{10}$, कथतिः K_7^{ac} **10c** वृथा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, व्यथा K_7 • ऽस्यद्य] $C_{94}C_{45}K_7$, स्म्यद्य $K_{82}E$, स्य× K_{10} **11** ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, भगवान् $K_{82}E$ **12b** नोपलक्ष्यते] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, नोपलभ्यते K_{82} **12c** देह०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, देहे C_{45} • यदा देवि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तथा देही E **13a** सुसूक्ष्मः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, सुसूक्ष्म K_7, स सूक्ष्मः E

बहिरन्तश्च भूतानामचरश्चर एव सः ॥ १५:१३ ॥

अप्रमेयो ऽविनाशी च अप्रपञ्चः प्रपञ्चकः ।
सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ॥ १५:१४ ॥

एवमेष महादेवि जीवस्य वरवर्णिनि ।
कथितो ऽस्मि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १५:१५ ॥

[सारश्रेष्ठम्]

देव्युवाच ।
सारश्रेष्ठं महादेव कथयेशान ईश्वर ।
श्रोतुमिच्छामि देवेश मानुषाणां हितं वद ॥ १५:१६ ॥

ईश्वरउवाच ।
आश्रमाणां गृही श्रेष्ठो वर्णश्रेष्ठा द्विजातयः ।
अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो जपश्रेष्ठो ऽघमर्षणः ॥ १५:१७ ॥

देवतानां हरिः श्रेष्ठः श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च ।
अनाशनस्तपःश्रेष्ठस्तीर्थश्रेष्ठः सुरद्रहः ॥ १५:१८ ॥

क्षोमं वस्त्रेषु च श्रेष्ठं यशः श्रेष्ठं विभूषणम् ।

13cd ≈ MBh 6.35.15ab : बहिर् अन्तश्च भूतानाम् अचरं चरमेव च **14cd** ≈ MBh 6.35.14ab : सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्

✣

13d ०चरश्च०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०चरन्च० E • सः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, स E **14ab** (अप्रमेयो... प्रपञ्चकः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, om. K_{10} **15d** इच्छसि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, इच्छति C_{94} **16a** ०श्रेष्ठं] $C_{45}K_{82}E$, ०श्रेष्ठ $C_{94}K_{10}K_7$ **16d** वद] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, वदः K_7E **17** ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भगवान् E **17a** आश्रमाणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, आश्रमाणा K_{10} • गृही] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, गृ(ही) C_{94} **17b** ०श्रेष्ठा] $C_{94}C_{45}K_7$, ०श्रेष्टो $K_{82}K_{10}E$ **17d** जप०] $C_{94}^{pc}K_{82}K_{10}K_7E$, ज० C_{94}^{ac}, ऽजप० C_{45} • ऽघमर्षणः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, घ्मर्षणः C_{94} **18ab** श्रेष्ठः श्रेष्ठा गङ्गा] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, श्रेष्ठा गङ्गाणाञ्च C_{45} **18c** अनाशन०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, अनशन० K_7 **18d** ०र्थश्रेष्ठः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०र्थश्रेष्ठ K_7 • ०द्रहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०ह्रदः E **19a** क्षौमं] K_7E, क्षोमं $C_{94}C_{45}K_{82}$, क्षोम K_{10} **19b** श्रेष्ठं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, श्रेष्ठ K_{10} • ०भूषणम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ०भूषिणम् C_{45}

भारतं श्रुतिषु श्रेष्ठं व्रतश्रेष्ठो दयापरः ॥ १५:१९ ॥

दानेषु चाभयं श्रेष्ठं मनः श्रेष्ठेन्द्रियेषु च ।
विद्या संग्रहषु श्रेष्ठा सत्यं श्रेष्ठं वचःसु च ॥ १५:२० ॥

आयुधानां धनुः श्रेष्ठं बान्धवेषु च मातरः ।
ज्ञानमौषधिषु श्रेष्ठं वैद्यश्रेष्ठः शिवाक्षरः ॥ १५:२१ ॥

अकारश्चाक्षरः श्रेष्ठो धर्मश्रेष्ठो ह्यहिंसकः ।
पशुषु सौरभी श्रेष्ठा नरेषु च नराधिपः ॥ १५:२२ ॥

मासि मार्गशिरः श्रेष्ठं कृतः श्रेष्ठश्चतुर्युगे ।
वसन्त ऋतुषु श्रेष्ठः श्रेष्ठं चायनमुत्तरम् ॥ १५:२३ ॥

अमावास्या दिनश्रेष्ठा ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः ।
स्त्रीषु लक्ष्मीर्धृतिः श्रेष्ठा वसुश्रेष्ठो हुताशनः ॥ १५:२४ ॥

ऋषिषु उशणा श्रेष्ठः कान्तिश्रेष्ठो निशाकरः ।

✣

19d ०श्रेष्ठो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, श्रेष्ठं K_{10} • दयापरः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨दयाप⟩रः C_{94} **20c** संग्रहषु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, संग्रहेषु K_7 (unmetr.) • श्रेष्ठा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, श्रेष्ठो E **21a** श्रेष्ठं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, श्रेष्ठ K_{10} **21b** बान्धवेषु च मातरः] $C_{94}C_{45}K^{ac}_{82}K_7E$, बान्धवेषु च मातरं K^{pc}_{82}, ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः (eyeskip to □□ □□.□□□□) K_{10} **21cd** (ज्ञान०... शिवाक्षरः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, om. K_{10} **21c** ज्ञानमोषधिषु] K_7, ज्ञानमौषधिषु $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ **21d** वैद्य०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, om. K_{10}, वैद्यः K_7, वैद्यो E • ०श्रेष्ठः] $C_{45}K_{82}K_7E$, ०श्रेष्ठ C_{94}, om. K_{10} **22** (अकार०... नराधिपः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, om. K_{10} **23** (मासि... चायनमुत्तरम)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, om. K_{10} **23a** मासि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, om. K_{10}, मासी E • ०शिरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०शिर K_7 **23b** श्रेष्ठश्चतुर्युगे] $C_{94}K_{82}E$, श्रेष्ठं चतुर्युगे C_{45}, om. K_{10}, श्रेष्ठश्चर्युगे K_7 **23d** श्रेष्ठं चा०] $C_{94}C_{45}K_7E$, श्रेष्ठश्चा० K_{82}, om. K_{10} • ०त्तरम्] $C_{94}K_{82}K_7E$, ०त्त⟨मे⟩म् C_{45}, om. K_{10} **24a** अमावास्या दिनश्रेष्ठा] $C_{94}C_{45}K_7E$, om. K_{10}, अमावास्या दिनश्रेष्ठो K_{82} **24b** ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ग्रहः श्रेष्ठो दिवाकरः K_7, वसुश्रेष्ठो हुताशनः E **24cd** (स्त्रीषु... हुताशनः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, om. E **24c** स्त्रीषु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, स्त्री C_{45}, om. E • लक्ष्मीर्धृतिः] C_{94}, लक्ष्मीधृतिः $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, om. E **25a** उशणा] corr., उशनाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, उशनः E **25b** कान्ति०] $C_{45}K_{82}K_{10}E$, कान्तिः K_7, का≃ C_{94}

नक्षत्रेष्वभिजित् श्रेष्ठः कालः श्रेष्ठः कलेषु च ॥ १५:२५ ॥

वेदेषु च वरं साम स्थावरेषु हिमालयः ।
अश्वत्थो वट वृक्षेषु भूतेषु वर चेतनः ॥ १५:२६ ॥

अध्यात्म सर्वविद्यासु वाक्य सत्य वर स्मृतः ।
प्रह्लादो वर दैत्येषु यक्षरक्षो धनेश्वरः ॥ १५:२७ ॥

मरीचिर्वर वातेषु हरिः श्रेष्ठो मृगेषु च ।
साध्य नारायणः श्रेष्ठः पितृणां च पितामहः ॥ १५:२८ ॥

एतत्समासतो देवि कथितो ऽसि वरानने ।
सर्वसारं समुद्धृत्य किं भूयः कथयाम्यहम् ॥ १५:२९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे जीवनिर्णयो नामाध्यायः पञ्चदशमः ॥

✣

25c ०भिजित् श्रे०] E, ०भिजिः श्रे० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_7$, ०भिजि K_{10}^{ac} **25d** कालः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, कलिः E **26c** वट] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, वर K_7E **26d** वर चेतनः] C_{45}E, वरश्चेतनः $C_{94}K_{82}K_7$ (unmetr.), वश्चेतनः K_{10} **27a** अध्यात्म] $C_{45}K_{10}$E, अध्यात्मा $C_{94}K_7$, आध्यात्मं K_{82} • सर्वविद्यासु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, सर्वविद्यानां C_{45}, वरविद्यासु E **27b** वाक्य] C_{45}, वाहु $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, वाचः E • वर] $C_{94}C_{45}$E, वरः K_{82}, वरः $K_{10}K_7$ **27c** प्रह्लादो] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, प्रह्लादो $K_{10}K_7$ **27d** ०श्वरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०श्वर K_{10} **28a** मरीचिर्वर] K_7, मरीचि वर $C_{45}K_{82}K_{10}$E, म⌣⌣⌣⌣ C_{94} **28b** हरिः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, हरि K_{82} **29b** ऽसि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, स्मि K_7E **29d** किं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, कि C_{94} **Colophon**: नामाध्यायः पञ्चदशमः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, नामाध्यायः पञ्चमः K_{10}, नामाध्यायः पञ्चदशम K_7, नाम पञ्चदशो ऽध्यायः E

[षोडशमो ऽध्यायः]

[योगसद्भावनिर्णयः]

देव्युवाच ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि योगसद्भावनिर्णयम् ।
करणं च यथान्यायं कथयस्व सुरेश्वर ॥ १६ :१ ॥

ईश्वर उवाच ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि योगसद्भावमुत्तमम् ।
यं विदित्वा न पश्यन्ति जनाः संसारबन्धनम् ॥ १६ :२ ॥

ब्रह्महा गुरुतल्पी वा सुरापस्तेय एव वा ।
अथवा संकरे जातस्तत्सर्वमपनोदति ॥ १६ :३ ॥

मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा प्राणायामपरायणः ।
ध्येयं चिन्तयमानस्य तत्पापं क्षीयते नरात् ॥ १६ :४ ॥

न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविग्रहः ।

---

1 C_{94} 435.jpg line 2 ; C_{45} 448.jpg line 2 ; This chapter is missing in C_{02}. K_{82} 220.jpg lower image line 5 ; K_{10} 65.jpg upper image line 6 ; K_7 f. 235r line 3 **2ab** ≈ NiśvK 33.6ab : शृणु देवि परम् गूह्यं योगसद्भावमुत्तमम् **4** cf. 16.10. **4** ≈ a citation in Kauṇḍinya's commentary ad PS 5.24 : मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा प्राणायामान्तरे ऽपि वा । ध्येयं चिन्तयमानस्तु पापं क्षपयते नरः ॥ **5ab** ≈ MBh 12.289.25ab : न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः

✣

1b ०सद्भाव०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०संद्भाव० K_7 • ०निर्णयम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०निर्णयः E **1c** करणं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, करणश्च E **1d** सुरेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, सुरेश्वरे K_7, सुरेश्वरः E **2** ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, सुरेश K_{82}, भगवान् E **2b** ०मुत्तमम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०निर्णयम् K_{10} **3b** वा] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ⟨वा⟩ C_{94}, च E **3c** संकरे] $K_{82}K_7$, शृङ्करे C_{94}, शङ्करे C_{45}E, ⟨शं⟩करे K_{10} **3d** तत्सर्व०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तसर्व० E **4a** मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा] $C_{94}K_{10}K_7$, मुहूर्तार्धं वा C_{45}, मुहूर्त्तार्द्धं मुहूर्तं वा K_{82}, मुहूर्तार्धमुहूर्तं च E **4c** ध्येयं चि०] $C_{94}K_{10}K_7$, धेयञ्चि० C_{45}, ध्येय चि० K_{82}E **4d** नरात्] $C_{45}K_{82}K_7$, नरान् $C_{94}K_{10}$E **5b** मृत्युर्भी०] $C_{94}C_{45}$E, मृत्यु भी० $K_{82}K_{10}K_7$ • भीमविग्रहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, नापविग्रहः E

नाविशन्ति महात्मानो योगिनो बलवत्तराः ॥ १६ :५ ॥

यथा वै सर्वधातूनां दोषा दह्यन्ति धाम्यताम् ।
तथा पापाः प्रदह्यन्ते ध्रुवं प्राणस्य निग्रहात् ॥ १६ :६ ॥

अश्वमेधसहस्रं च राजसूयशतं तथा ।
प्राणायामशतं चैव न तत्तुल्यं कदाचन ॥ १६ :७ ॥

यज्ञेन देवानाप्नोति राज्यं वै तपसः फलम् ।
संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात्प्रकृतालयम् ॥ १६ :८ ॥

ज्ञानात्प्राप्नोति कैवल्यं परं ब्रह्म सनातनम् ।
इत्येता गतयः पञ्च विधिवत्परिकीर्तिताः ॥ १६ :९ ॥

मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा योगं युञ्जीत योगवित् ।
निस्तरेत्सर्वपापानि अमृतत्वं च गच्छति ॥ १६ :१० ॥

---

6 ≈ Bhaviṣyapurāṇa 1.145.9 : ध्यायमानस्य दह्यन्ते चान्ते दोषा यथाग्निना । तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥ ≈ Gheraṇḍasaṃhitā (ed. Thomi) 4.11 : यथा पर्वतधातूनां दोषा दह्यन्ति धाम्यताम् । तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥ **8** ≈ AgniP 378.1 : यज्ञैश्च देवानाप्नोति वैराजं(?) तपसा पदम् । ब्रह्मणः कर्मसन्न्यासाद्वैराग्यात्प्रकृतौ लयम् ॥ ≈ Maskarin's commentary CHECK ad *Gautamadharmasūtra* 3.1 : यज्ञेन देवानाप्नोति वैराजं(!) तपसा पुनः । संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात्प्रकृतौ लयम् ॥ cf. ŚDhU 3.40 : यज्ञेन देवानाप्नोति तपोर्भिर्ब्रह्मणः पदम् । दानेन विविधान्भोगान् ज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयात् ॥ **8cd** cf. 11.27ab above **10** cf. 16.4.

✣

5c नाविशन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, विशन्ति स्म E **5d** बलवत्तराः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, वरवत्तरा E **6a** ०धातूनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०धातीनां K_7^{ac}, ०धातृनां K_7^{pc} **6b** दोषा दह्यन्ति] $K_{10}K_7$, ⟨दोषां दह्य⟩न्ति C_{94}, दोषां दह्यन्ति $C_{45}K_{82}$E **6c** पापाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, पापः E **6d** निग्रहात्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, निग्रहान् K_{10} **7d** कदाचन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_7$E, कदाच K_{10}^{ac} **8a** देवानाप्नोति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_7$E, देवाप्नोति K_{10}^{ac} **8c** ०द्ब्रह्मणः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०द्ब्राह्मणः K_{10} **8d** वैराग्यात्प्रकृतालयम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, महात्मानो प्रकृतालयम् C_{45} (eyeskip to 16.5c ?) **9b** परं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, पर० K_{10} **10a** मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा] $C_{94}C_{45}K_{10}$, मुहूर्तार्द्ध मुह⟨र्त्तं⟩ वा K_{82}, मुहूतार्थं मुहूर्त्तम् वा K_7, मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा E **10b** योगं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, योग K_{10} • योगवित्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, योवित् K_7 **10c** निस्तरेत्स०] $C_{45}K_{82}K_{10}$E, विस्तरेत्स० C_{94}, ⟨नि⟩स्तरेणत्स० K_7 **10d** अमृतत्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, अमृतत्व K_{10}

युञ्जानो ऽपि प्रयत्नेन यावत्तत्त्वं न विन्दति ।
ब्रह्मलोके ध्रुवं वासो विष्णुलोके च सुन्दरि ॥ १६ :११ ॥

भुक्त्वा कर्मसहस्राणि सर्वकामसमन्वितः ।
क्षीणपुण्यस्ततो मर्त्ये जायते विपुले कुले ॥ १६ :१२ ॥

योगमेवाभिसेवेत पूर्वजातिस्मरो नरः ।
संसारार्णवमुत्तीर्य स शिवत्वमवाप्नुयात् ॥ १६ :१३ ॥

[योगविधिः]

देव्युवाच ।
योगस्य विधिमिच्छामि श्रोतुं मे पुरुषोत्तम ।
ध्यानधारणसिद्धीनां कथयस्व सुरेश्वर ॥ १६ :१४ ॥

महेश्वर उवाच ।
शृणु योगविधिं वक्ष्ये भवपाशनिकृन्तनम् ।
शुचिरेकाग्रचित्तस्तु जनशब्दविवर्जिते ।
तत्रासीनासने योगी परमात्मान चिन्तयेत् ॥ १६ :१५ ॥

पद्मकं स्वस्तिकं चैव निष्कलमञ्जलिस्तथा ।
अर्धचन्द्रं च दण्डं च पर्यङ्कं भद्रमेव च ॥ १६ :१६ ॥

---

16 cf. Sarvajñānottara 27 :9cd–10ab : पद्मकं स्वस्तिकं वापि उपस्थाञ्जलिकं तथा ॥ पीठार्धमर्धचन्द्रं वा सर्वतोभद्रमेव वा ।

✣

11b यावत्तत्त्वं न विन्दति] $K_{82}K_7E$, यावन्तन्न विन्दति (unmetr.) C_{94}, याव तत्वं न विन्दति C_{45}, यावत्तंन्न विन्दति K_{10} **11c** ब्रह्मलोके] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ब्रह्मलोको K_{10} • वासो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, वास्वा C_{45} **12c** ०पुण्यस्त०] $K_{82}K_{10}K_7E$, ०पुण्ये त० $C_{94}C_{45}$ • मर्त्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, मर्त्यां E **14b** श्रोतुं मे] $C_{94}C_{45}K_7E$, श्रोतुं वै K_{82}, श्रोतु मे K_{10} • ०त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०त्तमः E **14c** ०सिद्धीनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०सिद्धानां E **14d** सुरेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, सुरेश्वरः E **15** महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भगवान् E **15d** ०चित्तस्तु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ०चित्तस्यस्तु C_{45} • जन०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ध्यान० E • ०विवर्जिते] K_{82}, ०विवर्जितः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, ०विवर्जितम् E **15f** ०त्मान चिन्तयेत्] $C_{45}K_{82}K_7^{pc}$, ०त्मानं चिन्तयेत् $C_{94}E$ (unmetr.), ०त्माना विचिन्तयेत् K_{10}, ०त्मान चिन्तया K_7^{ac} **16a** पद्मकं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, पद्मक C_{94} **16b** निष्कलमञ्जलिस्तथा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, निष्कलंमञ्जलिस्तथा K_{82}, निष्कलमकञ्जलिन्तथा E **16d** पर्यङ्कं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, प॰ङ्कं C_{94}

एतदासनबन्धेन बद्ध्वा योगं समभ्यसेत् ।
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलस्थितः ॥ १६ :१७ ॥

प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामश्च धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ १६ :१८ ॥

विषयासक्तचित्तानामिन्द्रियाणां प्रति प्रति ।
मनसाकर्षयेद्यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥ १६ :१९ ॥

शब्दादिविषयान्देवि वर्तुलीकृत्य धारयेत् ।
वीतरागः समाधिस्थो ध्येये वस्तुनि योजयेत् ॥ १६ :२० ॥

आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयः शुद्धः परः शिवः ।
यत्परं परमैश्वर्यमेकं तत्र प्रयोजनम् ॥ १६ :२१ ॥

17cd ≈ MBh 6.28.13ab (BhG 6.13ab) : समं कायशिरोग्रीवं धारयन्न् अचलं स्थिरः **18** = Dharmaputrikā 1.13 (with प्राणायामो ऽथ) ≈ NiśvK 33.7 cf. Sarvajñānottaravṛtti ad Yogapāda 27(?).1 : यदुक्तं श्रीमन्मतङ्गे । प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारो ऽथ धारणम् । तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते इति ॥ **19** ≈ Dharmaputrikā 1.14 : विषयेष्वतिसक्तानि इन्द्रियाणि प्रति प्रति । चित्तेनाकर्षणं यत्र प्रत्याहारः स उच्यते ॥ **20** cf. Dharmaputrikā 1.16cd : एकत्र वर्तुलीकृत्य ध्येये वस्तुनि योजयेत् **21** ≈ Śivadharmottara 10.49 : ध्याता ध्यानं तथा ध्येयं यच्च ध्याने प्रयोजनम् । एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा योगं युञ्जीत योगवित् ॥ ≈ Dharmaputrikā 1.18 : ध्येयः शिवो ध्यातृ मनो ध्यानमेकाग्रचित्तता । दुःखहानिर्गुणैश्वर्यं स्वातन्त्र्यञ्च प्रयोजनम् ॥ ≈ Sarvajñānottara Yogapāda 27(?) :4 : आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयः सूक्ष्मो महेश्वरः । यत्परं परमैश्वर्यम् एतद्ध्यानप्रयोजनम् ॥ ≈ NiśvK 12.39cd : आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयश्शुद्धो महेश्वरः ≈ Agnipurāṇa 165.22cd : आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयो विष्णुः फलं हरिः

✣

17b बद्ध्वा योगं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, बद्ध्वा योग E **17c** समं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, सम० $K_{10}K_7$ **18a** प्रत्याहारस्त०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, प्रत्यहारस्त० E • ध्यानं] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, ध्यान K_{82} **18b** प्राणायामश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, प्राणायामञ्च E **19b** प्रति प्रति] $C_{45}K_{82}K_{10}$, प्रतिस्रति C_{94}, प्रति पति K_7, प्रतिष्ठति E **19c** मनसा०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, मनमा० E **19d** प्रत्याहारः स] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, प्रत्यहारस्तद् E **20a** ०विषयान्दे०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, विषया दे० C_{45} **20c** वीतरागः] $C_{94}K_{10}K_7$, वीतराग० $C_{45}K_{82}$E **20d** ध्येये वस्तुनि] $C_{45}K_{82}$, ध्येयस्तुनि C_{94}, ध्येयवस्तुनि $K_{10}K_7$E **21a** आत्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, आत्म E • ध्याता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ध्यातं K_{10} **21b** परः शिवः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, परशिवः C_{94}E (unmetr.) **21c** परमै०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7^{pc}$E, परमे० K_7^{ac} **21cd** ०मेकं तत्र] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०मेतत्तत्र K_{10}

पूरकः कुम्भकश्चैव रेचकस्तदनन्तरम् ।
प्रशान्तश्चेति विख्यातः प्राणायामश्चतुर्विधः ॥ १६ :२२ ॥

पूरके स्थापयेद्वह्निं पादाङ्गुष्ठेन बुद्धिमान् ।
कुम्भकेन विरुध्येत दह्यमानं विचिन्तयेत् ॥ १६ :२३ ॥

भस्मीभूतं तथात्मानं रेचकेन विचिन्तयेत् ।
शुद्धदेहस्ततश्चात्मा शुद्धस्फटिकनिर्मलः ॥ १६ :२४ ॥

तालशब्दस्तु निर्वाणं दश द्वे च प्रकीर्तितः ।
प्राणायामान्न संदेहो द्विगुणा धारणा स्मृता ॥ १६ :२५ ॥

योगे तु त्रिगुणा प्रोक्ता संक्रमे च चतुर्गुणा ।
तथोत्क्रान्तौ पञ्चगुणा योगसिद्धिस्तु षड्गुणा ॥ १६ :२६ ॥

षडङ्गेन समायुक्तो योगयुक्तस्तु नित्यशः ।
मानसो यौगपद्यश्च द्विरूपो योग उच्यते ॥ १६ :२७ ॥

---

22 = Dharmaputrikā 1.19ab (with चैव for चेति) **22cd** See Niśvāsa Naya 4 :113 : नाभ्यां हृदयसंचारान्मनश्चेन्द्रियगोचरात् । प्राणायामश्चतुर्थस्तु सुप्रशान्तस्तु विश्रुतः ॥ See also Svaccandatantra 7.298ab : प्राणायामश्चतुर्थस्तु सुप्रशान्त इति श्रुतः **27cd** = Dharmaputrikā 1.54ab.

✣

22c प्रशान्त०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨प्र⟩शान्त० C_{94} • विख्यातः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, विख्याताः K_{82} **22d** ०विधः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०विधाः E **23a** पूरके] em., पूरकः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • वह्निं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, वह्नि $K_{10}E$ **23b** ०ष्ठेन] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, ०ष्ठेषु K_{82} **23cd** विरुध्येत दह्यमानं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, निरुध्येत दह्यमानम् K_{10}, निरुध्येत दैह्यमान E **24a** ०भूतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०भूत K_7 **24c** ०देहस्ततश्चात्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०देहश्चतश्चात्मा K_7 **25a** तालाशब्दस्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7^{ac}E$, तालशब्दस्तुस्तु K_7^{pc} • निर्वाणं] $C_{94}C_{45}K_7E$, निर्वाण K_{82}, ⟨निर्व्वा⟩णं K_{10} **25c** प्राणायामान्न] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, प्राणायान्न C_{45} **25d** स्मृता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, स्मृताः E **26a** ०गुणा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, ०गुणाः K_{82} **26ab** प्रोक्ता संक्रमे च चतुर्गुणा] $C_{94}C_{45}$, प्रोक्ताः संक्रमे च चतुर्गुणा K_{82}, प्रोक्तां संक्रमे च चतुर्गुणा K_{10}, प्रोक्ता सक्रमे च चर्तुगुणा K_7, प्रोक्ताः संक्रमेण चतुर्गुणाः E **26c** तथोत्क्रान्तौ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तथाक्रतौ E **26d** षड्गुणा] em., षड्गुणाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, षडङ्गुणाः K_7 **27a** षडङ्गेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, सदङ्गेन K_7 **27b** योगयुक्तस्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, योगमुक्तस्तु E **27cd** यौगपद्यश्च द्विरूपो] $K_{82}K_7$, यौगपद्य⟨श्च⟩ ⸗ि⸗⸗ C_{94}, योगपद्यश्च द्विरूपो $C_{45}K_{10}$, योगपद्यञ्च द्विरूपो E

अकृत्वा प्राणसंरोधं मनसैकेन केवलम् ।
ध्यायेत परमं सूक्ष्मं स योगो मानसः स्मृतः ॥ १६ :२८ ॥

संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामान्मनस्तथा ।
एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते ॥ १६ :२९ ॥

[सिद्धिलक्षणम्]

सिद्धिलक्षण योगस्य शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।
शङ्खभेरीमृदङ्गं च वेणुदुन्दुभिमेव च ।
ताडितं न च विन्देत यदा तन्मयतां गतः ॥ १६ :३० ॥

शीतोष्णं सुखदुःखं च तृष्णाभुक्षं तथैव च ।
वेदनां नैव जानाति योगसिद्धस्तु सुन्दरि ॥ १६ :३१ ॥

एष योगविधिर्देवि तव पृष्टेन सुन्दरि ।
कथितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ १६ :३२ ॥

देव्युवाच ।

---

28 = Dharmaputrikā 1.54cd–55ab. **29** ≈ Dharmaputrikā 1.55cd–56ab : संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामैर्मनस्तथा । एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते ॥ **30** ≈ Kulasāra f. 38r : शंखभेरीमृदंगैश्च वीणावेणुशतैरपि । ताड्यमानैर्न विन्देत यदा तन्मयतां गतः ॥ **30ef** cf. NiśvāsaMuKa 4 :65 : ताडितश्च न विन्देत चक्षुषा न च पश्यति । दिव्यदृष्टिः प्रजायेत यदा तन्मयताङ्गतः ॥

✣

28a ०संरोधं] $C_{94}K_{10}K_7E$, ०संरोध $C_{45}K_{82}$ **28b** मनसैकेन] $C_{45}K_{10}K_7E$, मनसेकेन $C_{94}K_{82}$ **28c** ध्यायेत प०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ध्यायेतत्प K_{10} • परमं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, परम K_7 **28d** स योगो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, संयोगो C_{45} • मानसः] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{10}K_7E$, मानस $C_{94}^{ac}K_{82}$ • स्मृतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, स्मृतम् E **29a** संयम्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, सयम्य K_{10} • प्राणं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, om. C_{45} **29b** प्राणायामान्म०] em., प्राणायामाम्म० $C_{94}K_{10}$, प्राणायामा म० C_{45}, प्राणायामं म० K_{82}, प्राणायामां म० K_7, प्राणायामात्म० E **29d** यौगपद्यः] $C_{94}C_{45}K_7E$, योगपद्यः K_{82}, योगपद्य K_{10} **30a** सिद्धि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, सिद्धिर् E **30c** शङ्खभेरीमृदङ्गं च] K_{10}, शङ्ख⌣⌣⌣⌣⌣श्च C_{94}, शङ्खभेरीमृदङ्गश्च $C_{45}K_{82}K_7E$ **30d** ०दुन्दुभिमेव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०दुन्दुभिरेव E **31b** तृष्णाभुक्षं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तृड्भुक्षां E **31c** वेदनां] K_{82}, वेदनान् $C_{94}C_{45}$, वेदना $K_{10}E$, वैदना K_7 **31d** ०सिद्ध०] $C_{94}K_{82}K_7$, ०सिद्धि० $C_{45}K_{10}$, ०युक्त० E **32a** ०विधिर्देवि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०विधिन्देवि K_7

विना योगेन देवेश संसारतारणं मम ।
कथयस्व महादेव निर्विकल्पकरं मनः ॥ १६ :३३ ॥

महेश्वर उवाच ।
सदाशिवस्तु निश्वास ऊर्ध्वश्वासः परः शिवः ।
तयोर्मध्ये तु विज्ञेयः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ॥ १६ :३४ ॥

ध्यानयोगं न तस्यास्ति करणं च न विद्यते ।
ज्ञातमात्रेण मुच्यन्ते किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ १६ :३५ ॥

[पञ्च शास्त्राणि]

ज्ञानमन्यत्प्रवक्ष्यामि शृणु देवि निबोध मे ।
शास्त्रपञ्चसु यत्प्रोक्तं शृणु संक्षेप निर्णयम् ।
सांख्ये योगे पञ्चरात्रे शैवे वेदे च निर्मितम् ॥ १६ :३६ ॥

यत्सांख्यसिद्धं कथयाम्यहं ते
संसारघोरार्णवयोगसारम् ।
योगेषु सारेष्वथ पञ्चरात्रे
वेदेषु शैवेषु च निश्चयस्ते ॥ १६ :३७ ॥

घ्राणेन्द्रियाद्येषु च यत्समस्तम्

---

36 cf. MBh 12.337.1 : सांख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदारण्यकम् एव च । ज्ञानान्य् एतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्ति ह ॥

✣

33a देवेश] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, वेश C_{94} **33b** संसारतारणं मम] $C_{94}C_{45}K_7E$, संसारात्तारणं मम K_{82}, संसाराण्णवतारण K_{10} **33c** महादेव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, सुरेशान K_7 **34** महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, देवेश K_{82}, भगवान् E **34b** ऊर्ध्वश्वासः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ऊर्ध्वश्वास K_{10}, अर्द्धश्वासः E **35c** ज्ञात०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ज्ञान० K_7E **35cd** मुच्यन्ते किमन्यत्प०] $C_{45}K_{82}K_7E$, मुच्य⟨न्ते⟩ ⸗मन्यत्प० C_{94}, ⟨मुच्य⟩न्ते किमत्प० K_{10} **36d** संक्षेप] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, संक्षेपे C_{94} (unmetr.) **36e** सांख्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, सांख्य० E • पञ्च०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, पच० K_{82} **36f** शैवे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, शैव० E **37a** ०सिद्धं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०सिद्धिं K_{10} • ते] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, om. K_{82}^{ac} **37b** ०र्णव०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, ०ण्ण० K_{82}^{ac}, ०ण्णव० K_{82}^{pc} • ०सारम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, सागरम् C_{45} **37c** ०ष्वथ] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ०ष्वेथ C_{45} • पञ्चरात्रे] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, पञ्च⟨रात्रे⟩ C_{94} **37d** वेदेषु] $C_{45}K_{82}K_7E$, ⸗देषु C_{94}, देवेषु K_{10} • निश्चयस्ते] $C_{94}K_7$, निश्चयन्ते $C_{45}E$, निश्चयास्ते K_{82}, निश्चय⟨स्वे⟩ K_{10}

मनश्च लीनं भवतीव यस्य ।
बुद्ध्या नियम्य सकलान्हि भावान्
स लब्धलक्ष्यः शिवमभ्युपैति ॥ १६ :३८ ॥

श्रोत्रादिसर्वेन्द्रियनिश्चलत्वे
एकाग्रचित्तं मनसा नियम्य ।
स्वदेहशून्यः स भवेच्चिरेण
संयोगसिद्धिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १६ :३९ ॥

आदावेव मनः शनैरुपरमेत्कृत्वा च वश्येन्द्रियं
यावत्तल्लयतां व्रजेत मनसा निःसंज्ञदेहस्तथा ।
एतद्ध्यानसमाधियोगसकलं प्राप्नोति निःसंशयं
किं तच्छास्त्रसहस्रकोटिपठितं सारं न यो ऽन्विष्यति ॥ १६ :४० ॥

आत्मारामजितः समाधिनिरतो वैराग्यमप्याश्रितः
चित्तं यस्य परिक्षयो यदि भवेत्तिष्ठेत्तनुत्वं यथा ।
तज्ज्ञेयं गतिमुत्तमं शिवपदं संसारदुःखच्छिदं

41c cf. 22.41d : उत्तमां गतिमाप्नुयात्

✣

38b मनश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, नभश्च E **38c** सकलान्हि] corr., सकलां हि $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, सकला हि C_{45}, शकलां हि E **38d** ०लक्ष्यः] $C_{94}C_{45}K_{10}$, ०लक्ष्य० K_{82}E, ०लक्ष० K_7 • ०पैति] $C_{94}K_{82}K_{10}$E, ०पेति $C_{45}K_7$ **39a** श्रोत्रा०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, श्रोता० K_7 • ०चलत्वे] em. , ०चलत्वम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E **39c** ०शून्यः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, ०शून्यं C_{45} **39d** संयोगसिद्धिं] K_{82}, संयोगसि॰ C_{94}, संगसिद्धिं C_{45}, स योगसिद्धिं K_{10}E, संयोगसिद्धं K_7 **40a** उपरमेत्कृ०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, उपरमे कृ० K_{82} • ०न्द्रियम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, ०न्द्रियः C_{45} **40b** तल्लयतां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तत्तपतां E • मनसा निःसंज्ञ०] E, मनसान्निस्संज्ञ० C_{94}, मनसां निःसंज्ञ० C_{45}, मनसान्निसंज्ञ० K_{82}, मनसान्निस्सज्ञ० K_{10}, मनसान्निःसज्ञ० K_7 **40c** ०सकलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०सकल K_7 • निःसंशयम्] $C_{94}K_{10}$E, निःसंशयः $C_{45}K_{82}$, निसंशयं K_7 **40d** किं त०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, चित्स० E • ०कोटि०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, ०टोकि० C_{94} • ०पठितं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०मथितं E • न यो ऽन्विष्यति] $C_{94}C_{45}K_7$, न यो ऽन्विष्यते $K_{82}K_{10}$, तयेरिष्यति E **41a** आत्मारामजितः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, आत्मारा(म(॰॰ C_{94}, आत्मारामः जितः E • वैराग्यमप्याश्रितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, वैराग्य यस्याश्रितः K_7, वैरागशय्याश्रितः E **41b** परि०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, परी० K_{82} • ०ष्ठेत्त०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०ष्ठन्त० K_7

वेदान्तेषु च निष्ठ एष कथितः किं शास्त्रमन्यद्विशेत् ॥ १६ :४१ ॥

हृत्पद्मे कर्णिकायामुपरि रविरवद्योतयन्तो ऽन्तरालम्
यत्तेजस्तेजमार्गैर्बहलतमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम् ।
भित्त्वा यत्तालुदेशे मुखमुपरिगतं तालुदेशेन मूर्ध्नि
! मूर्ध्नि द्वारान्तरेण शिवपरमपदं यान्ति योगेन युक्ताः ॥ १६ :४२ ॥

कृष्णः कृष्णतमोत्तमो ऽतिमहतो यस्तेजतेजात्मकः
लोकालोकधराधरः श्रियपतिः प्राणप्रविष्टालयः ।
कर्ता कारणमव्ययो ऽव्ययमसौ व्यापी विभक्ताविदम्
विष्णुर्भावमयो विभक्तविषयैर्विश्वेश्वरो विश्ववित् ॥ १६ :४३ ॥

! एष तत्त्ववरः परापरमयस्तेजः परस्थानदः
बुद्ध्या भावनभावयेन्द्रियमनो देहान्तरालोकयन् ।

✣

41d अन्यद्वि०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, अन्यं वि० K_{82} **42a** ०पद्मे] conj., ०पद्म० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$(unmetr.) • रविरवद्योतयन्तो] em., रविरवंद्योतयन्तो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, रविरिव द्योन्तयन्तो K_7, रविरतद्योतयन्तो E **42b** यत्ते०] C_{45}, यस्ते० $C_{94}K_{82}K_{10}E$, सस्ते० K_7 • ०मार्गैर्बहल०] $C_{94}C_{45}K_{10}$, ०मार्गै बहल० K_{82}, ०मार्गे बहुल० K_7, ०मार्गौ बहुल० E • ०तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम्] conj., ०तमघनैर्घातनाद्दीप्तदीपम् C_{94}, ०मघनै घाटनादीप्तदीपम् C_{45}, ०तमघनैर्घाटनादीप्तदीपम् K_{82}, ०तमघनै घाट-नादीप्तदीपम् K_{10}, ०तमघनैर्द्योटना दीप्तदीपं K_7, ०तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपः E **42c** यत्तालु०] E, घंट्टाल० C_{94}, घतोल० C_{45}घण्टाल० $K_{82}K_{10}$, द्यण्टाल० K_7 • ०गतं] K_7E, ०गत० $C_{94}K_{82}K_{10}$, ०गतस्० C_{45} **42d** मूर्ध्नि] K_{82}, मूर्ध्न $C_{94}C_{45}K_{10}$, मूर्द्ध० K_7, मूर्ध्न्या E **43a** कृष्णः] em. Kafle, कृष्णं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, कृत्त्वं E • ०तमोत्तमो] conj., ०तमोतमो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • ऽति०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, हि C_{45} • यस्तेजते०] E, यस्तेजस्ते० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) **43b** ०धराधरः श्रियपतिः] E, ०धरो धराधरधरः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, ०धरो धरधरधरः K_{82} (unmetr.) • श्रियपतिः] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, om. $K_{10}K_7$ • प्राण०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, प्राणः K_7 • ०प्रविष्टालयः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०ऽप्र०विष्टो लयः C_{94}, प्रतिष्ठालयः E **43d** भावमयो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भावमयैर् E • विश्ववित्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, विश्ववत् K_7 **44a** परापरमयस्ते०] conj., परः परमयस्ते० $C_{94}K_{82}K_{10}E$, परः परमस्ते० C_{45}, परः परमयेस्ते० K_7 • ०परस्थानदः] conj., ०परः स्थानदः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7^{pc}E$, ०परः स्थानद K_7^{ac} **44b** ०भावयेन्द्रियमनो] $C_{94}K_{82}K_{10}$, ०भावयन्द्रियमनो C_{45}, ०भाव०व०येन्द्रियमनो K_7, ०भावयन्नियमनो E • देहान्तरालोकयन्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, देहान्तरालोकयत् C_{45}, देहान्तरोस्तोकयन् E

हृत्पद्मायतनस्थितः स पुरुषो निश्वासमुच्छ्वासदः
नादस्तस्य सदा सदा नदति तं नादोपरिष्ठा हरः ॥ १६ :४४ ॥

यस्तेजस्तेजते ऽजो बहुनिविडघनो ग्रन्थिमालोपगूढः
मूर्तिर्मूर्तानुसारी बहुकरणभृतं कारणाद्देहबन्धः ।
भित्त्वा ग्रन्थिं सपाशं विषमिव विषयं त्यक्तसङ्गैकभावाः
पश्यन्त्येते तमीशं गुणकलरहितं निर्विकारं प्रकाशम् ॥ १६ :४५ ॥

यो ऽसौ तेजान्तरात्मा कमलपुटकुटीसंकटस्थानलीनः
इन्दोर्भासानुरूपी विमलदलसदाच्छादितः कर्णिकायाम् ।
तत्र स्थाने स्थितो ऽसौ त्रिभुवननिलयः सर्वभूताधिवासः
आकाशादूर्ध्वतत्त्वस्थितविकसकलासंहतो मुक्तबन्धः ॥ १६ :४६ ॥

एतानि तत्त्वान्यखिलानि देवि

✣

44c स पुरुषो नि०] $K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨स पुरुषो⟩ ⌣ C_{94}, पुरुषौ नि० C_{45} • ०च्छ्वासदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०च्छ्वासदाम् E **44d** नादस्तस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, नादन्तस्य E • नदति तं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, न पतितं E • ०परिष्ठा हरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ०परिष्ठारद्धरः K_7, ०परिष्टद्धरः E **45a** यस्तेजस्तेजते ऽजो] conj., यस्तेजस्तेजस्तेजो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) यस्तेजस्तेजसो वा E • ०निविड०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०निविदु० E • ०घनो] K_7C_{45}, ०घनः $C_{94}K_{82}K_{10}E$ • ग्रन्थिमालो०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, ग्रत्थिमानो० $C_{45}E$ **45b** मूर्तिर्मूर्ता०] C_{94}, मूर्तिमूर्ता० $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, मूर्तिर्मूर्त्य० E • बहुकरण०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7^{pc}E$, बहुकर० K_7^{ac}, बह्यकरण० C_{45}(unmetr.) • ०भृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}E$, ०वृतं K_{10}, ०भृत K_7^{ac} • कारणाद्देहबन्धः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, कारणाद्देहबन्ध K_7, कारणं देहबन्धः E **45c** ग्रन्थिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ग्रन्थि K_7 • सपाशं] $K_{82}E$, सपाशां $C_{94}C_{45}K_{10}K_7^{pc}$, सपाशा K_7^{ac} • ०सङ्गैक०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ०सङ्गैक० C_{94} **45d** पश्यन्त्येते तमी०] $C_{45}K_{82}K_{10}$, पश्यन्त्ये⌣⌣मी० C_{94}, पश्यन्तेते तमी० K_7, पश्यन्त्येतेनमी० E **46a** (यो... ०लीनः)] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, om. C_{94}^{ac} • यो ऽसौ तेजान्तरात्मा] $C_{45}K_{82}K_7E$, ⌣⌣⌣⟨जान्त⟩रात्मा C_{94}^{pc}, om. C_{94}^{ac}, यो सौ तेजान्तराल० K_{10} • ०कुटी०] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, om. C_{94}^{ac}, ०कुटि० E **46b** इन्दोर्भासानु०] $C_{94}K_{10}K_7^{pc}E$, इन्दो भासानु० $C_{45}K_{82}$, इन्दोर्भासानुरूपी विमलः इन्दोर्भासानु० K_7^{ac} • ०रूपी] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०रूपि E (unmetr.) • ०च्छादितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_7E$, ०च्छादि K_{10}^{ac} **46d** आकाशादूर्ध्व०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, आकाशाद्दूर्ध्व० K_7 • ०स्थित०] conj., ०सित० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ (unmetr.), ०सिसित० K_7 (unmetr.) • ०कलासंहतो] E, ०कसासंहतो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ • मुक्त०] conj., मुक्ति० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **47a** ०खिलानि] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ०खिकाति C_{45} • देवि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨दे⟩ ⌣ C_{94}

संक्षेपतः कीर्तितः पञ्चभेदः ।
श्रोतुं किमन्यद्विजिगीषितार्थम्
संसारमोक्षेण च तत्परो ऽस्ति ॥ १६ :४७ ॥

देव्युवाच ।
तुष्टास्मि देव मम संशयमद्य नष्टम्
अद्य प्रसन्नपरमेश्वर ईश्वर त्वम् ।
अद्य श्रुतं त्वयि च पुण्यफलप्रभावम्
पूर्णानि चाद्य मम इष्टमनोरथानि ॥ १६ :४८ ॥

अज्ञानपङ्कघनमध्यनिलीयमानाम्
उत्तारयेश सकलार्तिविनाशनाय ।
सर्वेश तत्त्वपरमार्थ नमो नमस्ते
अद्यापि तृप्तिरिह नास्ति ममापि शम्भो ॥ १६ :४९ ॥

पीत्वामृतं चोत्तमवक्त्रजातम्
आख्याहि दानं फलधर्मसारम् ।
संसारपारं परमं नयस्व
कृपां मयीशान कुरु प्रसीद ॥ १६ :५० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ऽध्यात्मनिर्णयो नामाध्यायः षोडशमः ॥

✣

47c श्रोतुं किम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, श्रोतकिम् E • विजिगीषिता०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, विजिगीषता० C_{45} **48a** तुष्टा०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, तु⟨ष्टा⟩० C_{45}, तुष्टो E **48b** ०परमेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०परमेरश्वर K_{10} • ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ईश्वरम E **48c** (अद्य... ०प्रभावम)] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, om. C_{45} **48d** इष्टमनोरथानि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, ⟨इष्ट⟩⏓⏓⏓थानि C_{94} **49a** ०निलीयमानाम्] $C_{94}K_{82}K_7$, ०निलीयमानम् $C_{45}K_{10}$E **49b** उत्तारयेश] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, उत्तरायेश C_{94}^{ac}, उत्तरयेश C_{94}^{pc} **49d** नास्ति ममापि] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$E, ना पि K_{82}^{ac} **50a** ०वक्त्र०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, ०वचक्त्र० K_{82}^{ac}, ०चक्त्र० K_{82}^{pc} **50c** परमं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, परम K_{10} • नयस्व] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, नय⏓ C_{94} **50d** कृपां मयीशान कुरु प्रसीद] E, om. $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ **Colophon**: ऽध्यात्म०] corr., अध्यात्म० $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, आत्म० C_{45} • नामाध्यायः षोडशमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, नाम षोडशो ऽध्यायः E

[सप्तदशमो ऽध्यायः]

[दानधर्मविशेषः]

देव्युवाच ।
पृथग्दानस्य इच्छामि श्रोतुं मां दातुमर्हसि ।
अन्नवस्त्रहिरण्यानां गोभूमिकनकस्य च ॥ १७:१ ॥

[अन्नप्रदानम्]

भगवानुवाच ।
सुसंस्कृतमन्नमतिप्रदद्याद्
घृतप्रभूतमवदंशयुक्तम् ।
घृतप्रपक्वं सुकृतं च पूपं
सितेन खण्डेन गुडेन युक्तम् ॥ १७:२ ॥

मार्गं खगं चोदकजङ्गलं च
दद्याद्वटं नागरवंशमूलम् ।
शाकं फलं चाम्लमधूरतिक्तं
पानं पयः शीतसुगन्धतोयम् ॥ १७:३ ॥

दधि प्रदद्याद्गुडमिश्रितं च
मृणाल शालूक च नालका च ।
सदक्षिणालेपपवित्रपुष्पं

Witnesses used for this chapter—C_{94}: f. 222r line 2 – f. 224r line 4 ; C_{45}: f. 225r line 3 – f. 226v line 6 ; K_{82}: f. 29r line 4 – f. 31r ; P_{57}: f. 137 line 4 – f. 141 line 1 ; K_{41}: f. 229r line 2 – f. 232v line 7 ; E: pp. 646–649 (it breaks down after 17.38) ; this chapter is missing in C_{02}.

✣

(1b) श्रोतुं मां दातुमर्हसि] Σ, माहात्म्यं वक्तुमर्हसि E (1c) अन्न०] Σ, अन्य० P^{ac}_{57} (diff. hand) • ०वस्त्र०] Σ, ०वस्त्रं K_{82} (2b) ०भूत०] Σ, ०सूत० K_{82}, ०भूतव० P^{ac}_{57} (hypermetr.) (2c) सुकृतं च पूपं] Σ, सुकृतं पूपं K^{ac}_{82}, सुकृतम्मपूपं E (3a) मार्गं] Σ, मार्ग० E (unmetr.) • खगं चो०] Σ, खञ्चो० C_{94}, खगश्चो० E • ०जङ्गलं च] Σ, ०जङ्गमश्च E (3b) वटं] Σ, वट E (unmetr.) (4b) ०शालूक च] conj., ०शालूक व $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}$E, ०क व C_{45} (4c) सदक्षिणा०] Σ, सक्षिणा० P^{ac}_{57}, स⟨द⟩क्षिणा० P^{pc}_{57} (diff. hand)

श्रद्धान्वितः सत्कृतया प्रणम्य ॥ १७:४ ॥

प्रयाति लोकं जगदीश्वरस्य
विमानयानैः सहितो ऽप्सरोभिः ।
एकैकसिक्थस्य सहस्रवर्षम्
अन्नप्रदो मोदति देवलोके ॥ १७:५ ॥

च्युतश्च मर्त्ये स भवेद्धनाढ्यः
कुलोद्गतः सर्वगुणोपपन्नः ।
यशः श्रियं सर्वकलाज्ञता च
भवेत्स भोगी सकलत्रपुत्रः ॥ १७:६ ॥

दद्याद्दरिद्रकृपणार्तदीनां
कालागतत्वातुरमागतानाम् ।
तृष्णाबुभुक्षागतिकागतानां
दत्त्वा स धर्मफलमाश्रयेत ॥ १७:७ ॥

देशे च काले च तथा च पात्रे
दानादिधर्मस्य फलं कनिष्ठम् ।
वाणिज्यधर्मा हि फलाश्रितानां
धर्मो हि तस्य न च निर्मलो ऽस्ति ॥ १७:८ ॥

8ab cf. *Bhagavadgītā* 17.20 = *Hitopadeśa* 1.16 : दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥

8ab missing in E.

✣

(4d) ०न्वितः] Σ, ०न्वित P_{57} • सत्कृतया] Σ, सक्तया E (5a) प्रयाति] P_{57}^{pc}E, प्रयान्ति C_{94} $C_{45}K_{82}P_{57}^{ac}$, प्रया ि ् K_{41} (5c) ०सिक्थस्य] Σ, ०सिष्टस्य E (6c) ०कला०] em., ०कल० C_{94} $C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$E (6d) ०कलत्रपुत्रः] $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}$E, ०कलत्रः C_{45} (7a) ०रिद्र] $C_{45}K_{82}$ P_{57}, ०रिद्रः $C_{94}K_{41}$E • ०दीनां] em., ०दीना $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$, ०दीनो E (7b) कालागतत्वा०] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}^{pc}$, कलागतत्वा० P_{57}^{ac}, कालागदत्वा० K_{41}, वालागदत्वा० E • ०तुरमा] Σ, ०तुमा० P_{57} (7c) तृष्णा०] $K_{82}K_{41}$E, तृष्णां $C_{94}C_{45}$, कृष्णाम् P_{57} • ०बुभुक्षा०] Σ, भुभुक्षा० C_{94} (7d) ०श्रयेत] $C_{94}K_{82}K_{41}$E, ०श्रयेत् $C_{45}P_{57}$ (8a) पात्रे] Σ, यात्रे K_{82} (8b) दानादि०] $C_{94}K_{82}$ K_{41}, दानानि $C_{45}P_{57}$ (8c) वाणिज्य०] Σ, वाणि K_{82}^{ac}, वणिज्यं K_{82}^{pc} • ०धर्मा हि०] Σ, ०धर्म्मो P_{57}^{pc}, ०धर्मादि E (8d) हि] Σ, स्ति K_{82}

तोयं च दद्याल्लघुपूर्णकुम्भं
शीतं सुगन्धं परिवासितं च ।
स याति लोकं सलिलेश्वरस्य
न सप्तजन्मानि तृषाभिभूतः ॥ १७:९ ॥

[वस्त्रादिप्रदानम्]

उपानहं यो ददति द्विजाय
सुशोभनं तैलसुदीपितं च ।
ते यान्ति लोकममराधिपस्य
यमालयं कष्टपथा न यान्ति ॥ १७:१० ॥

प्रक्षीणपुण्यः पुनरत्र लोके
जातो भवेद्दिव्यकुलोपपन्नः ।
धनैः समृद्धो ऽधिपतित्वतां च
रथाश्वनागासनगा भवन्ति ॥ १७:११ ॥

वस्त्रप्रदानेन भवन्ति देवि
रूपोत्तमाः सर्वकलाज्ञता च ।
समृद्धिसौभाग्यगुणान्विताश्च
स्वर्गच्युतास्ते पुरुषा भवन्ति ॥ १७:१२ ॥

वस्त्रप्रदानाभिरतस्य पुंसः
अन्यां प्रवक्ष्यामि ततः प्रशंसाम् ।
वस्त्रं तु लोकेष्वभिपूजनीयं

✣

9d सप्त०] Σ, तस्य E **10a** यो] $C_{94}K_{82}E$, ये $C_{45}P_{57}$, य K_{41} **10b** ०दीपितं च] Σ, ०दीपितं K_{82}^{ac}, ०दीसुरपितश्च E (hypermetr.) **10c** लोकममरा०] Σ, लोकं समरा० K_{82} **11a** ०पुण्यः] $C_{94}C_{45}P_{57}K_{41}$, om. K_{82}^{ac}, ०पुण्य K_{82}^{pc}, ०पुण्या E • पुनरत्र लोके] $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}E$, पुनरभ्युपेति C_{45} **11b** ०कुलोप०] Σ, ०कुलोत्प० K_{41} **11c** समृद्धो] Σ, समुद्भूतो P_{57} (hypermetr.) • ०पतित्वतां च] Σ, ०पतित्वताश्च E **11d** रथाश्वनागासनगा भवन्ति] Σ, रथाश्वनाथगासनगा भवन्ति P_{57}^{ac}, रथाश्च नागा प्रभवन्ति तस्य E **12b** ०त्तमाः] Σ, ०त्तमा C_{45}, ०त्तम० E • ०कलाज्ञता च] em., ०कलज्ञताश्च $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}$, ०कलज्ञता च C_{45}, ०कलज्ञताञ्च E **13b** अन्यां प्र०] $C_{94}K_{82}P_{57}$, अन्यत्प्र० $C_{45}E$, अन्यात्प्र० K_{41} • ०शंसाम्] Σ, ०शसाम् C_{45}, ०शस्तां E **13c** ०भिपूज०] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$, ०तिपूज० E

वस्त्रं नराणां त्वतिमाननीयम् ॥ १७:१३ ॥

वस्त्रं तु भूयो न च मानलाभः
पराभवश्चातिजुगुप्सनं च ।
तस्माद्धि वस्त्रं सततं प्रदेयं
यशः श्रियः स्वर्गमनन्तलाभम् ॥ १७:१४ ॥

यावन्ति सूत्राणि भवन्ति वस्त्रे
तावद्युगं गच्छति सोमलोकम् ।
पुण्यक्षयाज्जायति मर्त्यलोके
वस्त्रप्रभूते धनधान्यकीर्णे ।
सुरूपसौभाग्ययशस्विनश्च
विद्याधरा लोकप्रभुत्वतां च ॥ १७:१५ ॥

द्विजेभ्यश्छत्रं सुकृतं प्रदद्याद्
वर्षातपत्रं दृढशोभनं च ।
अङ्गारवर्षं त्रपुखङ्गमाद्यम्
असंशयं त्रायति याम्यमार्गे ॥ १७:१६ ॥

स्वर्गं च याति ग्रहनायकस्य
स वर्षकोट्यायुतमन्तकाले ।
जायन्ति ते मानुष मर्त्यलोके
गृहोत्तमे भोगपतिर्भवन्ति ॥ १७:१७ ॥

कृत्वा मठं शोभन विप्रदाता

16c cf. ŚDhU 7.49cd : प्रदीप्ताङ्गारवर्षेण दह्यमाना व्रजन्ति च

14ab missing in P_{57}

✣

14b ०जुगुप्सनं च] Σ, ०जुप्सितं च K_{82}, जुगुप्सनश्च E **14d** श्रियः] Σ, श्रियंः K_{82} • स्वर्गमनन्त०] Σ, ०स्वर्गसमन्त० E **15b** तावद्यु०] Σ, ताव यु० C_{45} • गच्छति] Σ, गति C_{94}^{ac} **15c** मर्त्य०] Σ, मार्त्य० K_{82}, मृत्यु० E **15d** ०कीर्णे] Σ, ०कीर्णो E **15f** ०धरा] Σ, ०धरो E • ०त्वतां च] Σ, ०त्वताश्च E **16c** ०वर्षं त्रपु०] K_{82}, ०वर्षत्रपु० $C_{94}C_{45}P_{57}K_{41}$, ०वर्षत्रषु० E • ०ङ्गमाद्यम्] Σ, ०ङ्गमद्यम् C_{45} **17a** याति] Σ, यान्ति E • ०कस्य] Σ, ०कश्च E **17c** जायन्ति] Σ, जान्ति C_{45}^{ac} **17d** ०पतिर्भ०] Σ, ०पति भ० K_{82} (unmetr.)

द्रव्येण शुद्धेन तु पूरयित्वा ।
स याति देवेन्द्रसदो यथेष्टं
स वर्षकोटीशत दिव्यसंख्ये ॥ १७:१८ ॥

तदन्तकाले यदि मानुषत्वं
जायन्ति ते सप्तमहीप्रभोक्ता ।
स सप्तरत्नत्रयसम्प्रयुक्तो
बलाधिको यज्ञसहस्रकर्ता ॥ १७:१९ ॥

[भूमिप्रदानम्]

भूमिप्रदाता द्विज हीनदीनः
समृद्धसस्यो जलसंनिकृष्टः ।
स याति लोकममराधिपस्य
विमानयानेन मनोहरेण ॥ १७:२० ॥

मन्वन्तरं यावदभुक्तभोगान्
तदन्तकाले च्युत मर्त्यलोके ।
स जम्बुखण्डाधिपतिर्भवेत
वीर्यान्वितो राजसहस्रनाथः ॥ १७:२१ ॥

[गोप्रदानम्]

सचैलघण्टां कनकाग्रशृङ्गां
दोग्ध्रीं सवत्सां पयसा द्विजानाम् ।

---

22 cf. ŚDhSaṅgr 6.89: हेमशृंगां रौप्यक्षुरां रत्नाङ्गीं कांस्यदोहिनीम्। सचैलघण्टाङ्गान्दद्याच्छिवभक्तद्विजन्मने ॥

✣

18c ०सदो] Σ, ०सदं E **18d** ०कोटी०] Σ, ०कोटि० E (unmetr.) • ०संख्ये] $C_{94}C_{45}K_{41}$, ०संख्यै K_{82}, ०सं⟨ख्यं⟩ P_{57}, ०संख्यैः E **19c** ०रत्न०] Σ, ०रथ्य० E • ०युक्तो] C_{45}, ०युक्ता C_{94} $K_{82}P_{57}K_{41}$E **20a** ०दीनः] Σ, ०दीनं E **20b** समृद्ध०] Σ, समृद्धस् P_{57} (unmetr.), संमृद्ध० E • ०कृष्टः] Σ, ०कृष्ट E **20c** याति] Σ, जाति K_{41} **21c** स जम्बुखण्डाधिपतिर्भवेत] Σ, स जबमुखण्डाधिपतिर्भवेत E (hypermetr.) **21d** राज०] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$E, रा K_{41} **22a** ०घण्टां] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$E, ०घण्टा० K_{41} **22b** दोग्ध्रीं] E, द्रोग्ध्रीं C_{94}, द्रोग्धी C_{45}, दोग्ध्री K_{82}, द्रोग्ध्री P_{57}, दो⸗ K_{41} • पयसा द्विजानाम्] $C_{94}K_{41}$, पयसा C_{45}, पयसां द्विजानाम् K_{82}E, पयसान्वितानां P_{57}

दत्त्वा द्विजेभ्यः समलङ्कृतां गां
प्रयान्ति लोकं सुरभीसुतानाम् ॥ १७:२२ ॥

यावन्ति रोमाणि भवन्ति गावस्
तावद्युगानामनुभूय भोगान् ।
तस्माच्च्युता मर्त्य महीभुजास्ते
सहस्रराजानुगतो महात्मा ॥ १७:२३ ॥

[सुवर्णादिप्रदानम्]

सुवर्णकांस्यायसरौप्यदाता
ताम्रप्रवालान्मणिमौक्तिकाद्यान् ।
दत्त्वा द्विजेभ्यो वसुसाध्यलोके
प्राप्नोति वर्षं दशपञ्चकोट्यः ॥ १७:२४ ॥

भुक्त्वा यथेष्टं क्रम देवलोकान्
च्युतश्च मर्त्ये स भवेन्नरेन्द्रः ।
सुदुर्जयः शक्रसहस्रजेता
सुदीर्घमायुश्च पराक्रमश्च ॥ १७:२५ ॥

[विमिश्रविषयाणि]

यत्प्रेक्षणं दर्शयितुं प्रदाता
सुरूपसौभाग्यफलं लभेत ।
तृणाशनामूलफलाशनेन

---

24 cf. NiśvMukha 2.56cd : कांसताम्रप्रवालानि दत्त्वा याति वसोः पुरम ; and ŚDhSaṅgr 6.125cd : कांस्यताम्रप्रवालानि दत्त्वैति वसुमन्दिरम् **26ab** cf. MBh 13.7.17b : स्वर्गगामी तृणाशनः

✣

22c दत्त्वा] Σ, om. C_{45} • समलङ्कृतां गां] P^{pc}_{57}, समलङ्कृतानाम् $C_{94}C_{45}K_{82}P^{ac}_{57}K_{41}E$ **22d** लोकं सुरभीसुतानाम्] Σ, om. C_{94} **23a** यावन्ति] Σ, om. C_{94} **23b** ०गानामनु०] Σ, ०गानानु० P^{ac}_{57} **23c** ०भुजास्ते] $C_{94}K_{41}E$, ०भुजस्ते $C_{45}P_{57}$, ०भुजानां K_{82} **24b** ०न्मणि०] $K_{82}P_{57}K_{41}$, ०त्मणि० $C_{94}C_{45}$, ०मणि० E • ०मौक्तिका०] Σ, ०मुक्तका० P_{57} **24d** ०कोट्यः] corr., ०कोट्यो $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}E$ **25a** ०लोकान्] $C_{94}K_{41}E$, ०लोकाच् $C_{45}K_{82}$, ०लोकात् P_{57} **25b** च्युतश्च] Σ, च्युताश्च C_{45}, च्युतञ्च E **25c** सुदुर्जयः] Σ, सुदु--- C_{94} **26b** लभेत] $K_{41}E$, लभेत् $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$ (hypometr.) **26c** तृणा०] Σ, तृण० K_{41}

लभेत राज्यानि अकण्टकानि ॥ १७:२६ ॥

लभेत पर्णाशन स्वर्गवासं
पयःप्रयोगेन च देवलोकम् ।
शुश्रूषणे यो गुरवे च नित्यं
विद्याधरो जायति मर्त्यलोके ॥ १७:२७ ॥

दद्याद्गवां ग्रास तृणस्य मुष्टिं
गवाढ्यतां जायति मर्त्यलोके ।
श्राद्धं च दत्त्वा प्रयतो द्विजाय
समृद्धसन्तान भवेद्युगान्ते ॥ १७:२८ ॥

अहिंसको जायति दीर्घमायुः
कुलोत्तमो जायति दीक्षितेन ।
कालत्रयं स्नानकृतेन राज्यं
पीत्वा च वायुं त्रिदशाधिपत्वम् ॥ १७:२९ ॥

अनश्नतायाः फलमीशलोके
तृप्तिर्भवेत्तोयप्रदानशीलः ।
अन्नप्रदाता पुरुषः समृद्धः
स सर्वकामान्लभतीह लोके ॥ १७:३० ॥

श्रद्धामतिर्यः प्रविशेद्धुताशं

26cd cf. MBh 13.7.15c : फलमूलाशिनां राज्यं **27ab** cf. MBh 13.7.15d : स्वर्गः पर्णाशिनां तथा **28ab** cf. MBh 13.7.17a : गवाढ्यः शाकदीक्षायां **29b** cf. MBh 13.7.16d : दीक्षया कुलमुत्तमम् **29cd** cf. MBh 13.7.17cd : स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् **30a** cf. MBh 13.7.16ab : प्रायोपवेशनाद्राज्यं सर्वत्र सुखमुच्यते

✣

26d अकण्टकानि] Σ, कण्टकानि E (hypometr.) **27b** ०लोकम्] Σ, ०लोके K_{41}E **27c** शुश्रूषणे] Σ, शुश्रूषणो E **28a** ग्रास०] Σ, धास० E • तृणस्य] Σ, तृणास्य K_{41} • मुष्टिं] Σ, मुष्टि K_{41}, मुष्टिः E **28b** गवाढ्यतां] Σ, सर्वाद्यतां K_{41} **29a** जायति] Σ, जाति K_{82}^{ac} **29b** ०त्तमो] $C_{94}C_{45}P_{57}$, ०त्तमे K_{82}, ०हमा K_{41}, ०त्तमं E **29d** वायुं त्रि०] Σ, वायु⟨म्त्रि⟩० K_{41}, वायुस्त्रि० E **30a** फलमी०] Σ, फलशी० K_{82} **30b** तृप्तिर्भ०] Σ, तृप्ति भ० K_{82} **30d** ०कामान्ल०] Σ, ०कामा ल० E **31a** ०द्धुताशं] P_{57}^{pc}, ०द्धुताशनं $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}^{ac}K_{41}$E (hypermetr.)

स याति लोकं प्रपितामहस्य ।
सत्यं वदेद्यो ऽपि च धर्मशीलो
मोदत्यसौ देवि सहाप्सरोभिः ॥ १७:३१ ॥

रसांस्तु षड्ये परिवर्जयन्ति
अतीव सौभाग्य लभेत साध्वी ।
दानेन भोगानतुलान्लभेत
चिरायुतां याति हि ब्रह्मचर्यात् ॥ १७:३२ ॥

धनाढ्यतां याति हि पुण्यकर्मा
मौनेन आज्ञां लभते अलङ्घ्याम् ।
प्राप्नोति कामं तपसः सुतप्तं
कीर्तिं यशः स्वर्गमनन्तभोगम् ।
आयुःश्रियारोग्यधनप्रभुत्वं
ज्ञानादिलाभं तपसा लभेत ॥ १७:३३ ॥

त्रैलोक्याधिपतित्व शक्रमगमत्कृत्वा तपो दुष्करं
यक्षेशो ऽपि तपःप्रभावमभवद्गुह्याधिपत्यं महत् ।
रक्षेशो ऽपि विभीषणस्त्वमरतां प्राप्तस्तपसैव तु
रुद्राराधनतत्परस्तपफलान्नन्दी गणत्वं गतः ॥ १७:३४ ॥

31cd cf. MBh 13.7.16c : स्वर्गं सत्येन लभते **32ab** cf. MBh 13.7.10ab : रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यम् अनुगच्छति **32cd** cf. MBh 13.7.14 : धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशां पते । उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ **33b** cf. MBh 13.7.14b : मौनेनाज्ञां विशां पते

✣

31b याति] Σ, जाति K_{41} **32a** रसांस्तु षड्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, रसास्तु षड्यो $P_{57}E$ **32b** लभेत] Σ, लभे C_{94}^{ac} **32c** ०तुलान्ल०] Σ, ०तुलं ल० E **33a** धना०] Σ, धन० K_{82} • याति] Σ, यान्ति E • ०कर्मा] Σ, ०कर्मान् E **33b** आज्ञां] Σ, आज्ञा E • लभते] Σ, लभेत C_{45} (unmetr.) **33d** कीर्तिं य०] $C_{94}C_{45}P_{57}$, कीर्तिर्य० $K_{82}E$, कीर्त्तियशः K_{41} **33f** ज्ञानादिलाभं तपसा] $C_{94}K_{82}^{pc}P_{57}K_{41}E$, आज्ञादिलाभं तपसा C_{45}, om. K_{82}^{ac} **34a** ०गमत्कृ०] Σ, ०गमं कृ० C_{45} **34b** ०मभवद्गु०] Σ, ०गुरुणा गु० E • ०पत्यं] $C_{45}K_{82}P_{57}$, ०पत्वं $C_{94}K_{41}E$ **34c** ०पसैव] Σ, ०पस्यैव $K_{41}E$ • तु] Σ, तुं $P_{57}K_{41}$ **34d** ०तत्पर०] Σ, ०तत्परा० $K_{41}E$ • ०पफलान्न०] corr., ०पःफलान्न० $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}$(unmetr.), ०पःफलन्न० C_{45}, ०पफलात् न E

ज्ञानं द्विजानां तप आह विष्णुः
क्षत्रं तपो रक्षणमाह सूर्यः ।
वैश्यं तपश्चार्जनमाह वायुः
शूद्रं हि शिल्पं तप आह इन्द्रः ॥ १७:३५ ॥

रणोत्सहं क्षत्रिययज्ञमिष्टं
वैश्ये हविर्यज्ञमुदाहरन्ति ।
शूद्रस्य यज्ञः परिचर्यमिष्टं
यज्ञं द्विजानां जपमुक्त†मोक्षः† ॥ १७:३६ ॥

[स्वमांसरुधिरपुत्रकलत्रदानम्]

देव्युवाच ।
स्वमांसरुधिरं दानं दानं पुत्रकलत्रयोः ।
किं प्रशस्यं महादेव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १७:३७ ॥

महेश्वर उवाच ।
स्वमांसरुधिरं दानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
श्रूयतां पूर्ववृत्तानि संक्षिप्य कथयाम्यहम् ॥ १७:३८ ॥

उशीनरस्तु राजर्षिः कपोतार्थे स्वकां तनुम् ।
त्यक्त्वा स्वर्गमनुप्राप्तः परार्थे परतत्परः ॥ १७:३९ ॥

पुत्रमांसं स्वयं छित्त्वा अग्निदत्तं पुरानघे ।
तेन दानप्रभावेन अलर्कस्त्रिदिवं गतः ॥ १७:४० ॥

स्वदारदानेन सुदासपुत्र

37 E breaks down after 17.37, and resumes only at 18.16c.

✣

35a द्विजानां तप] Σ, द्विजान्तपसो E(unmetr.) **35b** क्षत्रं त०] Σ, क्षेत्रन्त० K_{41} • सूर्यः] $C_{45}P_{57}K_{41}$, सूर्य $C_{94}K_{82}E$ **35c** ०र्जनमाह वायुः] $C_{94}P_{57}K_{41}$, ०र्जनमाहमायुः C_{45}, ०र्जानमाह वायुः K_{82}, ०ञ्जनमाह वायुः E **35d** इन्द्रः] Σ, इन्दुः C_{45} **36b** वैश्ये हविर्य०] $C_{94}C_{45}P_{57}$, वैश्यं हवि य० K_{82}, वैश्यं हविर्य्य० $K_{41}E$ **37d** श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः] Σ, तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि E **38** महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$, भगवान् K_{41} **39a** ०नरस्तु] Σ, ०नरस्य K_{41} • राजर्षिः] Σ, राजर्षि C_{45}, रार्षिः P^{ac}_{57} **40b** अग्निदत्तं] $C_{94}K_{82}P_{57}$, अग्निर्दत्तं C_{45}, अग्निं दत्तं K_{41} • ०नघे] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$, ०ऽनघा? K_{41} **40d** अलर्क०] Σ, अर्लर्क० P_{57}

अपुत्रभूतस्य च पुत्र जातः ।
स्वर्गे स्वयं चाक्षयभोगलाभं
प्राप्तो महद्दानफलप्रभावात् ॥ १७:४१ ॥

यादवश्चार्जुनो देवि दत्त्वा खाण्डवभोजनम् ।
तपनस्य प्रसादेन सप्तद्वीपेश्वरो भवेत् ॥ १७:४२ ॥

हरिणा च शिरां भित्त्वा दत्तं मे रुधिरं पुरा ।
प्रतीच्छितं कपालेन ब्रह्मसम्भवजेन मे ॥ १७:४३ ॥

दिव्यवर्षसहस्राणि धारा तस्य न छिद्यते ।
परितुष्टो ऽस्मि तेनाहं कर्मणानेन सुन्दरि ॥ १७:४४ ॥

वरं दत्तं मया देवि पुराणपुरुषो ऽव्ययः ।
अक्षयं बलमूर्जं च अजरामरमेव च ॥ १७:४५ ॥

ममाधिकं भवेद्विष्णुर्मामपि त्वं विजेष्यसि ।
एवमादीन्यनेकानि मयोक्तानि जनार्दने ॥ १७:४६ ॥

निष्कम्पनिश्चलमनाः स्थाणुभूत इव स्थितः ।
दधीचिः स्वतनुं दत्त्वा विबुधानां वरानने ।
भुक्त्वा लोकान् क्रमात्सर्वान् शिवलोके प्रतिष्ठितः ॥ १७:४७ ॥

[अन्यानि दानानि]

43ab cf. SkandaP 6.5ab : शिरां ललाटात्सम्भिद्य रक्तधारामपातयत् **44cd** cf. SkandaP 6.8ab : तुष्टो ऽस्मि तव दानेन युक्तेनानेन मानद **45cd** cf. SkandaP 6.8cd : वरं वरय भद्रं ते वरदो ऽस्मि तवाद्य वै

✣

41c चाक्षय०] Σ, चोक्रय० C_{94} **42a** यादव०] Σ, याद्रव० K_{82} **42b** खाण्डव०] K_{41}, खण्डव० $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$ • ०भोजनम्] conj. Kafle, ०भाजनं $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$ **42c** प्रसादेन] $C_{94}K_{82}K_{41}$, प्रभावेन C_{45}, प्रतापेन P_{57} **43a** शिरां] em. Yokochi, शिरो $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}E$ **43d** ०सम्भव०] Σ, ०स्वम्भव० P_{57} **44a** दिव्य०] $C_{94}K_{82}K_{41}$, दिव्यं $C_{45}P_{57}$ **44b** छिद्यते] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$, विद्यते K_{41} **46ab** ०ष्णुर्मा०] $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}$, ०ष्णुमा० C_{45} **46b** त्वं] $C_{94}C_{45}K_{41}$, om. K_{82}, त्व P_{57} **47a** ०मनाः] em., ०मनः $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$ **47b** स्थाणु०] Σ, स्थानु० $P_{57}K_{41}$ **47c** दधीचिः] $C_{94}P_{57}$, दधचि C_{45}, दधीचि $K_{82}K_{41}$ **47d** विबुधानां] Σ, विधूतानां K_{82}

जामदग्निर्महीं दत्त्वा काश्यपाय महात्मने ।
इहैव स फलं भोक्ता देवराज्यमवाप्स्यति ॥ १७:४८ ॥

दत्त्वा गोसकलं देवि व्यासस्यामिततेजसः ।
युधिष्ठिरो महीपालः सदेहस्त्रिदिवं गतः ॥ १७:४९ ॥

सत्यभामा स्वकं भर्त्रा दत्त्वा नारदसत्कृतम् ।
दानस्यास्य प्रभावेन अक्षयं त्रिदिवं गतः ॥ १७:५० ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि गवां दत्त्वा द्विजन्मने ।
दुर्योधनो महीपालो गतः स्वर्गमनन्तकम् ॥ १७:५१ ॥

वासुकिः सर्पराजेन्द्रो दत्त्वा विप्र सुसंस्कृताम् ।
जरत्कारोश्च सा भार्या सर्वे नाग विमोक्षिताः ॥ १७:५२ ॥

[दानभूमयः]

गोभूमिकनकादीनां दानं कन्यसमुच्यते ।
भृत्यपुत्रकलत्राणां दानं मध्यममुच्यते ॥ १७:५३ ॥

स्वदेहपिशितादीनां दानमुत्तममुच्यते ।
एतत्सर्वं यदा दानं तद्दानमुत्तमोत्तमम् ॥ १७:५४ ॥

यावज्जन्मसहस्राणि भोक्ता भवति कन्यसः ।
शतजन्मसहस्राणि भोक्ता भवति मध्यमः ॥ १७:५५ ॥

---

51 The folios that may have contained 17.51–18.20ab are missing in P_{57}.

✣

49a सकलं] Σ, सफलं P_{57} **49b** ०तेजसः] Σ, तेतजसः C_{45} **49c** ०ष्ठिरो] K_{41}, ०ष्ठिर० $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$ • ०पालः] Σ, ०या॒ C_{94} **50a** ०भामा] em., ०भामः $C_{94}C_{45}P_{57}K_{41}$, ०भासः K_{82} • भर्त्रा] em., भर्ता $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$ **50b** नारद०] Σ, नार० C_{45} **50c** दानस्यास्य] Σ, दानास्यास्य K_{41} **51b** दत्त्वा] Σ, दत्वां K_{82} **51c** दुर्योधनो] K_{41}, दुर्योधन० $C_{94}C_{45}K_{82}$ **52b** ०स्कृताम्] em. Kafle, ०स्कृतम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$ **52c** जरत्कारो०] em., जरत्कारु० $C_{45}K_{82}K_{41}$, ॒रत्कारु० C_{94} **52d** नाग] $C_{94}C_{45}K_{82}$, नग K_{41} • ०मोक्षिताः] $C_{94}K_{82}K_{41}$, ०मोहिताः C_{45} **53b** दानं] $C_{94}K_{82}K_{41}$, दान C_{45} **53d** मध्यममु०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मध्यम उ० K_{41} **54a** ०देह०] K_{41}, ०देहं $C_{94}C_{45}K_{82}$ **54d** ०त्तमम्] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}$, ०त्त C_{94}^{ac}, ०त्तम K_{41}

उत्तमः फलभोक्ता च जन्मकोटिशतत्रयम् ।
परार्धद्वयजन्मानां भोक्ता वै चोत्तमोत्तमः ॥ १७:५६ ॥

भूतानामनुकम्पया यदि धनं दाता सदा त्वर्थिने
दीनान्धकृपणेष्वनाथमलिने श्वानादितिर्यक्षु च ।
यद्येवं कुरुते सदार्तिहरणं श्रद्धान्वितो भक्तिमान्
तस्यानन्तफलं वदन्ति विबुधाः संयम्य संदर्शनात् ॥ १७:५७ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानधर्मविशेषं नाम सप्तादशमो ऽध्यायः ॥

✣

56a च] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{41}$, वि C_{94}^{ac} 57a ०कम्पया] $C_{94}K_{41}$, ०कम्पाया $C_{45}K_{82}$ 57b ०र्यक्षु] Σ, ०ऽर्यक्षु C_{94}

[अष्टादशमो ऽध्यायः]

[स्वर्गान्मर्त्यमुपागतानां चिह्नानि]

देव्युवाच ।
भुक्त्वा तु भोगान्सुचिरं यथेष्टं
पुण्यक्षयान्मर्त्यमुपागतानाम् ।
चिह्नानि तेषां कथयस्व मे ऽद्य
यथाक्रमं कर्मफलं विशेषात् ॥ १८:१ ॥

[दानाष्टकम्]

महेश्वर उवाच ।
सदान्नदाता कृपणार्तिदीनां
स वर्षकोट्यायुतमीशलोके ।
भुक्त्वा च भोगान्सममप्सरोभिः
प्रक्षीणपुण्यः पुनरेति मर्त्यम् ॥ १८:२ ॥

जायन्ति दिव्येषु कुलेषु पुंसः
सस्त्रीसमृद्धे बहुभृत्यपूर्णे ।
गौरश्वरत्नादिधनाकुलेषु

Witnesses used for this chapter—C_{94}: f. 224r line 4 – f. 226r line 4; C_{45}: f. 226v line 6 – f. 228r line 6; C_{02}: f. 306r line 1 – f. 306v line 5; K_{82}: f. 31v line 1 – f. 33r line 6; M: f. 33v line 2 – f. 35v line 4; K_{41}: f. 231r line 2 – f. 232v line 7; E: pp. 649–651 **1** C_{02} broke off in chapter 14 and resumes below at 18.28b. The gap in E that started at 17.39 continues up to 18.16c.

✣

1a तु] Σ, om. K_{82}, च M **1b** ०क्षयान्म०] Σ, ०क्षया म० M **1c** चिह्नानि] Σ, किञ्चिह्न M **1d** विशेषात्] Σ, विशेषः M **2** महेश्वर] $C_{94}C_{45}$, भगवान् $K_{82}MK_{41}$ **2a** ०दीनां] Σ, ०दीना M **2b** ०युतमीशलोके] Σ, ०युतमीनशलोके C_{94}^{ac}, ०युतस्वर्गलोके M **2c** ०न्सममप्सरोभिः] Σ, ०न्सहरप्सरोभिः M, ०न्सरोभिः K_{41} **2d** ०पुण्यः पुनरेति मर्त्यम्] Σ, ०पुण्यः पुनरेति मर्त्ये K_{82}, ०पुण्य पुनः मर्त्यलोके M **3a** जायन्ति दिव्येषु कुलेषु पुंसः] $C_{94}K_{82}$, --- C_{45}, जायन्ति ते दिव्यकुलेषु पुन्साम् M, जायन्ति ते दिव्ये कुलेषु पुंसः K_{41} (unmetr.) **3c** गौर०] $C_{94}^{pc}K_{82}$ K_{41}, गौरव० C_{94}^{ac}, गोर० $C_{45}M$ • ०रत्नादि०] $K_{82}M$, ०रन्नादि० $C_{94}K_{41}$, ०रत्नाति० C_{45} • ०धना०] Σ, ०समा० M

रूपोज्ज्वलः कान्तिसमायुतश्च ॥ १८:३ ॥

वस्त्रं सुसत्कृत्य द्विजस्य दानात्
स्वर्गेषु मोदन्ति स वर्षकोट्यः ।
पुनश्च ते मर्त्यमुपागताश्च
चिह्नं महच्छ्रीपदमाप्नुवन्ति ॥ १८:४ ॥

कूपप्रपापुष्करिणीप्रदाता
स लोकमाप्नोति जलेश्वरस्य ।
ततः स तस्माच्च्युतिमाप्य लोकात्
सुखी सुतृप्तेषु कुलेषु जायेत् ॥ १८:५ ॥

रत्निप्रमाणादपि हेमदानात्
सुरेन्द्रलोकं समवाप्नुवन्ति ।
तस्माच्च्युतो मर्त्यमुपागतानां
चिह्नं समृद्धिर्धनधान्यलक्ष्म्याः ॥ १८:६ ॥

अदूष्यभूमीवरविप्रदानात्
स लोकमाप्नोति सुरेश्वरस्य ।
भुक्त्वा तु भोगान्च्युत मर्त्यलोके

✣

(3d) रूपोज्ज्वलः] em., रूपोज्ज्वल० $C_{94}C_{45}K_{82}$, रूपोज्ज्वलः M, रूपर्ज्वल० K_{41} • ०समायुतश्च] $C_{94}^{pc}K_{82}$, ०समायुतञ्च $C_{94}^{ac}C_{45}M$ (4a) वस्त्रं सुसत्कृत्य] $C_{94}C_{45}$, वस्त्रं सुसंस्कृत्य K_{82}, सुवस्त्र सत्कृत्य M, वस्त्रं सुसंकृत्य K_{41} (4b) ०कोट्यः] Σ, ०कोट्या M (4c) पुनश्च ते मर्त्यमुपागताश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, पुनश्च्युता मर्त्यमुपागतानां M (4d) चिह्नं म०] Σ, चिह्न्म्म० C_{94}, चिह्नं न० M (5a) कूप०] Σ, कूपं M • ०पुष्करिणी०] $K_{82}K_{41}$, ०पुष्करणी० C_{94}, ०पुष्किरणी० C_{45}, ०पुष्किरिणी० M (5b) जलेश्वरस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, जलेःस्वरस्य M (5c) ततः स तस्माच्च्युतिमाप्य लोकात्] $C_{94}K_{41}$, ततः स तस्माच्च्युतिमप्य लोकात् C_{45}, ततः स तस्माच्च्युतिमाप्य लोके K_{82}, तस्मात्स लोकाश्च्युत मर्त्यलोके M (5d) ०तृप्तेषु] Σ, ०तृ--- C_{45}, ०तप्तेषु K_{82} • कुलेषु जायेत्] Σ, च जायते सः M (6a) रत्नि०] $C_{94}K_{82}$, रति० C_{45}, रत्ति० M, रत्न० K_{41} • ०प्रमाणा०] Σ, ०प्रमाना० M • ०दानात्] Σ, ०दाता M (6b) समवाप्नुवन्ति] Σ, समुवाप्नुवन्ति C_{45}, चमवाप्नुवन्ति M (6c) तस्माच्च्युतो] Σ, तस्माच्च्युते M (6d) चिह्नं] Σ, चिह्न C_{94} • ०लक्ष्म्याः] K_{82}, लक्ष्याः $C_{94}M$, लक्ष्मः C_{45}, ल्क्ष्या० K_{41} • समृद्धिर्ध०] Σ, समृद्ध्यध० M (7a) ०दानात्] Σ, ०दाता M (7b) लोकमाप्नोति] Σ, लोक प्राप्नोति K_{41} • सुरे०] Σ, स्वरे० M (7c) भुक्त्वा भोगान्च्युत] $C_{94}C_{45}K_{82}$, स भुक्तभोगां च्युत M, भुक्त्वा भोगानच्युत K_{41}

चिह्नं लभेद्वै विषयाधिपत्वम् ॥ १८:७ ॥

द्विजस्य सत्कृत्य तिलप्रदाता
स लोकमाप्नोति च केशवस्य ।
भ्रष्टस्ततो मर्त्यमुपागतस्तु
चिह्नं लभेदक्षयमर्थलाभम् ॥ १८:८ ॥

गवां सुरूपां विधिवद्विजानां
दत्त्वा च गोलोकमवाप्नुवन्ति ।
कल्पावसाने समुपेत्य मर्त्ये
चिह्नं गवाढ्यं शतगोयुतं च ॥ १८:९ ॥

स्वर्गं गतानां पुरुषस्य चिह्नं
धनाढ्यता श्री सुखभोगलाभम् ।
आयुर्यशोरूपकलत्रपुत्रं
सम्पद्विभूतिकुलकीर्तिमर्थम् ॥ १८:१० ॥

[निरयान्मर्त्यमुपागतानां चिह्नानि]

दानाष्टकं चोत्तम कीर्तितं ते
चिह्नं च लोकं च समासतो मे ।
शृणोतु देवी निरयागतानां
चिह्नं च कर्म च विपाकतां च ॥ १८:११ ॥

हत्वा च विप्रं मनसा च वाचा

✣

(7d) लभेद्वै] $C_{94}K_{41}$, लभेद्वैद् C_{45}, भवेद्वै K_{82}, भवेतद् M (8a) तिल०] Σ, तिलः M (8b) केशवस्य] Σ, वासवेभ्यः M (8c) ०गतस्तु] Σ, ०गतस्य M (8d) लभेद०] Σ, भवेद० K_{82}, नृणाञ्चो M (9a) गवां सुरूपां] K_{41}, गवां स्वरूपां $C_{94}K_{82}$, गवां स्वरूपं C_{45}, गवा सुरूपा M (9b) च] Σ, स M (9c) समुपेत्य मर्त्ये] Σ, पुनः मर्त्यलोके M (9d) चिह्नं] Σ, चिह्न K_{41} (10a) स्वर्गं गतानां] Σ, स्वर्गागतानां M (10b) ०ढ्यता] Σ, ०ढ्यतां M (10c) ०र्यशो०] Σ, ०र्यषे० M (10d) ०मर्थम्] Σ, ०मत्वम् M (11a) चोत्तम] Σ, चोतम M • कीर्तितं ते] em., कीर्तनं ते $C_{94}K_{82}$, ⟨कीर्तितन्ते⟩ C_{45}, कीर्त्तितो यम् M, कीर्त्तिनन्ते K_{41} (11b) चिह्नं च] Σ, चिंह्नं स M • समासतो] Σ, समागतो M (11c) शृणोतु देवी] Σ, ⟨शृण्वन्तु देवो⟩ M (11d) चिह्नं च] Σ, चिंह्नं स्व० M • विपाकतां च] Σ, विपाकतानाम् M (12a) विप्रं] Σ, विप्र MK_{41}

स याति पारं निरयस्य घोरम् ।
अशीतिकल्पं निरये क्रमेण
भुक्त्वा पुनस्तिर्यं शतायुतानाम् ॥ १८:१२ ॥

जायन्ति ते मानुष हीनविद्याः
प्रत्यन्तवासाः कुलवित्तहीनाः ।
नित्यं च तस्या क्षयरोगपीडा
इदं तु चिह्नं द्विजजीवहर्तुः ॥ १८:१३ ॥

पीत्वा च मद्यं द्विज कामतो वा
आघ्राति गन्धं स्वमनीषिकेण ।
स याति घोरं नरकमसह्यं
यावच्च कल्पं दश अत्र भुक्त्वा ॥ १८:१४ ॥

तिर्यं च सर्वमनुभूय दुःखं
स कष्टकष्टेन मनुष्यजन्म ।
चण्डालशौनश्वपचत्वमेति
श्यामं च तालु भवतीह चिह्नम् ॥ १८:१५ ॥

13b cf. Manu 11.49 : ब्रह्महा क्षयरोगित्वं ; cf. YājñS 3.210a : ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् **15b** cf. Manu 11.49b : सुरापः श्यावदन्तताम ; cf. YājñS 3.210b : सुरापः श्यावदन्तकः

✣

12b स याति पारं निरयस्य घोरम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, स यान्ति पारं णिरयं सुघोरम् M, स याति पारं निरयश्च घोरम् K_{41} **12c** निरये] Σ, निरयः M **12d** पुनस्तिर्यं] Σ, पुनः तिय M **13a** ०विद्याः] C_{45}M, ०विद्या $C_{94}K_{82}K_{41}$ **13b** ०वासाः] Σ, ०वासा K_{82}, ०वासी M • ०हीनाः] Σ, ०हीना M **13d** इदं तु चिह्नं] Σ, चिंह्नञ्च मे त M **14a** मद्यं] Σ, मद्य M • द्विज] K_{82}M, द्विजः $C_{94}C_{45}K_{41}$ (unmetr.) • वा] Σ, वे K_{41} **14b** आघ्राति] Σ, माघ्राति M • ०मनीषिकेण] Σ, ०मनीशिकेन M, ०मणीषकेण K_{41} **14c** स याति घोरं नरकमसह्यं] Σ, स यान्ति घोरा नरकर्मसह्यं M **14d** कल्पं दश अत्र] Σ, कल्पा दषमन्त्र M **15a** सर्वमनुभूय दुःखं] Σ, सर्वमनुभूय दुःख K_{82}, सर्वं मनुभूय दुःखा M **15b** कष्टकष्टेन] Σ, ष्टकष्टेन C_{45}, कष्टकष्टेण M • ०जन्म] Σ, ०जन्मम् M **15c** चण्डाल०] Σ, चाण्डाल० MK_{41} • ०त्वमेति] Σ, ०त्वमे C_{45} **15d** श्यामं] Σ, श्यामः K_{41} • भवतीह] Σ, भवतीति ह K_{41} • चिह्नम्] Σ, चिंह्नं M

निन्दन्ति ये वेद †सम्भूय† जिह्वा
यः कूटसाक्षी स च खल्वलान्धौ ।
सुहृद्वधा मृत्युशतं हि गर्भे
गर्हाशनोच्छिष्टभुजो भवन्ति ॥ १८:१६ ॥

स्तैन्यं तु यः कुर्वति पापसत्त्वं
ते पापदोषान्नरकं व्रजन्ति ।
मन्वन्तरादीन्यनुभूय दुःखं
पुनश्च तिर्यं शतशो ऽनुभूयात् ॥ १८:१७ ॥

मानुष्यजन्मेषु च दुःखभागी
स्तेनत्वमायाति पुनश्च मूढः ।
सुवर्णचोरी कुनखत्व चिह्नं
विशीर्णगात्रो रजतापहारी ॥ १८:१८ ॥

---

16 cf. Manu 11.57 : ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥
18b cf. Manu 11.49a : सुवर्णचौरः कौनख्यं ; cf. YājñS 3.210c : हेमहारी तु कुनखी

16c E resumes here on p. 649 with महो (for मृत्यु; about two folio sides seem to be missing).

16a निन्दन्ति ये वेद सम्भूय जिह्वा] $C_{94}K_{82}K_{41}$, निन्दन्ति ये वेद ⟨सम्भूय जिह्वा⟩ C_{45}, निन्दन्ति ये वेद सस्त्रपजिह्वा K_{10}, निन्दन्ति ये वद शस्त्राय जिह्वा K_7, निन्दन्ति यो वेद स भूय जिह्वा M **16b** यः कूटसाक्षी] Σ, यः कूटसाक्ष C_{45}, यो कूटसा⸗क्षी M • खल्वलान्धौ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, ख⟨स्पृ⟩लत्वौ M **16c** मृत्यु०] Σ, महो० E **16d** गर्हा०] Σ, गर्भा० M • भवन्ति] Σ, भ्वन्ति भुङ्क्त्वा महद्दुःख E **17a** स्तैन्यं तु] corr., स्तैन्यस्तु $C_{94}K_{82}K_{41}$, ⊔न्य⟨स्तु⟩ C_{45}, स्तैन्यञ्च M, दैत्यस्तु E • यः] C_{45} ME, ये $C_{94}^{pc}K_{82}K_{41}$, यैः C_{94}^{ac} • ०सत्त्वम्] Σ, ०स⟨त्वन⟩ C_{94} **17b** ते] Σ, --- C_{94}, स M • ०दोषान्न०] Σ, ०दोषा न० C_{45}M • व्रजन्ति] Σ, प्रयान्ति M **17c** ०न्तरादीन्य०] Σ, ०न्तराद्धीम० M • दुःखं] Σ, दुःख K_{41} **17d** तिर्यं श०] Σ, तिय स० M, तिर्यक् श० K_{41}E • नुभूयात्] Σ, नुभुत्त्वा M **18a** मानुष्य०] Σ, मनुष्य० K_{82}M **18b** स्तेनत्वम आयाति पुनश्च मूढः] C_{94} $C_{45}K_{82}K_{41}$, स्ते⟨यु⟩त्वमायांति पुनश्च मूढाः M, स्तेने ऽयम आयाति पुनश्च मूढाः E **18c** ०चोरी] C_{94}, ०चौ⸗ C_{45}, ०चौरी $K_{82}MK_{41}$, ०चौर E • कुनखत्व चिह्नम्] $C_{94}K_{82}K_{41}$E, ⟨कनखत्व चिह्न⟩ C_{45}, कुनत्व चिंहं M^{ac}, कुनक्षत्व चिंहं M^{pc} **18d** विशीर्ण०] Σ, ⟨विस्तीर्ण⟩० C_{45} • ०गात्रो] Σ, ०सूत्रद् M

ताम्रापहारी स्फुटिताग्रपाणिर्
लोहापहारी भुजछेद चिह्नम् ।
कांसापहारी करभग्न चिह्नं
हृत्वा च रीतित्रपुसीसकानाम् ॥ १८:१९ ॥

नासोष्ठकर्णश्रवणस्य छेदश्
चिह्नं नृणां वस्त्रहरः कुचैलः ।
धान्यापहारी भवते ऽङ्गहीनो
दीपापहारी भवते ऽन्ध चिह्नम् ॥ १८:२० ॥

निर्वापहा काण भवेत चिह्नं
यः स्त्रीं हरेत्सो ऽपि जितः स्त्रिया स्यात् ।
सस्यापहारी भवते ऽन्नहीनो
हृत्वायुधमस्त्रहतत्व चिह्नम् ॥ १८:२१ ॥

अन्नापहारी परदत्तभोक्ता
हृत्वा तु गावः स भवेद्दरिद्रः ।
हरिं हरेत्तद्धरिणा दहन्ति

---

21 cf. *Mitākṣarā* ad YājñS 3.216cd : ... न्यासापहारी च काणः, स्त्रीपण्योपजीवी षण्ढः, कौमारदारत्यागी दुर्भगः...

✣

19a ताम्रापहारी] Σ, त्रांम्रापहारी M, ताम्रापहारि E • स्फुटिता०] Σ, स्फटिता० E • ०पाणिर्] Σ, ०पाणि MK_{41}, ०पाणीर् E **19b** लोहापहारी] Σ, लोह--- हारी C_{94} • चिह्नम्] Σ, चिंह्नम् M **19c** कांसा०] Σ, कांसो० K_{41} • कर०] Σ, क० C_{94}^{ac} • चिह्नं] Σ, चिह्नम् M^{pc}, ह्नम् M^{ac} **19d** हृत्वा च रीति०] $C_{94}K_{41}E$, हृत्वापचारीति C_{45}, हृत्वा च रीतिं K_{82}, हृत्वा च रीती० M **20a** नासो०] Σ, नासौ० E **20b** चिह्नं] Σ, चिंह्नं M • ०हरः] Σ, ०हरं E • कुचैलः] Σ, कुचेलः K_{41} E **20c** भवते ऽङ्ग०] $K_{82}MK_{41}$, भवदेङ्ग० C_{94}, ⟨भवत्यङ्ग⟩० C_{45}, भवत्येङ्ग० E **20d** दीपा०] Σ, दिपो E • भवते ऽन्ध] $C_{94}C_{45}K_{82}MK_{41}$, भवत्यन्ध E **21a** चिह्नं] Σ, ⟨चिह्नं⟩ C_{45}, चिंह्नं M **21b** यः स्त्रीं हरेत्सो ऽपि जितः स्त्रिया स्यात्] corr., यः स्त्री हरेत्सो ऽपि जितस्स्त्रिया स्यात् C_{94}, यः स्त्री हरे सो ऽपि जितः स्त्रियायात् C_{45}, यः स्त्री हरेत्सो ऽपि जित स्त्रिया स्यात् K_{82}, यः स्त्री हरे स्त्रीभिः जिता भवन्ति M, यः स्त्री हरेत्सो ऽपि जितः स्त्रिया स्यात् $K_{41}E$ **21c** भवते ऽन्नहीनो] Σ, भवते ऽन्नहीवः C_{45}, भवेतन्नहीनः K_{41} **21d** ०युधमस्त्र०] Σ, ०युधयन्त्र E **22b** भवेद्दरिद्रः] Σ, भवे दरिद्रंः M **22c** हरिं हरेत्तद्धरिणा] Σ, हरिन्भवे त हरिणा M, हरिहरेत्तद्धरिणा E

हृत्वा तु मेषान् अजगर्दभं वा ॥ १८:२२ ॥

स भारभृज्जीव्यमुदाहरन्ति
रत्नापहारी अनपत्यता च ।
छत्रापहारी अपवित्रता च
हृत्वा च बीजं स भवेदबीजः ॥ १८:२३ ॥

गोधूमशालियवमुद्गमाषान्
हृत्वा मसूरं विलयं व्रजन्ति ।
कामातुरो मातर मातृपुत्रीं
मातृस्वसां गच्छति मातुलानीम् ॥ १८:२४ ॥

राजाङ्गनां पुत्रसुतां स्नुषां च
प्रव्राजिनीं ब्राह्मणिमन्त्यजां च ।
अजाश्वमेषं सुरभीसुतां च
यत्कामयेत्तेषु विमूढचेताः ॥ १८:२५ ॥

स याति कृच्छ्रं नरकं सुघोरं
स वर्षकोटीशतशो भ्रमित्वा ।

23b cf. *Mitākṣarā* ad Yājñavalkya 3.216cd : ... गौतमो ऽपि क्वचिद्विशेषमाह । ... न्यासापहार्यनपत्यः, रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः...

✣

22d हृत्वा तु मेषानजगर्दभं वा] $C_{94}C_{45}K_{41}$, हृत्वा च मेषानजगर्दभम्च K_{82}, हृत्वा च मेषामजगर्दभञ्च M, हृत्वा तु मेषानजगर्दभश्च E **23a** ०ज्जीव्य०] Σ, ०ज्जीवा० M, ०ज्जीव० E **23b** अनपत्यता] Σ, --- त्यता C_{94} **23c** अपवित्रता] $C_{45}K_{41}E$, अपरित्रता $C_{94}K_{82}M$ **23d** हृत्वा च बीजं स भवेदबीजः] $C_{94}K_{82}ME$, ⟨हृत्वा नृजीवः स भवेदजीवः⟩ C_{45}, हृत्वा च बीजं स भवेदजीवः K_{41} **24a** ०मुद्गमाषान्] $C_{94}K_{82}E$, ०मुद्गमाषा C_{45}, ०माषमुजान् M, ०मुद्गमाषां K_{41} **24b** मसूरं] Σ, मूत्रं M^{ac}, मूरं M^{pc} **24c** मातृपुत्रीं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मात्रपुत्री MK_{41}, मातृपुत्री E **24d** ०स्वसां] Σ, ०स्वसा M • मातुलानीम्] Σ, मातुलानी K_{82}, मातुलानीः M **25a** राजाङ्गनां] Σ, राजाङ्गणा $C_{45}M$ • ०सुतां] $K_{82}E$, ०सुत $C_{94}C_{45}M$, ०सुता K_{41} • स्नुषां] Σ, स्नुसा M **25b** ०व्राजिनीं] $C_{94}C_{45}$ E, ०व्राजिनी K_{82}, ०व्रजनी M, ०व्रजिनां K_{41} • ब्राह्मणिमन्त्यजां च] $C_{45}K_{82}$, ब्राह्मणिमन्त्य॰ञ्च C_{94}, ब्राह्मणि चान्त्यजा च M, ब्रह्मणिमन्त्यजाञ्च K_{41}, ब्राह्मणीमन्त्यजां च E **25c** ०मेषं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मेष० $MK_{41}E$ • ०सुतां च] K_{41}, ०सुतं च $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०सुतश्च M, ०सुताश्च E **25d** यत्का०] Σ, यः का० M • ०चेताः] Σ, ०चेतः E **26a** याति] Σ, यान्ति M

तिर्यं च भूयः शतशो व्यतीत्य
कष्टेन वै जायति मानुषत्वम् ॥ १८:२६ ॥

हीनाङ्गतां दीनशरीरतां च
यो मातृगामी स भवेदलिङ्गः ।
मातृस्वसातल्पग वातलिङ्गो
लिङ्गोपरोधः सुतपुत्रिकामः ॥ १८:२७ ॥

स्नुषां च यः सेवति रक्तमेही
दौश्चर्मतां च द्विजसुन्दरीषु ।
राजाङ्गनायासु च लिङ्गच्छेदः
प्रव्राजिनीकामुक मूत्रकृच्छ्रम् ॥ १८:२८ ॥

सव्याधिलिङ्गं लभते ऽन्त्यजासु
विलीनलिङ्गः पशुयोनिगामी ।
जायन्ति ते मूषिक धान्यचौरी

28b cf. Manu 11.49d : दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः ; cf. YājñS 3.210d : दुश्चर्मा गुरुतल्पगः **29cd** for these pādas and the next verse, cf. Manu 12.62 : धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः । मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम् ॥; cf. also YājñS 3.215 : मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः फलं कपिः । अजः पशुं पयः काको गृहकार उपस्करम् ॥

28b C_{02} resumes here in f. 306r with चर्मताश्च द्विजसुन्दरीषु

✣

26c तिर्यं च] Σ, तियञ्च M, तीर्यञ्च E • व्यतीत्य] Σ, व्यतित्य K_{41} **26d** वै जायति] Σ, वै ⟨नेत्यद्धि⟩ C_{45}, प्राप्नोति स M **27a** हीनाङ्गतां दीनशरीरतां च] C_{45}, हीनाङ्गता दीनशरीरताश्च K_{82}E, हीनाङ्गतान्दीनशरीरताञ्च C_{94}, हीनाङ्गता दीनशरीरताञ्च K_{41}, हीनाङ्ग दीनकुशरीरता च M **27b** ०लिङ्गः] Σ, ०लि≃ C_{94} **27c** ०वातलिङ्गो] corr., ०वातलिङ्गा $C_{94}K_{82}$, ०वात० C_{45}, ०वातलिङ्गः M, ०वानलि≃ K_{41}, ०वानलिङ्गा E **27d** लिङ्गोपरोधः सुतपुत्रिकामः] em., लिङ्गापरोधः सुतपुत्रिकाम C_{94}, लिङ्गापरोधः सुतपुत्रिकामा C_{45}, लिङ्गापरोधः सुतपुत्रिकामः $K_{82}K_{41}$, लिङ्गापरोधः सुत्रपुत्रिकामा M, लिङ्गेपरोधः सुतपुत्रिकामः E **28b** दौश्चर्मतां च द्विजसुन्दरीषु] $C_{94}C_{02}$, --- ञ्च द्विजसुन्दरीषु C_{45}, दौचर्मतां च द्विजसुन्दरीषु K_{82}, दौचर्म्मता याति द्विजाङ्गनाम्च M, दौःचर्म्मतांच द्विजसुन्दरीषु K_{41}, दौः चर्मराश् च द्विजसुन्दरीषु E **28c** लिङ्ग०] Σ, लिङ्गः K_{82} **28d** ०व्राजिनी०] Σ, ०वाजिनी० C_{02}, ०व्रजिनी० K_{41} • ०कृच्छ्रम्] Σ, ०कृच्छ्रः M, ०कृच्छ्र K_{41} **29a** सव्याधिलिङ्गं लभते] Σ, अत्याधिलिङ्गा भवते M, सव्याधिलिङ्ग लभते K_{41}E **29b** विलीनलिङ्गः] Σ, विलीनः C_{45} • ०योनिगामी] Σ, ०यो--- मी C_{94} **29c** ०चौरी] $C_{45}K_{82}$E, ०चोरी $C_{94}C_{02}MK_{41}$

क्षीरं हरेद्वायसतां प्रयाति ॥ १८:२९ ॥

कांसापहारी स भवेत्तु हंसः
श्वानत्वमायाति रसापहारी ।
हृत्वा च सूचीं तु भवेत्स दंशः
हृत्वा तु सर्पिर्वृकतां प्रयाति ॥ १८:३० ॥

मांसं तु हृत्वा स भवेत गृध्रस्
तैलापहारी खगतां प्रयाति ।
गुडं च हृत्वा गुडिका भवन्ति
शाकापहारी स भवेन्मयूरः ॥ १८:३१ ॥

हृत्वा पशुं पङ्गुर जायते ह
श्वित्रत्वमायाति सुवस्त्रहारी ।
हृत्वा दुकूलं स च सारसत्वं

30a cf. *Mitākṣarā* ad YājñS 3.316 : यथा कांस्यहारी हंस इति **30** cf. YājñS 3.216 : मधु दंशः पलं गृध्रो गां गोधाग्निं बकस्तथा । श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणमेव च ॥ **31a** cf. Manu 12.63a : मांसं गृध्रो वसां मद्गुः **31a** cf. Manu 12.63b : तैलं तैलपकः खगः ; cf. YājñS 3.212c : तैलहृत् तैलपायी **31c** cf. Manu 12.64d : गोधा गां वाग्गुदो गुडम् **31d** cf. Manu 12.65b : पत्रशाकं तु बर्हिणः ; cf. YājñS 3.214c : पत्रशाकं शिखी हृत्वा

✣

29d ०यसतां] Σ, ०यता K_{82}^{ac}, ०यसता K_{82}^{pc} **30a** कांसा०] em., हंसा० $C_{\Sigma}K_{82}K_{41}$E, हान्सा० M • भवेत्तु] conj., भवेन्नि० $C_{\Sigma}K_{82}K_{41}$E, भवेत M **30b** श्वानत्व०] Σ, श्वातत्व० C_{45}, श्वनत्व० K_{41} • रसा०] Σ, रषा० K_{82} **30c** सूचीं तु भवेत्स] $C_{94}C_{45}$, सूची तु भवेत्स $K_{82}K_{41}$, माध्वीकरसं स M, सूचीन्तु भवेत्स C_{02}E **30d** सर्पिर्वृकतां प्रयाति] C_{94}, सर्प्पि ⟨वृ⟩कता प्रयाति C_{45}, सर्प्पिर्वृकृतां प्रयान्ति C_{02}, सर्पि वृ⟨क⟩तां प्रयाति K_{82}, सर्प्पिर्वृकृतां प्रयाति M, सर्प्पि वृषतां प्रयाति K_{41}, सर्पिर्वृषतां प्रयाति E **31a** मांसं] Σ, मान्सा M **31b** ०हारी] Σ, ०हारा M • खगतां] Σ, खशतां K_{41} • ०याति] Σ, ०या≃ C_{94} **31c** गुडं च] Σ, ≃डञ्च C_{94}, गुडन्तु M • भवन्ति] Σ, ⟨भवन्तिम्⟩ C_{45} **31d** ०पहारी] Σ, ०प्रहारी M • भवेन्मयूरः] $C_{94}K_{82}$, भवेत्मयूरः $C_{45}C_{02}K_{41}$, भवे मयूरः M, भवेन्मयूरम् E **32a** हृत्वा पशुं पङ्गुर जायते ह] $C_{02}K_{41}$, हृत्वा य पशुं पङ्गुर जायते ह C_{94}, ⟨हृत्वा पशुं पङ्गुनु⟩ जायते हः C_{45}, हृत्वा पशु पङ्गुर जायते ह K_{82}, हृत्वा पशु पंगुक जायतीहः M, हृत्वा पशुं पङ्गुर जायते हः E **32b** श्वित्रत्व०] Σ, श्वैत्रत्व० M, चित्रत्व० E • ०वस्त्र०] Σ, ०व० K_{82}^{ac} • ०हारी] Σ, ०हर्त्ता M **32c** दुकूलं] Σ, ऽकूलं K_{41}

क्षौमं च हृत्वा स च दर्दुरत्वम् ॥ १८:३२ ॥

और्णानि वस्त्राण्यपहृत्य मेषः
छुच्छुन्दरी जायति गन्धहारी ।
ब्रह्मस्वमल्पमपि हृत्य भोक्ता
स गृध्र उच्छिष्टभुजो भवन्ति ॥ १८:३३ ॥

पादेन यः स्पर्शयते द्विजाङ्घ्रिं
तद्वातरक्तं चरणे भवेत ।
पादेन यः स्पर्शयते च गावः
स पादरोगान्विविधान्लभेत ॥ १८:३४ ॥

यो मातरं ताडयते पदेन
पादे तदीये कृमयः पतन्ति ।
पदा स्पृशेद्यः पितरं दुरात्मा
शूनोन्नपादः स भवेत्परत्र ॥ १८:३५ ॥

पदा स्पृशेत्तोयमनादरेण

33b cf. YājñS 3.214d : गन्धांश्छुच्छुन्दरी शुभान्

✣

32d क्षौमं च] $C_{94}MK_{41}E$, क्षोमं च $C_{45}C_{02}K_{82}$ • दर्दुरत्वम्] $C_{94}C_{45}K_{82}M$, दुर्दुरत्वम् C_{02}, दुर्दलत्वं K_{41}, दुर्व्वलत्वम् E **33a** और्णानि वस्त्राण्य०] $C_{02}K_{82}K_{41}$, ओर्णानि वस्त्राण्य० $C_{94}C_{45}$, उर्ण्णञ्च वस्त्रम० M, ऊर्णानि वस्त्राण्य० E • मेषः] Σ, मेसं M **33b** छुच्छुन्दरी] Σ, छुंछुन्दरी K_{82} **33c** ब्रह्मस्वमल्प०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{41}E$, ⟨ब्रह्म⟩--- मल्प० C_{94}, ब्रह्मश्वद्रव्य० M • ०पि हृत्य] em. Törzsök, ०पहृत्य $C_{\Sigma}K_{82}MK_{41}E$ **33d** ०भुजो] $C_{02}K_{82}ME$, ०भुजे C_{94}, ०⟨भुजा⟩ C_{45}, ०भुजा K_{41} **34a** पादेन यः स्पर्शयते द्विजाङ्घ्रिं] Σ, --- C_{45}, पादेन य स्पर्शयते द्विजानां M **34b** तद्वातरक्तं चरणे भवेत] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{41}$, ⟨तद्वात⟩रक्तञ्चरणे भवेत् C_{45} (unmetr.), स वातरक्त चरणा भवन्ति M, तच्छीतरक्तं चरणौ भवेत E **34c** पादेन यः] Σ, पादा हि सं० M **34d** स पादरोगान्विविधान्लभेत] $C_{94}C_{02}E$, स पादरोगान्विविधान्लभेत् $C_{45}K_{82}$ (unmetr.), स पादरोगा विविधा भवन्ति M, स पादरोगा विधा लभेत K_{41} **35a** यो मातरं ताडयते पदेन] Σ, पादेन यो ताडयतीह माताः M, यो मातरः ताडयते पदेन E **35b** पादे तदीये कृमयः] Σ, पादेषु तस्य तृमियः M **35c** पदा स्पृशेद्यः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पादा शेद्यः C_{02}, पादेन पृष्त M, पादात्पृशेद्यः $K_{41}E$ • पितरं] Σ, पित॒ C_{94} **35d** शूनोन्नपादः] $K_{82}K_{41}E$, सूनोन्नपाद C_{Σ} (unmetr.), सूनोनपाद M • ०त्र] Σ, ०त्रः M **36a** पदा स्पृशेत्तो०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, पादा स्पृशे तो० C_{02}, ⟨पादे⟩ स्पृशे तो० M, पदात्पृशेत्तो० E

स श्लीपदी पादयुगे भवेत ।
पादेन यः स्पर्शयते हुताशं
स चाग्निपादः सततं भवेत ॥ १८:३६ ॥

पादेन यश्चार्यमुपस्पृशेत
स पादछेदं बहुशो लभेत ।
ग्रन्थापहारी स भवेत मूकः
दुर्गन्धवक्त्रः परछिद्रवादी ॥ १८:३७ ॥

पैशुन्यवादी स च पूतिनासो
नृ नम्रवक्त्रस्त्वनृतापवादी ।
पारुष्यवक्ता मुखपाकरोगी
असत्प्रलापी स च दन्तरोगः ॥ १८:३८ ॥

तीक्ष्णप्रदायी स च वक्रनासः
सम्भिन्नवक्ता स च कण्ठरोगी ।
क्रुद्धेक्षणः पश्यति यस्तु विप्रं
तीव्राक्षिरोगी स तु जायते हि ॥ १८:३९ ॥

37c cf. YājñS 3.211d : मूको वागपहारकः **37d** cf. YājñS 3.212d : पूतिवक्त्रस्तु सूचकः **38a** cf. YājñS 3.212b : पिशुनः पूतिनासिकः

✣

36b पादयुगे भवेत] $C_{94}C_{45}K_{41}E$, पादयुगे भवेत् $C_{02}K_{82}$ (unmetr.), पाद महद्भवन्ति M **36c** पादेन यः स्पर्शयते हुताशं] $C_{94}C_{02}K_{41}$, --- C_{45}, पादेन यः स्पर्शयते हुताशनं K_{82} (unmetr.), --- M, पादेन य स्पर्शयते हुताशं E **36d** स चाग्निपादः सततं भवेत] $C_{94}K_{82}K_{41}E$, स चाग्निपादः सततं भवेत् ≃ $C_{45}C_{02}$, तथाग्निपादा सततम्भवन्ति M **37a** पादेन यश्चार्यमुपस्पृशेत] Σ, --- य≃श्चार्यमु⟨पस्पृशेत⟩ C_{45}, पादेन ये चायम्मुपस्पृशन्ति M **37b** स] Σ, ते M • ०छेदं] Σ, ०च्छेद M • लभेत] $C_{94}K_{82}K_{41}E$, लभेत् $C_{45}C_{02}$ (unmetr.), भवन्ति M **37c** भवेत] Σ, भवे ह M **37d** दुर्गन्धवक्त्रः] Σ, ≃र्ग्गन्धवक्त्रः C_{94}, दुर्गन्धवक्त्र M **38a** पैशु०] M, पैशू० $C_{\Sigma}K_{82}K_{41}E$ • ०नासो] $C_{\Sigma}K_{82}$, ०नासा $K_{41}E$ **38b** नृ नम्र०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ननम्र० C_{02}, तृ नम्र M, ननृम्र० K_{41}, मनम्र० E • ०पवादी] Σ, ०प्रवादी M **38c** ०वक्ता] Σ, ०वक्त्रा M **38d** ०रोगः] Σ, ०रोगीः C_{02} **39a** तीक्ष्ण०] Σ, क्ष्ण० K_{41}, स्तीक्ष्ण० E • स च] Σ, भव M • ०नासः] Σ, ०नास E **39b** सम्भिन्नवक्ता स च कण्ठरोगी] Σ, संभिनं वक्ता सद कण्ठरोगः M **39c** क्रुद्धेक्षणः पश्यति यस्तु विप्रं] Σ, क्रुद्धेक्षणः पश्यति यस्तु विप्रः C_{02}, क्रोधेन यः पश्यति विप्र मूढा M **39d** ०रोगी स तु जायते हि] Σ, ०रोगातुर जायतीहः M

प्रद्वेषयालोकयते ऽतिथीन्य
उत्पाटिताक्षिः स भवेत्परत्र ।
वैरूप्यचक्षुस्त्वतिसूक्ष्मचक्षुः
स जायते केकरपिङ्गचक्षुः ॥ १८:४० ॥

गर्ताक्षिकादीनि विपण्डुलानि
नेत्रामयान्येव च पापदोषात् ।
शृण्वन्ति ये पापकथां प्रशस्तां
तान्कर्णसर्पिः परिपीडयेत ॥ १८:४१ ॥

शृणोति निन्दां हरिशर्वयोर्यः
स कर्णशूलेन तु जीवतीव ।
मातापितृणां शृणुते ऽपवादं
स कर्णशोफेन विनाशमेति ॥ १८:४२ ॥

शृणोति निन्दां गुरुविप्रजां यः
स कर्णपूयं स्रवते सरक्तम् ।
विरूपदारिद्र्यकुलाधमेषु

✣

40a तिथीन्य] Σ, तिथिश्च M, तिथीन्य K_{41} **40b** उत्पाटिताक्षिः स भवेत्परत्र] Σ, स चाक्षिमुत्पाटयते परत्र M, उत्पादिताक्षिः स भवेत्परत्र K_{41}E **40c** ०तिसूक्ष्म०] Σ, ०निमृ॒ M • ०चक्षुः] Σ, ०चक्षु C_{02} **40d** स जायते] Σ, जायन्ति ते M • केकर०] Σ, केककर० C_{02} **41a** ०क्षिकादीनि] Σ, ०क्षि৲सासाभि৲ M • विपण्डुलानि] Σ, विषण्डुलानि K_{41}, विपाण्डुरानि E **41b** नेत्रामयान्येव च पापदोषात्] Σ, नेत्रामयानेव च पापदोषात् C_{02}, भवन्ति नेत्रामय पापदोसा M **41c** ये] Σ, यो K_{41} • ०कथां प्रशस्तां] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{41}$E, ०कथां --- स्तान् C_{94}, ०कथा प्रस्तं M **41d** तान्कर्णसर्पिः] Σ, ता कर्णसर्पिः C_{45}, स कर्ण्णसर्प्प M • ०पीडयेत] $C_{94}^{pc}C_{02}K_{82}$, ०पीडियेत C_{94}^{ac}E, ०पीडयेत् C_{45} (unmetr.), ०पीडयन्ति M, ०पीडयोत K_{41} **42a** शृणोति निन्दां हरिशर्वयोर्यः] Σ, शृण्वंति ये निन्द हरीश्वराभ्याम् M, शृण्वन्ति निन्द्रा हरिशर्व्वयोर्य्यः K_{41}, शृण्वन्ति निन्दां हरिशर्वयोर्यः E **42b** जीवतीव] Σ, जीतीव C_{45}, जीवनिष्टं M, जीवतीं वा E **42c** ०पितृणां] Σ, ०पितृणा C_{45}, ०पितृभ्यां M • ०वादं] Σ, ०वादः M **42d** शोफेन] $M^{ac}K_{41}$, ०सोहेन $C_{\Sigma}K_{82}$, शोलेन M^{pc}, ०साफेन E • विनाशमेति] Σ, विनासयन्ति M **43a** शृणोति निन्दां गुरुविप्रजां यः] $C_{02}K_{82}K_{41}$, शृणोति निन्दां गुरुविप्रजा यः C_{94}E, शृणोति निन्दा गुरुविप्रजां यः C_{45}, शृण्वन्ति ये निन्द गुरुः द्विजा वां M **43b** ०पूयं] Σ, ०पूय C_{02}M **43c** विरूपदारिद्र्य०] C_{45}, विरूपदारि৲द्र्य৲० C_{94}, विरूप्यदारिद्र्य $C_{02}K_{41}$, विरूपदारिद्र० K_{82}M, विरूप्यदारिध्र० E • ०कुलाधमेषु] Σ, --- मेषु C_{94}

अनिष्टकर्मभृतिजीवनं च ।
अकीर्तनं दर्शनवर्जनं च
श्वपाकडोम्बादिषु जायते सः ॥ १८:४३ ॥

एतानि चिह्नं निरयागतानां
मानुष्यलोके कुकृतस्य दृष्टम् ।
समासतः कीर्तित एव देवि
यथैव मुक्तस्त्विह कर्मभङ्गः ॥ १८:४४ ॥

मातापित्रोघतोया सुतदुहितृवहा भ्रातृगम्भीरवेगा
भार्यावर्ता विवर्ता कुटिलगतिवधू बान्धवोर्मीतरङ्गा ।
कामक्रोधोभकूला करिमकरझषाग्राहकामा भयन्ते
मृत्योराख्यार्णवे ऽस्मिन्न शरण विवशा कालदष्टा प्रयान्ति ॥ १८:४५ ॥

नित्यं येन विनाश याति दिवसं पञ्चत्वमापद्यते
त्यक्त्वा देह वनान्तरेषु विषमे श्वानशृगालाकुले ।
बन्धुः सर्व निवर्तते गतदया धर्मैक तत्र स्थितस्

46c C_{02} breaks down after reading सर्व्व and resumes with णेषु च सर्वेषु at 19.53a

✣

43d ०भृतिजीवनं च] Σ, ०भृतजीवनञ्च C_{02}, ०भृतिजीवनाश्च E **43e** अकीर्तनं] Σ, अकीर्त्तनी M • ०वर्जनं च] Σ, ०वर्जितञ्च M **43f** श्वपाकडोम्बादिषु] Σ, श्वापाकतोम्बादिषु K_{41}, श्वापाकतोश्वादिषु E **44a** चिह्नं] Σ, चिह्ना C_{45}, चिंह्ना M • निरयागतानां] Σ, निररागताना K_{41} **44b** मानुष्य०] Σ, मनुष्य० M • दृष्टम्] Σ, निष्टे M^{ac}, दृष्टे M^{pc} **44c** कीर्तित एव] Σ, कीर्तित एष K_{82}, कीर्तितमेष M **44d** यथैव] Σ, यथाव M **45a** घतो या] Σ, पघातो K_{82}, घतो याः M • सुत०] Σ, सुतृ० C_{02} • ०वहा] Σ, ०वही M • ०वेगा] Σ, ०वेगात् M **45b** ०वधू बा०] Σ, ०वधुर्बा० K_{41} E • ०तरङ्गा] Σ, ०तरङ्गाः M **45c** ०कूला क०] Σ, ०कूलात्क० M • ०मकर०] Σ, ०मरण० C_{94} • भयन्ते] Σ, भषन्तः M^{ac}, हयन्ते K_{41} **45d** स्मिन्न] Σ, स्मि(न्सु)० M • ०दृष्टा] C_{94}, ०दुष्टा C_{45}, ०दुष्ट C_{02}, ०द्रष्ट्रा K_{82}, ०दृष्ट M, ०दृष्टा K_{41}, ०दृष्टो E • ०यान्ति] em., ०याति $C_{\Sigma}K_{82}MK_{41}E$ **46a** विनाश याति] M, विना न याति $C_{94}C_{02}K_{82}K_{41}E$, विना(स याति) C_{45} **46b** श्वान०] Σ, श्वानः M **46c** बन्धुः] Σ, बन्धु M (unmetr.) • ०दया धर्मैक] $MK_{41}E$, ०दया धर्मैकस् C_{94} (unmetr.), ०दयो धर्मैकस् $C_{45}K_{82}$ (unmetr.)

तस्माद्धर्मपरो न चान्यसुहृदः सेवेत्परत्रार्थिनः ॥ १८:४६ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे पूर्वकर्मविपाकचिह्नाष्टादशमो ऽध्यायः ॥

✣

46d चान्य०] em., चान्यः $C_{94}C_{45}K_{82}MK_{41}E$ (unmetr.) • सुहृदः सेवेत्प०] Σ, सुहृतः सेवे प० M, सुहृदः सवस्प० K_{41} **Colophon:** ०विपाकचिह्नाष्टादशमो ऽध्यायः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, ०चिंह्ना-ध्यायः अष्टादशमः M, ०विपाकचिह्नाष्टादशो ऽध्यायः E

[एकोनविंशतिमो ऽध्यायः]

[गावः]

विगतराग उवाच ।
क्रियासूक्ष्मो महाधर्मः कर्मणा केन प्राप्यते ।
अल्पोपायं नरार्थाय पृच्छामि कथयस्व मे ॥ १९:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अल्पोपायं महाधर्मं कथयामि द्विजोत्तम ।
सुखेन लभते स्वर्गं कर्मणा येन तच्छृणु ॥ १९:२ ॥

लोकानां मातरो गावो गोभिः सर्वं जगद्धृतम् ।
गोमयममृतं सर्वं जातं सर्वं शिवेच्छया ॥ १९:३ ॥

सर्वदेवमया गावः सर्वदेवमयो द्विजः ।
सर्वदेवमयी भूमिः सर्वदेवमयः शिवः ॥ १९:४ ॥

तस्माद्गावः सदा सेव्या धर्ममोक्षार्थसिद्धिदाः ।
परिचर्या यथाशक्त्या ग्रासवासजलादिभिः ॥ १९:५ ॥

ताडयेन्नातिवेगेन वाचयेन्मृदुनाचरेत् ।
पालयेत घनाढ्येषु भग्नोद्विग्नेषु यत्नतः ॥ १९:६ ॥

व्याधिव्रणपरिक्लेश ओषधोपक्रमं चरेत् ।
कण्डूयनं च कर्तव्यं यथासौख्यं भवेद्गवाम् ॥ १९:७ ॥

गवां प्रदक्षिणं कृत्वा श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

✣

2a ०धर्मं] $C_{94}C_{45}$E, ०धर्म K_{82} **3b** गोभिः] $C_{94}K_{82}$E, भिः C_{45} **3d** सर्वं] $C_{94}C_{45}$, सर्व० K_{82}E **4a** ०मया] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मयी E **4c** ०मयी भूमिः] C_{94}, ०मयो भूमि C_{45}, ०मयी भूमि K_{82}, ०मयो भूमिः E **4d** ०मयः] $C_{94}K_{82}$E, ०मय C_{45} **5b** ०दाः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०दा E **6c** पालयेत घनाढ्येषु] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पालयन्तर्प्पनाद्येषु E **6d** ०द्विग्नेषु] $C_{94}K_{82}$E, ०द्विग्नोद्विग्नेषु C_{45} **7a** ०व्रण०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०वन० E • ०क्लेश] $C_{94}K_{82}$E, ०क्लेशे C_{45} **7b** ०क्रमं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०क्रमश्च० E **8b** ०न्वितः] K_{82}E, ०न्वित॰ C_{94}, ०न्वितं C_{45}

सागरान्ता मही सर्वा प्रदक्षिणीकृता भवेत् ॥ १९:८ ॥

स्पृष्टसंस्पर्शनाद्ये च श्रद्धया यदि मानवः ।
अहोरात्रकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ १९:९ ॥

लाङ्गूलेनोद्धृतं तोयं मूर्ध्ना गृह्णाति यो नरः ।
यावज्जीवकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ १९:१० ॥

विधिवत्स्नापयेद्गांश्च मन्त्रयुक्तेन वारिणा ।
तेनाम्भसा स्वयं स्नात्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १९:११ ॥

व्याधिर्विघ्नमलक्ष्मीत्वं नश्यते सद्य एव च ।
मृतापत्यानपत्याश्च स्नानमेव प्रशस्यते ॥ १९:१२ ॥

गवां शृङ्गोदकं गृह्य मूर्ध्नि यो धारयेन्नरः ।
स सर्वतीर्थस्नानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १९:१३ ॥

ग्रासमुष्टिप्रदानेन गोषु भक्तिसमन्वितः ।
अग्निहोत्रं हुतं तेन सर्वदेवाः सुतर्पिताः ॥ १९:१४ ॥

चत्वारः स्तनधारास्तु यस्तु मूर्ध्ना प्रतीच्छति ।
स चतुःसागरं गत्वा स्नानपुण्यफलं लभेत् ॥ १९:१५ ॥

गवार्थं यस्त्यजेत्प्राणान्गोग्रहेषु द्विजोत्तम ।
कल्पकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥ १९:१६ ॥

च्युतभग्नादिसंस्कारं सर्वं यः कुरुते नरः ।

✣

8cd सर्वा प्र] $C_{94}C_{45}K_{82}$, सर्वान्प्र E **9a** स्पृष्टसंस्पर्शनाद्ये च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पृष्टसंस्पर्शनाद्यञ्च E **10a** लाङ्गू०] $C_{94}K_{82}E$, लाङ्गु० C_{45} • तोयं] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}E$, तोद्धृतं C_{45}^{ac} **10b** गृह्णाति यो नरः] $C_{94}K_{82}E$, गृह्णन्ति यो नराः C_{45} **11a** विधिवत्स्नापयेद्गां च] K_{82}, विधिवच्छापयेद्गां च C_{94}, विधिवत्स्हापये⟨द्गाञ्च⟩ C_{45}, विधिवत्स्नापयेद्गांश्च E **12a** व्याधिर्वि०] $C_{94}C_{45}$, व्याधिवि० $K_{82}E$ **12c** मृतापत्यानपत्याश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$, मृत्यपत्यानपत्याश्च K_{82}^{ac}, मृतापत्याश्च गावाश्च E **12d** ०व प्र०] $C_{94}K_{82}E$, ०वम्प्र० C_{45} **13a** ०दकं] $C_{94}C_{45}E$, ०दक K_{82} **13c** ०स्नानस्य] $C_{94}K_{82}^{pc}E$, ०स्थानस्य C_{45}, ०स्नान K_{82}^{ac} **13d** फलं] $C_{94}K_{82}E$, फलाम् C_{45} **14b** भक्तिसमन्वितः] $C_{94}K_{82}E$, भक्तितः C_{45} **14c** हुतं] $C_{94}C_{45}E$, फलं K_{82} **15a** स्तन०] $C_{94}K_{82}E$, सूत० C_{45}

भार्याकोटिशतं दानं यत्फलं परिकीर्तितम् ॥ १९:१७ ॥

तत्फलं लभते मर्त्यः शिवलोकं च गच्छति ।
शिवलोकपरिभ्रष्टः पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥ १९:१८ ॥

समासतः समाख्यातं यथातत्त्वं द्विजोत्तम ।
न शक्यं विस्तराद्वक्तुं गोमहाभाग्यमुत्तमम् ॥ १९:१९ ॥

[चातुर्वर्ण्यम्]

विगतराग उवाच ।
देवा अष्टविधाः प्रोक्तास्तिर्यक्पञ्चविधः स्मृतः ।
मानुषमेकमेवाहुश्चातुर्वर्णः कथं भवेत् ॥ १९:२० ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
पूर्वकल्पसृजस्त्वेष विष्णुना प्रभविष्णुना ।
एकवर्णो द्विजश्चासीत्सर्वकल्पाग्रमग्रतः ॥ १९:२१ ॥

सर्ववेदविदो विप्राः सर्वयज्ञविदस्तथा ।
तेषां विप्रसहस्राणां यज्ञोत्साहमनो भवेत् ॥ १९:२२ ॥

वृद्धविप्रसहस्राणां मतमाज्ञाय ब्राह्मणैः ।

✣

17c भार्या०] K_{82}E, आर्या $C_{94}C_{45}$ **18a** तत्फलं लभते मर्त्यः] $C_{94}K_{82}$E, ⟨तत्फलम्परिकीर्त्तित्यं:⟩ C_{45} **18b** ०लोकं च गच्छति] C_{94}E, ०लो⸗⸗⸗च्छति C_{45}, ०लोके वगच्छति K_{82} **19b** ०तत्त्वं] $C_{94}K_{82}$E, ०तत्व C_{45} **19c** विस्तराद्व०] E, विस्तरान्व० C_{94}, विस्तरात्व० C_{45}, विस्तरां व० K_{82} **19d** गोमहाभाग्य०] $C_{94}K_{82}$, गोमहाग्य० C_{45} (hypometr.), गोमहात्म्यस० E **20a** देवा अष्ट०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, देवाःरष्ट० E **20b** ०र्यक्प०] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, ०क्प० C_{94}^{ac} • स्मृतः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, स्मृताः C_{45} **20c** मानुष०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, मानुष्य० E **20d** ०वर्णः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ०वर्ण्ण K_7, ०व्वर्ण्यः E **21a** ०सृजस्त्वेष] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, ०सृज⸗⸗ C_{45}, ०सृजत्येष E **21c** एकवर्णो द्विजश्चासी०] K_7, ए××⟨र्ण्णो⟩×××श्चासी० C_{94}, एकवर्ण्णा द्विजश्चासी० C_{45}, एकवर्ण्ण द्विजश्चासी० K_{10}, एकव⟨र्ण्णो⟩ द्विजश्चासी० K_{82}, एवं वर्णा द्विजश्चासी० E **22b** ०यज्ञ०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०वेद० E **22c** तेषां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, तथा E **22d** यज्ञोत्सा०] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, यज्ञोच्छाह० K_{10}, यज्ञोतसाह० K_7 (unmetr.) **23b** ०ज्ञाय] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०⟨ज्ञाय⟩ C_{94}, ०श्रित्य E • ब्राह्मणैः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, ब्राह्मणेः C_{45}

कर्तुं कर्म समारब्धं कर्म चापि विभज्यते ॥ १९:२३ ॥

ऋत्विजत्वे स्थिताः केचित्केचित्संरक्षणे स्थिताः ।
अर्थोपार्जनयुक्तान्ये अन्ये शिल्पे नियोजिताः ॥ १९:२४ ॥

एवं यज्ञविधानेन कर्तुमारेभिरे पुरा ।
यथोद्दिष्टेन कर्मेण यज्ञोत्साहमवर्तत ॥ १९:२५ ॥

आगता ऋषयः सर्वे देवताः पितरस्तथा ।
अन्योन्यमब्रुवन्तत्र देवर्षिपितृदेवताः ॥ १९:२६ ॥

यज्ञार्थमसृजद्वर्णं विधिना क्रतुहेतवः ।
एवमेव प्रवर्तन्तु भवद्भिर्द्विजसत्तमाः ॥ १९:२७ ॥

इज्याध्ययनसम्पन्ना ब्राह्मणा ये ऽत्र कल्पिताः ।
सुविप्रा विप्रतां यान्तु षड्कर्मनिरताः सदा ॥ १९:२८ ॥

रक्षणार्थं तु ये विप्राः कल्पिताः शस्त्रपाणयः ।

✣

23c कर्तुं] $C_{94}C_{45}K_7E$, कर्तु $K_{82}K_{10}$ • समारब्धं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, समारन्धं C_{45}, समारब्ध E **23d** कर्म चापि] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, कर्मं चापि K_{82}, कर्मश्चापि E **24b** ०रक्षणे स्थिताः] $K_{82}K_{10}K_7E$, ०रक्ष--- C_{94}, ⟨रक्षणे स्थि⟩ ≃ C_{45} **24c** ०युक्तान्ये] $C_{94}K_{10}K_7E$, ०युक्ता⟨न्ये⟩ C_{45}, ०युक्तात्मे K_{82} **24d** अन्ये] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, om. C_{94}^{ac} **25b** ०मारेभिरे] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, ०म आरेमिरे K_{82} **25c** यथोद्दि०] E, यथोदि० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ **25d** ०वर्तत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०वर्त्ततः K_7 **27ab** ०सृजद्वर्णं वि०] $C_{94}K_{10}K_7E$, ०सृजद्वर्ण्णान्वि० C_{45}, ०सृद्वर्ण्णान्विवि० K_{82} **27b** ०धिना] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०धानां K_{10} • क्रतुहेतवः] $K_{82}K_{10}K_7$, ⟨क्रतु⟩---तवः C_{94}, क्रतुहेतु⟨त⟩ C_{45}, पातुहेतवः E **27d** भवद्भिर्द्वि०] $C_{94}^{pc}C_{45}$, भगवद्भिर्द्वि० C_{94}^{ac}, भवद्भि द्वि० $K_{82}K_{10}K_7$, भवतिद्वि० E • ०सत्तमाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०सत्तमः K_{10} **28b** ये ऽत्र] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, यत्र E • कल्पिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, कल्पिता K_{10} **28c** सुविप्रा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, सुविप्र K_{10} • यान्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, यातु K_{10} **28d** षड्कर्म०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, षड्कर्मा० E • सदा] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, सजा K_{10}, सदाः K_7 **29a** विप्राः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, विप्रा C_{45} **29b** शस्त्र०] $C_{94}K_{82}K_7E$, शास्त्र० $C_{45}K_{10}$

क्षतत्राणाय विप्राणां नित्यक्षत्रव्रतोद्भवाः ॥ १९:२९ ॥

अर्थोपार्जनमुद्दिश्य कल्पिता ये द्विजातयः ।
ते तु वैश्यत्वमायान्तु वार्त्तोपायरतोद्भवाः ॥ १९:३० ॥

वधबन्धनकर्मसु शिल्पस्थानविधेषु च ।
कल्पिता ये द्विजातीनां सर्वे शूद्रा भवन्तु ते ॥ १९:३१ ॥

प्राजापत्यं ब्राह्मणानामिज्याध्ययनतत्परात् ।
स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां प्रजापालनतत्परात् ॥ १९:३२ ॥

वैश्यानां वासवस्थानं वाणिज्यकृषिजीविनाम् ।
शूद्राणां मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् ॥ १९:३३ ॥

महर्षिपितृदेवानां मतमाज्ञाय निश्चितः ।
एष संकल्पितो ब्रह्मा पद्मयोनिः पितामहः ॥ १९:३४ ॥

29cd cf. MBh 12.59.128ab : ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते **32** cf. Vāyupurāṇa 1.8.166 : प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् । स्थानम् ऐन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥ ≈ Bhaviṣyapurāṇa 2.1.34, etc. **33** cf. Vāyupurāṇa 1.8.167–168ab : वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममुपजीविनाम् । गान्धर्वं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठताम् ॥ स्थानान्येतानि वर्णानां व्यत्याचारवतां स्वयम् ।

✣

29c क्षत०] $C_{94}K_{82}K_{10}$, क्षत्र० $C_{45}K_7$, कृत० E ● विप्राणां] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, विप्राणा K_{10} **29d** नित्यक्षत्र०] $C_{94}C_{45}K_7$, नित्यं क्षत्र० $K_{82}K_{10}$, नित्यं क्षात्र० E ● ०व्रतोद्भवाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०व्रतोत्तमः K_{10} **30b** ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, यो K_{10} **30d** वार्त्तोपायरतो०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, वार्त्तो आपणतोद्भवाः E **31a** वधबन्धनकर्मसु] $C_{94}K_{82}$, वधवन्धनकर्मेषु $C_{45}K_{10}K_7$E **31b** ०विधेषु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०वधेषु E **31c** ०जातीनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०जातीना K_7 **32ab** प्राजापत्यं ब्राह्मणानामिज्याध्ययनतत्परात्] $C_{94}C_{45}$, प्राजापत्यं ब्राह्मणानांमिज्याध्ययनतत्परात् K_{82}, प्राजापत्य ब्राह्मणामीज्याध्ययनतत्परात् K_{10}, प्राजापत्यं ब्राह्मणामीज्याध्ययनतत्परात् K_7, प्राजापत्यं ब्राह्मणानामीज्याध्ययनतत्परां E **32c** ०न्द्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, ०न्द्र $K_{10}K_7$ **32d** ०त्परात्] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०ऱत्परात्ऱ C_{94}, ०त्परं E **33b** वाणिज्य०] $C_{94}C_{45}K_{10}$, वाणिज्यं K_{82}E ● ०जीविनाम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०जीविनम् K_{10} **33cd** शूद्राणां मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम्] $C_{94}C_{45}K_7$E, om. K_{82}^{ac}, शूद्राणां मरुतस्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् K_{82}^{pc}शूद्राणा मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् K_{10} **34a** ०देवानां म०] $C_{94}K_{82}K_{10}$E, ०देवाना म० C_{45} **34b** मत०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, मन० K_7 ● निश्चितः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, निश्चिताः K_{82} **34c** ०कल्पितो ब्रह्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, ०कल्पिता ब्राह्मा K_{10}

संकल्पप्रभवाः सर्वे देवदानवमानवाः ।
पशुपक्षिमृगा मुख्या यावन्ति जगसम्भवाः ॥ १९:३५ ॥

भूतसंकल्पकं नाम कल्पमासीद्विजोत्तम ।
कीर्तितानि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १९:३६ ॥

विगतराग उवाच ।
किं तपः सर्ववर्णानां वृत्तिं वापि तपोधन ।
यज्ञांश्चैव पृथक्त्वेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १९:३७ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।
वैश्यस्य च तपो वार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ १९:३८ ॥

प्रतिग्रह धनं विप्रः क्षत्रियस्य धनुर्धनम् ।
कृषिर्धनं तथा वैश्यः शूद्रः शुश्रूषणं धनम् ॥ १९:३९ ॥

आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशस्तथा ।
शूद्राः परिचरायज्ञा जपयज्ञा द्विजातयः ॥ १९:४० ॥

सत्य तीर्थं द्विजातीनां रण तीर्थं तु क्षत्रियाः ।

---

40 ≈ MBh 12.224.61 : आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशस् तथा । परिचारयज्ञाः शूद्रास् तु तपोयज्ञा द्विजातयः ॥ ≈ MBh 12.230.12 : आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः । परिचारयज्ञाः शूद्राश् च जपयज्ञा द्विजातयः ॥

✣

35b देवदानवमानवाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, देवदेदानमानवः K_{10}^{ac}, देवदानमानवः K_{10}^{pc} **35c** ०मृगा] $C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०गा C_{94} **35d** जग०] $C_{94}C_{45}E$, जंगम० K_{82}, जगे K_{10} **36a** भूतसंकल्पकं नाम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भूतसंकल्पकर्ता य E **37b** वृत्तिं वापि] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वृत्तिर्व्वापि E **37c** यज्ञांश्चैव] $C_{94}K_{82}$, यज्ञाश्चैव $C_{45}E$ **38** अनर्थ०] $C_{45}K_{82}E$, ---र्थ० C_{94} **38a** ज्ञानं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, यज्ञाः E **38b** क्षत्रस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}$, क्षात्रस्य E **38c** वैश्यस्य च तपो वार्त्ता] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वैश्यश्च तप वाणिज्य E **39a** धनं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, धनो E **39c** ०र्धनं] $C_{94}C_{45}E$, ०र्धन K_{82} **39d** शूद्रः] $C_{94}C_{45}E$, शूद्र K_{82} **40b** ०र्यज्ञा] K_{82}, ०र्यज्ञ C_{94}, ०⟨र्य⟩ C_{45}, ०र्यज्ञो E • विशस्तथा] $K_{82}E$, विश⟨स्त⟩--- C_{94}, ⟨विसस्तथा⟩ C_{45} **40c** शूद्राः] em., शूद्रः $C_{94}C_{45}K_{82}E$ • परिचरायज्ञा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, परिचरो यज्ञो E **40d** ०यज्ञा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०यज्ञो E **41a** तीर्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तीर्थ E

आर्या तीर्थं तु वैश्यानां शूद्रतीर्थं च वै द्विजाः ॥ १९:४१ ॥

नास्ति विद्यासमो मित्रो नास्ति दानसमः सखा ।
नास्ति ज्ञानसमो बन्धुर्नास्ति यज्ञो जपसमः ॥ १९:४२ ॥

धर्महीनो मृतैस्तुल्यो देवतुल्यो जितेन्द्रियः ।
यज्ञतुल्यो ऽभयं दाता शिवतुल्यो मनोन्मनः ॥ १९:४३ ॥

विगतराग उवाच ।
दानं यज्ञस्तपस्तीर्थं संन्यासं योग एव च ।
एतेषु कतमः श्रेष्ठः श्रोतुमिच्छामि कीर्तय ॥ १९:४४ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
दानधर्मसहस्रेभ्यो यज्ञयाजी विशिष्यते ।
यज्ञयाजिसहस्रेभ्यस्तीर्थयात्री विशिष्यते ॥ १९:४५ ॥

तीर्थयात्रिसहस्रेभ्यस्तपोनिष्ठो विशिष्यते ।
तपोनिष्ठसहस्रेभ्यः श्रेष्ठः संन्यासिकः स्मृतः ॥ १९:४६ ॥

संन्यासीनां सहस्रेभ्यः श्रेष्ठो यस्तु जितेन्द्रियः ।
जितेन्द्रियसहस्रेभ्यो योगयुक्तो विशिष्यते ॥ १९:४७ ॥

योगयुक्तसहस्रेभ्यः श्रेष्ठो लीनमनाः स्मृतः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मन आदौ विशोधयेत् ॥ १९:४८ ॥

निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधयेत् ।

48cd ≈ DharmP 16.19ab : तस्मात्सर्वप्रयत्नेन चित्तमादौ विशोधयेत्

✣

41c वैश्यानां] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वैशानां E **41d** च] $C_{94}C_{45}$, तु K_{82}E **42cd** बन्धुर्ना०] $C_{94}K_{82}$E, बन्धु ना० C_{45} **42d** जप०] $C_{94}C_{45}K_{82}$ (unmetr.), जपः० E **43a** मृतैस्तु०] $C_{45}K_{82}$, ~तेस्तु० C_{94}, मृतस्तु० E **44a** दानं] corr., दान $C_{94}C_{45}K_{82}$ • ०पस्तीर्थं] $C_{94}K_{82}$ E, ०पतीर्थं C_{45} **45** अनर्थयज्ञ उवाच] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}$E, om. C_{94}^{ac} **45c** ०याजि०] $C_{94}C_{45}$ K_{82}, ०याजी० E **46b** ०पोनिष्ठो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पनिष्ठो E **46c** तपो०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तप० E **47b** यस्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}$, यच्च E **48a** ०युक्तसहस्रे०] $C_{45}K_{82}$E, ०यु(क्त)~हस्रे० C_{94} **48b** ०मनाः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मनः E **48d** मन आदौ] $C_{94}C_{45}K_{82}$, आदौ मन E **49b** साधयेत्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, साधनम् E

विसृष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यक्करकसाधनम् ॥ १९:४९ ॥

विगतराग उवाच ।
चराचराणां भूतानां श्रेष्ठः कतम उच्यते ।
कथयस्व ममाद्य त्वं छेत्तुमर्हसि संशयम् ॥ १९:५० ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
चराचराणां भूतानां तत्र श्रेष्ठाश्चराः स्मृताः ।
चराणां चैव सर्वेषां बुद्धिमान्श्रेष्ठ उच्यते ॥ १९:५१ ॥

बुद्धिमत्सु च सर्वेषु ततः श्रेष्ठा नराः स्मृताः ।
नराणां चैव सर्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १९:५२ ॥

ब्राह्मणेषु च सर्वेषु विद्वान् श्रेष्ठः स उच्यते ।
विद्वत्स्वपि च सर्वेषु कृतबुद्धिर्विशिष्यते ॥ १९:५३ ॥

कृतबुद्धिषु सर्वेषु श्रेष्ठः कर्ता समुच्यते ।
कर्तृष्वपि च सर्वेषु ब्रह्मवेदी विशिष्यते ॥ १९:५४ ॥

ब्रह्मवेदि परं विप्रः नान्यं वेद्मि परं तपः ।
स विप्रः स तपस्वी च स योगी स शिवः स्मृतः ॥ १९:५५ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानयज्ञविशेषो नाम ऊनविंशतितमो ऽध्यायः ॥

53ab Missing in E. **53a** C_{02} resumes here with णेषु च सर्व्वेषु **55ab** Missing in C_{94}.

✣

49c विसृष्टे] $C_{94}K_{82}$, विशिष्टे C_{45}, विशिष्टे E **49d** तिर्यक्करक०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तिर्यन्नरक० E **50b** श्रेष्ठः कतम] $C_{94}C_{45}K_{82}$, कतमः श्रेष्ठ E **50c** कथयस्व] $C_{45}K_{82}$E, कथ---स्व C_{94} **51a** ०चराणां] $C_{94}K_{82}$E, ०चराणा C_{45} **51b** श्रेष्ठाश्चराः] C_{94}, श्रेष्ठोःश्चराः C_{45}, श्रेष्ठ चराः K_{82}, श्रेष्ठो चराः E **51c** ०चराणां] $C_{94}K_{82}$E, ०चराणा C_{45} **52a** बुद्धिमात्सु] C_{94} $C_{45}K_{82}$, बुद्धिमान्सु E **52b** श्रेष्ठा] C_{94}, श्रेष्ठो $C_{45}K_{82}$, श्रेष्ठ० E **52d** श्रेष्ठ उच्यते] $C_{45}K_{82}$ E, श्रे---च्यते C_{94} **53a** च] $C_{45}C_{02}K_{82}$, om. C_{94} **53b** श्रेष्ठः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, श्रेष्ठ C_{02} • स उच्यते] $C_{94}K_{82}$E, समुच्यते C_{45} **53c** च] Σ, om. K_{82} **53d** ०बुद्धिर्वि०] $C_{94}C_{45}$ K_{82}E, ०बुद्धि वि० C_{02} **54b** समुच्यते] $C_{\Sigma}K_{82}$, स उच्यते E **55a** विप्रः] K_{82}E, विप्र C_{45} C_{02} **55c** विप्रः] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, विप्र C_{02}

एकोनविंशतिमो ऽध्यायः

✣

Colophon: वृषसारसंग्रहे] $C_{45}C_{02}K_{82}E$, वृष---हे C_{94} • नाम ऊनविंश०] $C_{94}C_{02}K_{82}$, ना ऊनविश० C_{45}, नाम उनविंश० E

[विंशतिमो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।
पञ्चविंशति यत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कथयस्व ममाद्य त्वं छिद्यते येन संशयः ॥ २०:१ ॥

[तत्त्वनिर्णयम्]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
सर्वप्रत्यक्षदर्शित्वं कथं मां प्रष्टुमर्हसि ।
पृष्टेन कथनीयो ऽस्मि एष मे कृतनिश्चयः ।
शृणु ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वसद्भावमुत्तमम् ॥ २०:२ ॥

[पुरुषशिवब्रह्मा (२५)]

नादिमध्यं न चान्तं च यन्न वेद्यं सुरैरपि ।
अतिसूक्ष्मो ह्यतिस्थूलो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ २०:३ ॥

अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च अक्षराक्षरवर्जितः ।
सर्वः सर्वगतो व्यापी सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २०:४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ।
अजरामरजः शान्तः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ॥ २०:५ ॥

अलक्ष्यलक्षणः स्वस्थो ब्रह्मा पुरुषसंज्ञितः ।
पञ्चविंशः स विज्ञेयो जन्ममृत्युहरः प्रभुः ॥ २०:६ ॥

4cd ≈ NiśvK 5.48cd : सर्वगः सर्वतो व्यापि सर्वमापूर्य तिष्ठति **5ab** ≈ MBh 6.35.14ab : सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्

✣

(2a) सर्व०] Σ, सर्वं K_{82}E • ०दर्शित्वं] Σ, ०दर्शीत्वं C_{45} (2b) मां] Σ, मं K_{82} (2c) ऽस्मि] Σ, स्मी C_{45} (3a) ०मध्यं] Σ, ०मद्य K_{10} • चान्तं च] Σ, चान्तश्च E (3b) सुरैरपि] Σ, सुरेरपि C_{45} (3c) ह्यति०] Σ, ह्यदि० C_{02} (4cd) (सर्वः... तिष्ठति)] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, om. E (5ab) सर्वे०... वर्जितः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, om. E (5c) ०जः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, यः E (6b) ब्रह्मा] $C_{94}C_{45}$ E, ब्रह्म $C_{02}K_{82}K_{10}$ (6c) ०विंशः] $C_{\Sigma}K_{10}$E, ०विंशत् K_{82}^{ac}, ०विंश K_{82}^{pc} • स विज्ञेयो] $C_{\Sigma}K_{82}^{ac}$ K_{10}E, सर्वज्ञेयो K_{82}^{pc}

कलाकलङ्कनिर्मुक्तो व्योमपञ्चाशवर्जितः ।
जलपक्षी यथा तोयैर्न लिप्येत जले चरन् ।
तद्वद्दोषैर्न लिप्येत पापकर्मशतैरपि ॥ २०:७ ॥

[प्रकृतिः (२४)]

चतुर्विंशति यत्तत्त्वं प्रकृतिं विद्धि निश्चयम् ।
विकृतिश्च स विज्ञेयस्तत्त्वतः स मनीषिभिः ॥ २०:८ ॥

प्रकृतिप्रभवाः सर्वे बुद्ध्यहंकार-आदयः ।
विकृतिं प्रतिलीयन्ते भूम्यादि क्रमशस्तु वै ॥ २०:९ ॥

[मतिः/बुद्धिः (२३)]

मतितत्त्व त्रयोविंश धर्मादिगुणसंयुतः ।
सत्त्वाधिकसमुत्पन्नबोद्धारं विद्धि देहिनः ॥ २०:१० ॥

[अहंकारः (२२)]

द्वाविंशति अहंकारस्तत्त्वमुक्तं मनीषिभिः ।
भूतादि मम पञ्चाह रजाधिकसमुद्भवम् ॥ २०:११ ॥

[आकाशः (सुषिरत्वं) शब्दश्च (२१-२०)]

✣

7a ०निर्मुक्तो] $C_{\Sigma}K_{82}E$, ०लिर्मुक्तो K_{10} **7b** ०पञ्चाश०] $C_{\Sigma}K_{82}E$, ०पञ्चस० K_{10} **7cd** यथा तोयैर्न] $C_{94}E$, यथा तोयी न C_{45}^{ac}, यथा तोयेर्न C_{45}^{pc}, यथा तोयै न $C_{02}K_{82}$, यदा तोयै न्न K_{10} **7d** लिप्येत] Σ, लिप्यते E • जले] Σ, जलै C_{45} **7e** ०षैर्न] Σ, ०षै न C_{02}, ०षै न्न K_{10} **8a** यत्तत्त्वं] Σ, य तत्वं C_{02}, यन्तत्वं E **8b** प्रकृतिं विद्धि निश्चयम्] conj., प्रकृतिर्विधिनिश्चयः $C_{94}C_{45}$ $K_{82}K_{10}E$, प्रकृति विधिनिश्चयः C_{02} **8c** विकृतिश्च] Σ, विकृतिञ्च C_{02} **8d** ०ज्ञेयस्तत्त्व०] Σ, ०ज्ञेयोस्तत्व० K_{10} **9a** ०भवाः] Σ, ०भावः K_{10} **9b** बुद्ध्यहंकार-आदयः] Σ, बुबुद्ध्यहंकार आदयः C_{02}, बुद्ध्याहंकारकादयः E **9c** विकृतिं] $C_{\Sigma}K_{82}E$, विकृति K_{10} **9d** क्रमशस्तु वै] $C_{94}C_{45}K_{10}E$, यः क्रमस्तु वै K_{82}, क्रमसंस्तु वैः C_{02} **10b** ०युतः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, ०युतम् C_{45} **10c** ०समुत्पन्न०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, ०समुत्पन्नो C_{45} **10d** ०बोद्धारं] em., ०बोधात $C_{\Sigma}K_{10}$, ०बोद्धातं K_{82}, ०बोद्धात E • विद्धि] em., विधि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ **11b** उक्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, उक्त $C_{02}K_{10}E$ **11c** भूतादि मम पञ्चाह] Σ, भूतादिर्नाम पञ्चाह E **11d** रजा०] Σ, रजो० E • ०द्भवम्] Σ, ०द्भवः C_{45}

एकविंशति यत्तत्त्वं सुषिरं विद्धि भो द्विज ।
शब्दातीतं सुषिरत्वं सशब्दगुणलक्षणम् ॥ २०:१२ ॥

[शब्दः]

सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः ।
तानामेकोनपञ्चाशच्छब्दभेदस्तदादयः ॥ २०:१३ ॥

एवमादीन्यनेकानि स्वरभेदा द्विजोत्तम ।
गान्धर्वस्वरतत्त्वज्ञैर्मुनिभिः समुदाहृतम् ॥ २०:१४ ॥

वेणुमुरजतन्त्रीणां दुन्दुभीनां स्वनानि च ।
शङ्खकाहलकांस्यानां शब्दानि विविधानि च ॥ २०:१५ ॥

[आकाशः]

आकाशधातु विप्रेन्द्र शृणु वक्ष्यामि ते दश ।
पायूपस्थोदर कण्ठ शङ्खलौ मुख नासिकौ ॥ २०:१६ ॥

हृदिं च दशमं ज्ञेयं देह आकाशसम्भवः ।
पुनरन्यत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ २०:१७ ॥

दश धातुगुणा ज्ञेयाः पञ्चभूतः पृथक्पृथक् ।

✣

12a यत्तत्त्वं] Σ, य तत्वं C_{02} **12b** सुषिरं विद्धि] em., सुशिरं विद्धि $C_{94}C_{45}K_{82}E$, सुसिर वृद्धि C_{02}, सुसिरं वृद्धि K_{10} • द्विज] Σ, द्विजः K_{10} **12c** सुषिरत्वं] em., सुशिरत्वं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ E **12d** ०लक्षणम्] Σ, ०ल---णम् C_{94} **13a** ग्रामा] Σ, ग्रामाः E **13b** मूर्छना०] Σ, मूर्च्छाना० K_{10} • ०विंशतिः] $C_{02}E$, ०विंशति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ **13c** ०कोन०] $C_{94}E$, ०कून० C_{45} $C_{02}K_{82}K_{10}$ **14b** ०भेदा] Σ, ०भेदान् E • ०त्तम] Σ, ०त्तमः C_{02} **14c** गान्धर्वस्वरतत्त्व०] Σ, गान्धर्व्वासुरतत्व० C_{94}, गन्धर्व्वासुरस्तत्व० C_{02} **14cd** ०ज्ञैर्मुनिनिभिः] Σ, ०ज्ञैर्मुनिभि C_{02}, ०ज्ञै मुनिभिः K_{10} **15a** ०तन्त्रीणां] Σ, ०तन्तीनां K_{10} **15b** दुन्दुभीनां] Σ, दुन्दुभीना K_{10} • स्वनानि] Σ, स्तनानि C_{94} **15cd** ०काहलकांस्यानां शब्दानि] $K_{82}K_{10}E$, ०काहलकांस्या---नां---नि C_{94}, ०काहलकास्यानां शब्दानि C_{45}, ०कांस्यानां शब्दानि C_{02} **16a** ०धातु] Σ, ०धातुं C_{94} **16c** ०दर] Σ, ०दरः E **16d** शङ्खलौ] Σ, श्रोतौ च E **17a** हृदिं] Σ, हृदिश् E • दशमं] Σ, दशम C_{02} **17c** अन्यत्प्र०] $C_{\Sigma}E$, अन्यं प्र० K_{82}, अन्य प्र० K_{10} **17d** द्विजोत्तम] $C_{\Sigma}K_{82}$ E, जिजोत्तम K_{10} **18b** ०भूतः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, ०भूत C_{45}

आकाशस्य गुणाः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ॥ २०:१८ ॥

अनाश्रयनिरालम्बमव्यक्तमविकारिता ।
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं प्रकृतानि च ॥ २०:१९ ॥

[वायुः स्पर्शश्च (१९-१८)]

आकाशधातोर्विप्रेन्द्र ततो वायुसमुद्भवः ।
शब्दपूर्वगुणं गृह्य वायोः स्पर्शगुणः स्मृतः ॥ २०:२० ॥

शब्द पूर्वं मयाख्यातं शृणु स्पर्शं द्विजोत्तम ।
कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णो मृदुस्निग्धखरद्रवाः ॥ २०:२१ ॥

कर्कशः परुषस्तीक्ष्णः शीतोष्ण दश च द्वयम् ।
इष्टानिष्टद्वयस्पर्श वपुषा परिगृह्यते ॥ २०:२२ ॥

[प्राणाः]

प्राणो ऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।

18cd ≈ MBh 12.247.7ab :आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च **19** ≈ MBh 12.247.7cd–8ab : अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥ अप्रतीघातता चैव भूतत्वं विकृतानि च । **21cd** ≈ MBh 12.177.34ab : कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छलो मृदुदारुणः **22c** Folio 309v in C_{02} ends with इष्टानिष्टद्वय and the next folio is missing. C_{02} resumes on folio 311r with 20.50c (मान्सञ्च मेदञ्च) **23ab** = Dharmaputrikā 4.16ab

✣

18c आकाशस्य] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$, आकाश--- C_{94} **18d** व्यापित्वं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, व्यापित्वां C_{45} **19c** अप्रतीघातिता] $C_{94}K_{82}K_{10}E$, अप्रतीघातता $C_{45}C_{02}$ **20a** ०धातोर्वि०] C_{45}, ०धातो वि० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ **20c** शब्द०] Σ, शब्दः K_{10} • ०पूर्व०] Σ, ०पूर्वं C_{45} **21a** पूर्वं] Σ, पूर्व C_{02} **21b** स्पर्शं द्विजोत्तम] $C_{02}K_{82}$, स्पर्श---जोत्तम C_{94}, स्पर्शं द्विजोत्तमः C_{45}, स्पर्श द्विजोत्तम $K_{10}E$ **21c** चिक्कणः] corr., चिक्कनः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, चिक्कलः C_{02}, चिक्करः E **21d** ०स्निग्ध०] Σ, ०श्निध० C_{45} **22a** परुषस्तीक्ष्णः] $C_{45}K_{10}$, परुषस्त्रीक्ष्णश् C_{94}, तीक्ष्णः K_{82}^{ac}, परुषा तीक्ष्णः K_{82}^{pc}, परुषस्तीक्ष्ण $C_{02}E$ **22b** द्वयम्] K_{82}, द्वय $C_{94}C_{02}K_{10}E$, द्वयः C_{45} **22c** ०द्वय०] $C_{\Sigma}K_{82}E$, ०द्वयो K_{10} **22d** ०गृह्यते] $C_{94}K_{82}K_{10}E$, ०गृहते C_{45} **23a** ऽपानः] Σ, पान० $C_{45}K_{10}$

नागकूर्मो ऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ २०:२३ ॥

दश वायुप्रधानैते कीर्तिता द्विजसत्तम ।
धनंजयो भवेद्घोषो देवदत्तो विजृम्भकः ॥ २०:२४ ॥

कृकरः क्षुधकृन्नित्यं कूर्मोन्मीलितलोचनः ।
नाग उद्घाटनं पुष्यं करोति सततं द्विज ॥ २०:२५ ॥

प्राणः श्वसति भूतानां निश्वसन्ति च नित्यशः ।
प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण इति स्मृतः ॥ २०:२६ ॥

अपनयत्यपानस्तु आहारं मनुजामधः ।
शुक्रमूत्रवहो वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ २०:२७ ॥

पीतभक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलम् ।
समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ २०:२८ ॥

---

23 The next XX verses are parallel to a passage in the Bṛhatkālottara (NGMPP Reel No. B 29/59 Manuscript No. pra - 89) : प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ नागः कुर्मोध्व कृकरो देवदत्तधनंययौ । प्राणस्तु प्रथमो वायुर्दशानामपि स प्रभुः ॥ प्राणः प्राणमयः प्राण विसर्गापूरणं प्रति । नित्यमापूरयत्येष प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ निश्वासोच्छ्वासकामैस्तु प्राणो जीवसमाश्रितः । प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण प्रकीर्तितः ॥ अपानसहापानस्तु आहारं च नृणामधः । मूत्रशुक्रवहोवायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपितकफानिलं । समं नयति मात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ स्पदंयभ्यधरं वक्रं नेत्रगात्र प्रकोपनः । उद्वेजयति मर्माणि उदातो नाम मारुतः ॥ व्यानो विनामयत्यंगं व्यानो व्याधिप्रकोपकः । प्रीतेचिनासी कथितो वाद्विक्यात् व्यान उच्यते ॥ ... cf. also Sārdhatriśatikālottara, Agnipurāṇa and Dīpikā by AGoraśivācārya on the Mṛgendra

✣

23c नाग०] Σ, नाम० C_{94} • कृकरो] Σ, कृकलो E **24b** कीर्तिता] Σ, ⟨कीर्त्ति⟩ता C_{94}, कीर्तिताः E **24c** भवेद्घोषो] Σ, भवेद्योषो K_{82} **25a** कृकरः] Σ, कृकर E • ०कृन्नित्यं] Σ, कृन्नित्य C_{45} **25b** कूर्मोन्मीलितलोचनः] Σ, कर्मोल्मीनलोचनः C_{45}, कूर्मोन्मीनलोचनः K_{10} **25c** पुष्यं] Σ, पुन्सां K_{10} **25d** द्विज] Σ, द्विजः K_{10} **26a** प्राणः] Σ, प्राणाः E **26b** नित्यशः] Σ, नित्य यः E **26c** प्रयाणं] Σ, प्रयाणा E **27a** अपनय०] $C_{45}K_{82}K_{10}$E, अ⟨प⟩ --- य० C_{94} **27b** आहारं मनुजामधः] $C_{94}C_{45}$, आहारं मनुजाधमः K_{82}, आहार मनुजाधमः K_{10}, आहारं मनुजापवः E **27d** ०पानस्तेन] $C_{94}K_{82}K_{10}$E, ०वानस्तेन C_{45} **28a** ०घ्रातं] C_{94} $C_{45}K_{10}$E, ०घ्राति K_{82} **28b** रक्तपित्त०] Σ, रक्तः पित्तः K_{10}

स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोपनम् ।
उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ २०:२९ ॥

व्यानो विनामयत्यङ्गं व्यङ्गो व्याधिप्रकोपनः ।
प्रीतिविनाशकथितं वार्धिक्यं व्यान उच्यते ॥ २०:३० ॥

दशवायुविभागे च कीर्तितो मे द्विजोत्तम ।
दशवायुगुणांश्चान्यां छृणु कीर्तयतो मम ॥ २०:३१ ॥

वायोरनियम स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं शीघ्रं च मोक्षं च चेष्टा कर्मात्मना भवः ॥ २०:३२ ॥

[तेजो रूपश्च (१७-१६)]

वायुनापि सृजस्तेजस्तद्रूपं गुणमुच्यते ।
शब्दस्पर्शसम ज्योतिस्त्रिगुणं समुदाहृतम् ॥ २०:३३ ॥

शब्दः स्पर्शः पुरा प्रोक्तः श्रृणु रूपगुणं ततः ।
ह्रस्वं दीर्घमणु स्थूलं वृत्तमण्डलमेव च ॥ २०:३४ ॥

चतुरस्त्रं द्विरस्त्रं च त्र्यस्त्रं चैव षडस्त्रकम् ।

---

32 ≈ MBh 12.247.6 : वायोरनियमः स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता । बलं शैघ्र्यं च मोहश्च चेष्टा कर्मकृता भवः ॥

✣

29 (स्पन्दयत्यधरं... मारुतः)] Σ, om. K_{10} **29a** ०धरं] Σ, om. K_{10}, ०धर० E (unmetr.) **29b** ०गात्रप्र०] Σ, ०गात्रम्प्र० C_{45}, om. K_{10} **29c** मर्माणि] Σ, om. K_{10}, कर्माणि E **29d** उदानो नाम] Σ, ऽउऽ--- C_{94}, om. K_{10} **30a** व्यानो वि०] Σ, व्यानो पि K_{10} **30b** ०कोपनः] Σ, ०कोपमः K_{10} **30c** प्रीतिवि०] Σ, प्रीतिर्वि० K_{10}E **31b** मे] Σ, ये E **31cd** ०वा-युगुणांश्चान्यां श्रृणु] Σ, ०वायुगुणाश्चान्यं श्रृणु K_{10}, ०धातुगुणाश्चान्यच्छृणु E **31d** कीर्तयतो मम] Σ, कीर्त्तियतो मम C_{45}, कीर्तय मे द्विज E **32a** ०नियमः] corr., ०नियम $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E **32b** वादस्थानं] em., वात---ने C_{94}, वातस्थाने $C_{45}K_{82}K_{10}$E **33ab** सृजस्तेजस्त०] Σ, सृजत्वेजत्त० K_{10} **33b** ०रूपं गुण०] Σ, ०रूपगुण० E **33cd** ०ज्योतिस्त्रि०] Σ, ०ज्योतित्रि० C_{45} **34a** शब्दः] K_{82}E, शब्द० $C_{94}C_{45}K_{10}$ • प्रोक्तः] Σ, प्रोक्ताः C_{45}E **34b** रूपगुणं] Σ, रूपं गुणं K_{82} **34c** ह्रस्वं] $C_{94}K_{82}$, ह्रस्व० $C_{45}K_{10}$E • दीर्घमणु] Σ, ०दीर्घमनु K_{10}, ०दीर्घलघु E • स्थूलं] Σ, स्थूल K_{10} **34d** ०मण्डलमेव] $C_{94}K_{82}$E, ०मण्डमेव C_{45} **35a** चतुरस्त्रं द्विरस्त्रं] $C_{45}K_{82}$, चतुरश्रन्द्वि---श्रं C_{94}, चतुरस्त्रद्विरस्त्रश् E **35b** त्र्यस्त्रं] Σ, तिस्त्रश् E

शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतो ऽरुणस्तथा ॥ २०:३५ ॥

श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च नव रङ्गाः प्रकीर्तिताः ।
नवधा नवरङ्गानामेकाशीति गुणाः स्मृताः ॥ २०:३६ ॥

तेजोधातु दश ब्रूमः शृणुष्वावहितो भव ।
कामस्तेजो क्षणः क्रोधो जठराग्निश्च पञ्चमः ॥ २०:३७ ॥

ज्ञानं योगस्तपो ध्यानं विश्वाग्निर्दशमः स्मृतः ।
दश तेजोगुणांश्चान्यान्प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ २०:३८ ॥

अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति तापपाकप्रकाशनः ।
शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ २०:३९ ॥

[आपो रसश्च (१५-१४)]

ज्योतिसो ऽपि सृजश्चापः सरसो गुणसंयुतः ।
चतुर्गुणाः स्मृता आपः विज्ञेया च मनीषिभिः ॥ २०:४० ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्च स चतुर्गुणः ।
रूपादिगुण पूर्वोक्त अधुनाथ रसं शृणु ॥ २०:४१ ॥

35cd = MBh 12.177.32cd **39cd** ≈ MBh 12.247.5cd : अग्नेर्दुर्धर्षता तेजस्तापः पाकः प्रकाशनम् । शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ **41ab** ≈ MBh 12.299.11ab (= 3.202.5ab = 6.6.5ab = 12.299.11ab) : शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः

✣

35c शुक्लः] Σ, शुक्लं E **35d** नीलः] Σ, नील० E **36a** श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च] E, श्यामः पिङ्गलो बभ्रुश्च $C_{94}C_{45}$, श्यामश्च पिङ्गलो बभ्रुश्च K_{82}^{ac}, श्याम पिङ्गलो भ्रुश्च K_{82}^{pc} **36b** रङ्गाः] Σ, रङ्गः E **36d** स्मृताः] Σ, स्मृतं E **37a** तेजोधातु दश] Σ, तेजोधातुर्दशं E **37c** तेजो क्षणः] C_{94}, तेजः क्षणः C_{45}, तेज क्षणः K_{82}, तेजेक्षणः E **37d** जठराग्निश्च] $C_{45}K_{82}$E, जठ---ग्निश्च C_{94} **38b** विश्वाग्निर्द०] $C_{94}C_{45}$E, विश्वाग्नि द० K_{82} **38c** दश तेजोगुणांश्चा०] $C_{94}K_{82}$, दश तेजोगुणाश्चा० C_{45}, दंशतेजोगुणाश्चा० E **39a** अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति] conj., अग्नेर्दुर्द्धषताप्नोति C_{94}, अग्ने दुर्द्धषताप्नोति $C_{45}K_{82}$, अग्नेर्दुर्धर्षवाप्नोति E **39c** रागो] Σ, गङ्गा E • लघुस्तैक्ष्ण्यं] corr., लघुस्तैक्ष्णं $C_{94}K_{82}$E, लघुस्तीक्ष्णं C_{45} **39d** दशमं चोर्ध्वभागिता] em., दशपञ्चोर्द्धभाषितम् C_{94}, दशमं चोर्धभाषितम् $C_{45}K_{82}$, दशमश्चोर्धभाषितम् E **40a** ज्योतिसो] C_{45}, ज्योतिः सो $C_{94}K_{82}$E • सृजश्चापः] C_{45}, सृजश्चापि $C_{94}K_{82}$E **40d** विज्ञेया च मनीषिभिः] E, om. $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, तान्निबोध द्विजोत्तमः K_7 **41a** रूपं] Σ, रूपश् E **41c** पूर्वोक्त] Σ, पूर्वोक्तं E

कटुतिक्तकषायाश्च लवणाम्लस्तथैव च ।
मधुरश्च रसान्षड्वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २०:४२ ॥

षड्रसाः षड्विभेदेन षड्विंशगुण उच्यते ।
आपधातु दश त्वन्यान्शृणु कीर्तयतो मम ॥ २०:४३ ॥

लाला सिङ्घाणिका श्लेष्मा रक्तः पित्तः कफस्तथा ।
स्वेदमश्रु रसश्चैव मेदश्च दशमः स्मृतः ॥ २०:४४ ॥

दश आपगुणाश्चान्ये कीर्तयिष्यामि तान्शृणु ।
अद्यः शैत्यं रस क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ।
जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमान्यश्रवणाधमः ॥ २०:४५ ॥

[भूमिर्गन्धश्च (१३-१२)]

आपश्चाप्यसृजद्भूमिस्तस्या गन्धगुणः स्मृतः ।
चतुरापगुणान्गृह्य भूमेर्गन्धगुणः स्मृतः ॥ २०:४६ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

---

45 ≈ MBh 12.247.4 (with अद्यः as a variant in the critical edition) : अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता । जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमाप्यास्रवणं तथा ॥

✣

42a लवणाम्लस्त०] Σ, लवणान्तस्त० E **42c** रसान्षड्वै] corr., रसां षड्वै C_{94}, रसा षड्वै $C_{45}K_{82}$ E **43a** ०रसाः] Σ, ०रसा E • षड्विभेदेन] Σ, षड्विर्भेदेन K_{82} **43c** आप०] Σ, ⟨आ⟩प० C_{94} • दश त्वन्यान्] corr., दश त्वन्यां $C_{94}K_{82}$, दशत्वंन्यां C_{45}, दश त्वन्या E **43d** कीर्तयतो] Σ, कीर्त्तियतो C_{45} **44a** लाला] Σ, ललां C_{45} • सिङ्घाणिका] corr., सिघानिका C_{94}, सि⟨घा⟩निका C_{45}, सिंघानिका K_{82}E • श्लेष्मा] Σ, शोष्मा E **44b** रक्तः] $C_{94}K_{82}$, रक्त० C_{45}E **44c** रसश्चैव] Σ, रसंश्चैव K_{82} **44d** मेदश्च] Σ, मेदं च E • दशमः] Σ, मदः C_{45}^{ac}, मदनः C_{45}^{pc} **45a** दश आप०] Σ, दशश्चाप० E • चान्ये] $C_{94}C_{45}$, चान्या K_{82}E **45b** तान्] E, तां C_{94} $C_{45}K_{82}$ **45c** अद्यः शैत्यं] conj., अद्य शैत्यं C_{94}, अङ्गशैत्यं C_{45}, अङ्घशैत्यं K_{82}, अग्न्यशैत्य० E **45e** विष्यन्दिनी] $C_{45}K_{82}$, ०वि⟨ष⟩---नी C_{94}, ०निष्पन्दिनी E **45f** भौमान्यश्रवणाधमः] Σ, भौमान्दशगुणाञ्शृणु E **46a** आपश्चाप्यसृजद्भू०] C_{45}, आपश्चापीज्यजा भू० $C_{94}K_{82}$, आपश्च बीज्यजा भू० E **46c** ०गुणान्गृ०] Σ, ०गुणं गृ० C_{45}, ०गुणा गृ० K_{82} **47a** रूपं च] Σ, रूपश्च C_{45}E **47b** पञ्चमः] Σ, पञ्चम E

आपःपूर्वगुणाः प्रोक्ता भूमेर्गन्धगुणं शृणु ॥ २०:४७ ॥

इष्टानिष्टद्वयोर्गन्धः सुरभिर्दुरभिस्तथा ।
कर्पूरः कस्तुरीकं च चन्दनागरुमेव च ॥ २०:४८ ॥

कुङ्कुमादिसुगन्धानि घ्राणमिष्टं प्रकीर्तितम् ।
विड्मूत्रस्वेदगन्धानि वक्रगन्धं च दुःसहम् ।
जीर्णस्फोटितगन्धानि अनिष्टानीति कीर्तितम् ॥ २०:४९ ॥

भूमेर्धातु दश त्वन्यान्कथयिष्यामि तच्छृणु ।
त्वचं मांसं च मेदं च स्नायु मज्जा सिरा तथा ।
नखदन्तरुहाश्चैव केशश्च दशमस्तथा ॥ २०:५० ॥

दश त्वन्यान्प्रवक्ष्यामि शृणु भूमिगुणान्द्विज ।
भूमेः स्थैर्यं रजस्त्वं च काठिन्यं प्रसवात्मकम् ।
गन्धो गुरुश्च शक्तिश्च नीहारस्थापनाकृतिः ॥ २०:५१ ॥

गुणधातुविशेषश्च उत्पत्तिश्च द्विजोत्तम ।

---

51 ≈ MBh 12.247.3 : भूमेः स्थैर्यं पृथुत्वं च काठिन्यं प्रसवात्मता । गन्धो गुरुत्वं शक्तिश् च संघातः स्थापना धृतिः ॥

50c C_{02} resumes here, on folio 311r, with मान्सञ्च मेदञ्च

✣

47c आपः०] Σ, आप० E • प्रोक्ता] Σ, प्रोक्तो E **47d** भूमेर्ग०] Σ, भूमे ग० K_{82}, भूमिर्ग० E • शृणु] Σ, स्मृत E **48a** द्वयोर्गन्धः] Σ, द्वयो--- C_{94} **48c** कस्तुरीकं च] Σ, कस्तूरीकश्च E (unmetr.) **48d** ०गरु०] Σ, ०गुरु० E **49b** घ्राणमिष्टं कीर्तितम्] Σ, om. K_{82}^{ac}, घ्राणमिष्टं कीर्तितः E **49c** विड्मूत्रस्वेदगन्धानि] Σ, om. K_{82}^{ac} **49d** ०गन्धं च] Σ, ०गन्धश्च E **49e** ०स्फोटित०] Σ, ०स्फुटित० C_{45}, ०स्फोटक० E **49f** कीर्तितम्] Σ, कीतम् C_{45}^{ac} **50a** भूमेर्धा०] Σ, भूमे धा० E **50ab** त्वन्यान्क०] C_{94}, त्वन्यां $C_{45}K_{82}$, त्वन्या क० E **50b** तच्छृणु] Σ, ⟨त⟩---णु C_{94} **50c** त्वचं मांसं च मेदं च] C_{94}, त्वचं मांसञ्च C_{45}, --- मान्सञ्च मेदञ्च C_{02}, त्वचं मासं च मेदं च K_{82}, त्वचा मांसश्च मेदश्च E **50d** स्नायु] Σ, श्नायुं $C_{94}C_{45}$ • सिरा तथा] em., शिरास्तथा $C_{94}K_{82}$, शिरस्तथा $C_{45}C_{02}$E **50f** केश०] Σ, केशा० E **51a** त्वन्यान्प्र०] E, त्वन्याम्प्र० C_{94}, त्वन्यां प्र० $C_{45}C_{02}K_{82}$ **51b** ०गुणान्द्वि०] Σ, ०गुणा द्वि० C_{45}, ०गुणां दिव्० C_{02} **51c** भूमेः] Σ, भूमिः C_{45} • स्थैर्यं] Σ, स्थैर्यं C_{02} • रजस्त्वं च] Σ, रजत्वश् च E **51d** काठिन्यं] Σ, कठिन्यं E **51f** ०कृतिः] Σ, ०कृति C_{02} **52a** गुणधातु०] K_{82}, ⟨गुणन्धा⟩तु० C_{94}, गुणात्वातु० C_{45}, गुणं धातु० C_{02}E

यथा श्रुतं मया पूर्वं कीर्तितं निखिलेन तु ॥ २०:५२ ॥

[बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च (११-२)]

वैकारिकमहंकारं सत्त्वोद्रिक्तात्तु सात्त्विकः ।
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ॥ २०:५३ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव कीर्तितानि द्विजोत्तम ।
हस्तपादस्तथा पायुरुपस्थो वाक्च पञ्चमः ॥ २०:५४ ॥

[श्रोत्रम् (११)]

श्रोत्रेण गृह्यते शब्दो विविधस्तु द्विजोत्तम ।
वेणुवीणास्वनानां च तन्त्रीशब्दमनेकधा ॥ २०:५५ ॥

मुरज†मौन्द†पणवभेरीपटहनिस्वनम् ।
शङ्खकाहलशब्दं च शब्दं डिण्डिमगोमुखम् ।
कांसिकातालमिश्रं च गीतानि विविधानि च ॥ २०:५६ ॥

[त्वक् (१०)]

त्वचया गृह्यते स्पर्शः सुखदुःखसमन्वितः ।
मृदुसूक्ष्म सुखस्पर्शः वस्त्रशय्यासनादयः ॥ २०:५७ ॥

तीक्ष्णशस्त्रजलशैत्यं उष्णे तप्ते क्षते क्षरः ।
एवमादीन्यनेकानि ज्ञेयानीष्टं द्विजोत्तम ॥ २०:५८ ॥

[चक्षुः (९)]

चक्षुषा गृह्यते रूपं सहस्राणि शतानि च ।

53ab ≈ LiṅP 1.70.38cd (= ŚivP 7.1.10.14cd) : वैकारिकादहंकारात्सत्त्वोद्रिक्तात्तु सात्त्विकात् **53cd** = MBh 14.42.13ab = LiṅP 1.70.41ab

✣

52cd पूर्वं कीर्तितं] $C_{94}C_{02}K_{82}$E, पूर्व कीर्तित C_{45} **53ab** सत्त्वोद्रिक्तात्तु] corr., सत्वोद्दक्तात्तु $C_{94}K_{82}$, सत्वोद्दक्तान्तु C_{45}, सत्त्वोनुक्तानु E **53b** सात्त्विकः] $C_{94}C_{45}$E, सात्विकाः K_{82} **53c** श्रोत्रं] Σ, श्रोत्र C_{45} **54c** पायु०] Σ, स्नायु० E **54d** ०पस्थो वाक्च] Σ, ०प?स्थो वा?--- C_{94} • पञ्चमः] Σ, पञ्चमम् E **56a** मुरज०] E, मुरव० $C_{94}K_{82}$, सुरव० C_{45} • ०मौन्द०] $C_{94}K_{82}$, ०मोन्द० C_{45}, ०सौन्द० E **56e** ०काताल०] Σ, ०काहल० E **57a** गृह्यते] Σ, गृह्य--- C_{94} **57c** ०सुख] Σ, ०सुखं E **58a** ०जलशैत्यं] K_{82}, ०जलं शैत्ये C_{94}, ०जल शैत्य C_{45}, ०जलं शैत्य E **58b** उष्णे तप्ते] $C_{94}K_{82}$, उष्णे तप्त C_{45}, उष्णतप्त E

देवरूपविकाराणि नक्षत्रग्रहतारकाः ॥ २०:५९ ॥

मानुषानां विकाराणि ग्रामं नगरपत्तनम् ।
वृक्षगुल्मलतानां च पशुपक्षिशरीसृपाम् ॥ २०:६० ॥

कृमिकीटपतङ्गानां जलजानामनेकधा ।
शैलदारवहेमानि रूपाणि विविधानि च ।
धातुद्रव्यविकाराणि रूपाणि द्विजसत्तम ॥ २०:६१ ॥

[जिह्वा (८)]

जिह्वया गृह्यते स्वादो हृद्याहृद्यो द्विजोत्तम ।
फलमूलानि शाकानि कन्दानि पिशितानि च ॥ २०:६२ ॥

पक्वापक्वविशेषाणि दधिक्षीरघृतानि च ।
व्रीह्यौषधरसानां च मिश्रामिश्रमनेकधा ।
षड्कर्मप्रतिभेदेन रसभेदशतं स्मृतम् ॥ २०:६३ ॥

[घ्राणम् (७)]

घ्राणेन गृह्यते गन्ध इष्टानिष्टो द्विजर्षभ ।
गुडाज्यं गुग्गुलुर्भस्मचन्दनागरुकं तथा ।
कस्तूरिकुङ्कुमादीनामिष्टो गन्धो मनोहरः ॥ २०:६४ ॥

व्रणमूत्रपुरीषाणां मांसपर्युषितानि च ।
वातकर्मादिदुर्गन्ध अनिष्टः समुदाहृतः ॥ २०:६५ ॥

[हस्तकर्म (६)]

हस्तेन कुरुते कर्म विविधानि द्विजोत्तम ।
माहेन्द्रं वारुणं चैव वायव्याग्नेयमेव च ॥ २०:६६ ॥

✣

61c हेमानि] K_{82}, ०होमानि C_{94}, ०भोमानि C_{45}, ०रोमाणि E **61f** द्विजसत्तम] $C_{45}K_{82}$E, द्विज⟨स⟩--- C_{94} **62a** जिह्वया] $C_{45}K_{82}$E, ---या C_{94} • गृह्यते] $C_{94}K_{82}$E, गृहत्वे C_{45} **63c** व्रीह्यौषध०] Σ, व्रीह्योषधि० E **63f** ०शतं] Σ, ०शत E **64ab** गृह्यते गन्ध इष्टा०] $C_{45}K_{82}$E, गृ⟨ह्यते ग⟩---ष्टा० C_{94} **64b** ०निष्टो] Σ, ०निष्टा E • ०र्षभ] Σ, ०र्षभः E **64c** ०ज्यं गुग्गुलुर्भ०] $C_{94}K_{82}$, ०ज्यं गुग्गुलं भ० C_{45}, ०ज्यगुग्गुलुभ० E **64d** ०गरुकं] Σ, ०गुरुकस् E **64f** गन्धो] Σ, गन्ध E **65b** मांस०] $C_{45}K_{82}$E, मास० C_{94} **65c** ०न्ध] $C_{94}C_{45}$E, ०न्धो K_{82} **66a** हस्तेन] Σ, हस्ताभ्यां E **66c** माहेन्द्रं वारुणं] $C_{45}K_{82}$, ---न्द्रम्वारुणञ् C_{94}, मोहेन्द्रवारुणं E

आग्नेय पचनादीनि कांस्यो लोहस्त्रपुस्तथा ।
अग्निकर्माण्यनेकानि यज्ञहोमक्रियास्तथा ॥ २०:६७ ॥

सूर्पव्यजनवातेन मुखवातेन वै तथा ।
चमरचर्मवातेन वातयन्त्रं च वायवम् ॥ २०:६८ ॥

वारुणं तोयकर्माणि कुरुते विविधानि च ।
रसोपरसकर्माणि तस्य पोषणकर्म च ॥ २०:६९ ॥

स्नानाचमनकर्माणि वस्त्रशौचादयस्तथा ।
कायशौचं च कुरुते तृषानाशनमेव च ॥ २०:७० ॥

वमनानि ह्यनेकानि वारुणं कर्म उच्यते ।
माहेन्द्रं पार्थिवं कर्म अनेकानि द्विजोत्तम ॥ २०:७१ ॥

कुलालकर्म भूकर्म कर्म पाषाणमेव च ।
दारुदन्तिमश्रृङ्गादिकर्म पार्थिवमुच्यते ।
चतुष्कर्म समासेन हस्ततः परिकीर्तितम् ॥ २०:७२ ॥

[पादकर्म (५)]

पादाभ्यां गमनं कर्म दिशश्च विदिशस्तथा ।
निम्नोन्नतसमे देशे शिलासंकटकोटरे ।
तोयकर्दमसंघाते बहुकण्टकसंकुले ॥ २०:७३ ॥

[पायुकर्म (४)]

✣

67a ०पचना०] $C_{94}C_{45}$, ०पवना० $K_{82}E$ **68a** ०व्यजन०] $C_{94}K_{82}E$, ०व्यज० C_{45} **68b** मुख०] $C_{94}K_{82}E$, सुख० C_{45} **69b** कुरुते] $C_{45}K_{82}E$, कुरु--- C_{94} **70d** तृषानाशन०] E, तृषनाशन० $C_{94}K_{82}$, तृषणाशत० C_{45} **71a** वमनानि] conj., नवमानि $C_{94}K_{82}E$, एवमादि C_{45} **71b** वारुणं] $C_{94}K_{82}E$, वारुण० C_{45} **72a** कुलालकर्म०] $C_{45}K_{82}E$, कु〰ल〰---र्म्म० C_{94} **72b** कर्म] Σ, om. K_{82}^{ac}, कर्मं E **72c** ०श्रृङ्गादि०] $C_{94}C_{45}E$, ०श्रृङ्गानि K_{82} **72d** पार्थिवमु०] $C_{94}K_{82}E$, पार्थिव उ० C_{45} **72e** ०ष्कर्म] $C_{45}K_{82}E$, ०ष्क C_{94} **73a** गमनं] $C_{94}E$, गमन C_{45}, गमनः K_{82} **73b** दिशश्च विदिशस्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, दिशञ्च विदिशन् E **73d** शिला०] $C_{94}C_{45}E$, तिल० K_{82} **73f** बहुकण्टक०] $C_{45}E$, 〰बहु〰---क० C_{94}, बहुसंकट० K_{82} • ०कुले] Σ, ०युते E

पायुकर्म विसर्गं तु कठिनद्रवपिच्छलम् ।
सरक्तफेनिलादीनि पायुशक्ति प्रमुञ्चति ॥ २०:७४ ॥

[उपस्थकर्म (३)]

उपस्थकर्म आनन्दं करोति जननं प्रजा ।
स्त्रीपुंनपुंसकं चैव उपस्थं कुरुते द्विज ॥ २०:७५ ॥

[वाक्कर्म (२)]

वाचा तु कुरुते कर्म नवधा द्विजपुङ्गव ।
स्तुति निन्दा प्रशंसा च आक्रोशः प्रिय एव सः ॥ २०:७६ ॥

प्रश्नो ऽनुज्ञा तथाख्यानमाशीश्च विधयो नव ।
एता नवविधा वाणी कीर्तिता मे द्विजोत्तम ॥ २०:७७ ॥

[मनश्चोन्मनश्च (१)]

अधुना कथयिष्यामि मनसो नव वै गुणान् ।
चलोपपत्तिः स्थैरं च विसर्ग कल्पना क्षमा ।
सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ २०:७८ ॥

इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ।
मनसो द्विविधं रूपं मनश्चोन्मन एव च ॥ २०:७९ ॥

78c–f ≈ MBh 12.247.9: चलोपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा । सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ **79ab** =MBh 12.247.10ab

✣

74a पायु०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पाप० E **74b** ०पिच्छलम्] $C_{94}K_{82}E$, ०पिच्छिलम् C_{45} **74c** सरक्त०] $C_{94}K_{82}E$, सक्त० C_{45} **74d** पायुशक्ति] E, पायुच्छक्ति $C_{94}K_{82}$, पायुश्छक्ति C_{45} • ०मुञ्चति] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मुञ्चते E **75a** आनन्दं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, आनन्द E **76b** ०पुङ्गव] $C_{94}C_{45}E$, ०पुङ्गवः K_{82} **76d** आक्रोशः] $C_{45}K_{82}E$, ---क्रोशः C_{94} **77b** □श्च विधयो नव] C_{45}, □श्च विधयोनय C_{94}, □श्च विधयोनयः K_{82}, □श्चाविधियोनयः E **77d** कीर्तिता] $C_{94}C_{45}K_{82}$, कीर्तितो E • ०त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०त्तमः E **78d** विसर्ग०] $C_{45}K_{82}E$, विसर्गे C_{94} • ०क्षमा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०समा E **78e** सदसच्चाशुता चैव] em., सदसब्बांशुताश्चैव C_{94}, सदसताश्चैव C_{45}, सदशब्दांशुतां चैव K_{82}, सदसच्चाशुताश्चैव E **79a** इष्टा०] $C_{45}K_{82}E$, ---ष्टा० C_{94} **79b** ०सायः] $C_{94}K_{82}E$, ०साय C_{45} • समाधिता] $C_{94}C_{45}K_{82}$, समाधिना E **79d** ०न्मन] $C_{45}K_{82}E$, ०त्मन C_{94}

मनस्त्विन्द्रियभावत्वे उन्मनस्त्वमनिन्द्रिये ।
निगृहीता विसृष्टं च बन्धमोक्षौ तु साधनम् ॥ २०:८० ॥

निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधनम् ।
विसृष्ट इन्द्रियग्रामे दुःखसंसारसाधनम् ॥ २०:८१ ॥

सकलं निष्कलं चैव मन एव विदुर्बुधाः ।
सकलं मन नानात्वे एकत्वे मन निष्कलम् ॥ २०:८२ ॥

विगतराग उवाच ।
मनः स्ववेद्यं लोकानामुन्मनस्तु न विद्यते ।
उन्मनः कथयास्माकं कीदृशं लक्षणं भवेत् ॥ २०:८३ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
उन्मनस्त्वं गते विप्र निबोध दशलक्षणम् ।
न शब्दं शृणुते श्रोत्रं शङ्खभेरीस्वनादपि ॥ २०:८४ ॥

त्वचः स्पर्शं न जानाति शीतोष्णमपि दुःसहम् ।
रूपं पश्यति नो चक्षुः पर्वताभ्यधिको ऽपि वा ॥ २०:८५ ॥

जिह्वा रसं न विन्देत मधुराम्लवणो ऽपि वा ।
गन्धं जिघ्रति न घ्राणा तीक्ष्णं वाप्यशुचीन्यपि ॥ २०:८६ ॥

उन्मनस्त्वेष मे ख्यातं सर्वद्वैतविनाशनम् ।
भवपारगसुव्यक्तं निष्कलं शिवमव्ययम् ॥ २०:८७ ॥

स शिवः स परो ब्रह्मा स विष्णुः स परो ऽक्षरः ।
स सूक्ष्मः स परो हंसः सो ऽक्षरः क्षरवर्जितः ॥ २०:८८ ॥

✣

80a ०भावत्वे] $C_{94}K_{82}E$, ०भावेत्वे C_{45} **80b** ०निन्द्रिये] corr., ०नीन्द्रिये $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०तीन्द्रिय E **80cd** निगृहीता विसृष्टं च बन्धमोक्षौ तु साधनम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, om. E **81c** ०सृष्ट] K_{82}, ०सृष्टे $C_{94}C_{45}E$ **81d** दुःख०] K_{82}, ---ख० C_{94}, दुःखं $C_{45}E$ **82b** मन एव] $C_{94}C_{45}E$, मनरेव K_{82} **83a** मनः] $C_{94}K_{82}E$, मन C_{45} **84b** निबोध] $C_{45}K_{82}E$, ---बोध C_{94} **84c** शब्दं] $C_{94}K_{82}E$, शब्द C_{45} • श्रोत्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, श्रोत्रे E **86b** ०राम्लवणो] corr., ०राम्लवनो $C_{94}K_{82}$, ०रो लवनो C_{45}, ०राम्लवतो E **86c** घ्राणा] Σ, घ्राणो E **86d** वाप्यशुची०] Σ, वापि शुची० C_{45} **87a** उन्मनस्त्वेष मे] $C_{45}K_{82}$, --- C_{94}, उन्मनस्तव मे E

एष उन्मन जानीहि शिवश्च द्विजपुङ्गव ।
कीर्तितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ २०:८९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे पञ्चविंशतितत्त्वनिर्णयो नाम विंशतिमो ऽध्यायः ॥

✣

89b ०पुङ्गव] $C_{94}C_{45}$E, ०पुङ्गवः K_{82} **89d** परिपृच्छसि] $C_{45}K_{82}$E, प॰रि॰--- C_{94} **Colophon:** ०विंशतितत्त्वनिर्णयो नाम विंशतिमो] $C_{94}K_{82}$, ०विंशतिमो C_{45}, ०विंशतितत्त्वनिर्णयो नाम विंशतितमो E

[एकविंशतिमो ऽध्यायः]

[विष्णुः स्वरूपं दर्शयति]

विगतराग उवाच ।
अहो मतिमतां श्रेष्ठ अहो धर्मभृतां वर ।
अहो दम शमः सत्य अहो यज्ञ अहो तपः ॥ २१ :१ ॥

अनेनामृतवाक्येन विस्मयो मे परो गतः ।
प्रीतो ऽस्मि च तपाधारज्ञानाद्भुतरसेन च ॥ २१ :२ ॥

किं ददामि वरं ब्रूहि दातास्मि तव चेप्सितम् ।
एतच्छ्रुत्वा ततस्तेन प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ २१ :३ ॥

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]
को भवान् वरदश्रेष्ठ देवदानवराक्षसाः ।
अथवा भगवान्विष्णुर्मम जिज्ञासुरागतः ॥ २१ :४ ॥

व्यक्तं त्वां पुरुषश्रेष्ठ जानामि पुरुषोत्तम ।
रूपं दर्शय गोविन्द यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ २१ :५ ॥

[वैशम्पायन उवाच]

✣

(1a) मतिमतां] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, मतिमना E (1b) वर] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$, वरः C_{45}E (1c) दम शमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, दमः शमः $C_{02}K_{7}$E (2b) मे परो गतः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, --- K_{10} (2c) प्रीतो ऽस्मि च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}$E, ⟅प्र⟆---च C_{94}, --- K_{10} (2d) तपाधारज्ञानाद्भुतरसेन च] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$, --- K_{10}, तपाधारज्ञानाद्भूतरसेन च E (3a) किं ददामि वरं ब्रूहि] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, ---हि K_{10} (3b) चेप्सितम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E, चेस्मितम् C_{45} (3d) शुभां गिरम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, शुभाङ्गिराम् E (4a) भवान्] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E, भगवान् C_{94}^{ac} • वरद श्रेष्ठ] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, वरदः श्रेष्ठः E (4b) ०राक्षसाः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, ०राक्षसः E (4d) ०गतः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, ०ग्रतः K_{10} (5a) व्यक्तं त्वां] $C_{94}C_{45}K_{82}$, व्यक्तत्वं C_{02}E, व्यक्तत्व K_{10}, व्यक्तं त्वं K_{7} • ०श्रेष्ठ] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, ०श्रेष्ठः E (5b) पुरुषोत्तम] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$, ⟅पु⟆---त्तम C_{94}, पुरुषोत्त--- C_{02}, पुरुषोत्तमः E (5c) रूपं दर्शय गोविन्द] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E, ---विन्द C_{02} (5d) तपसः फलम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, त--- K_{10}

ततस्तु पुण्डरीकाक्षो दर्शयामास स्वां तनुम् ।
शङ्खचक्रगदापाणिः पीताम्बरधरो हरिः ॥ २१ :६ ॥

अनर्थयज्ञस्तं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रहर्षमतुलं लब्ध्वा अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ॥ २१ :७ ॥

वेपमानस्वरेणात्र उवाच च जनार्दनम् ।
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥ २१ :८ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु जनादिसम्भवे
नमो नमस्ते ऽस्तु च विश्वरूपिणे ।
नमो नमस्ते ऽस्तु जनाभिसम्भवे
नमो नमस्ते ऽस्तु पितामहोद्भवे ॥ २१ :९ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रशीर्षिणे
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रचक्षुषे ।
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रलिङ्गिने
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रवक्षसे ॥ २१ :१० ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रमूर्तये
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रबाहवे ।

8cd = Kūrmapurāṇa 1.11.219 ≈ MBh 5.113.5ab : अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम ≈ MBh 13.14.179a : अद्य जातो ह्य अहं देव अद्य मे सफलं तपः

---

9 This verse is omitted in C_{45}. **10** This verse is omitted in $C_{94}C_{45}$. **11** This verse is omitted in C_{94}.

✣

6ab ततस्तु पुण्डरीकाक्षो दर्शयामास स्वां तनुम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, --- K_{10} **6c** शङ्खचक्रगदापाणिः] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, --- K_{10} **7b** विस्मयं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, विस्मसं K_7 **7c** लब्ध्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, लब्ब C_{02}, ⟨लद्या⟩ K_{10} **8ab** वेपमानस्वरेणात्र उवाच च जनार्दनम्] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, वेपमान--- च च जनार्दनम् C_{94}, वेपमान---त्र उ--- C_{02}, वेपमानस्वरेणार्त उवाच च जनार्दनम् E **8c** अद्य मे सफलं जन्म] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨अद्य⟩---⟨जन्म⟩ C_{02} **9b** नमस्ते] $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, नमस्तु K_{82}^{ac} • ऽस्तु च विश्वरूपिणे] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, --- K_{10} **9c** नमो नमस्ते ऽस्तु जनाभिसम्भवे] $C_{\Sigma}K_7E$, om. K_{82}, --- K_{10} **9d** नमो नमस्ते ऽस्तु पितामहोद्भवे] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ---होत्तवे K_{10} **10a** ०शीर्षिणे] $K_{82}K_{10}K_7E$, om. $C_{94}C_{45}$, ०शीर्षणे C_{02}

नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रवक्त्रिणे
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रमायिने ॥ २१ :११ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु वराहरूपिणे
नमो नमस्ते ऽस्तु महीसमुद्धृते ।
नमो नमस्ते ऽस्तु च भूतसृष्टिने
नमो नमस्ते चतुराश्रमाश्रये ॥ २१ :१२ ॥

नमो नमस्ते नरसिंहरूपिणे
नमो नमस्ते दितिजोरदारिणे ।
नमो नमस्ते ऽसुरचक्रसूदने
नमो नमस्ते ऽसुरदर्पनाशने ॥ २१ :१३ ॥

नमो नमस्ते दितिपुत्रदामने
नमो नमस्ते बलियज्ञसूदने ।
नमो नमस्ते ऽस्तु षडर्धविक्रमे
नमो नमस्ते त्रिदशार्तिनाशने ॥ २१ :१४ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु अनन्त अच्युते
नमो नमस्ते जगदर्तिनाशने ।
नमो नमस्ते मधुकैटनाशने
नमो नमस्ते ऽस्तु त्रिलोकबान्धवे ॥ २१ :१५ ॥

नमो नमस्ते त्रिदशाभिनन्दने

12a This pāda is omitted in C_{94}.

✣

11c ०वक्त्रिणे] E, om. C_{94}, ०चक्रिणे $C_{45}C_{02}K_7$, ०वक्रिणे $K_{82}K_{10}$ **12a** नमो नमस्ते ऽस्तु वराहरूपिणे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, om. C_{94} **12c** ०सृष्टिने] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०सृ--- C_{94} **12d** नमस्ते] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, नमस्ते स्तु $C_{02}K_{82}^{ac}$ • ०श्रये] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ E, ०श्रमे C_{45} **13b** नमो नमस्ते दितिजोरदारिणे] $C_{\Sigma}E$, om. K_{82}, नमो नमस्ते दितिजोरदारुणे K_{10}, नमो नमस्ते स्तु दितिजोरदारिणे K_7, नमो नमस्ते ऽदितिजोरदारणे E **13c** ०चक्र०] conj., ०शक्र० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • ०सूदने] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ०सूदेने K_7 **14a** ०दामने] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०वामने $C_{02}E$, ०नासने K_{10}, ०ऽवाऽमने K_7 **14c** षडर्धविक्रमे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ऽषऽ---क्रमे C_{94} **15b** जगद०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, जगदा० E **15c** ०कैट०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ०कीट० $C_{02}K_{10}E$

नमो नमस्ते ऽस्तु च दिव्यचक्षुषे ।
नमो नमस्ते ऽस्तु भवान्तपारगे
नमो नमस्ते ऽस्तु त्रिलोकपूजिते ॥ २१ :१६ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु गदाग्रपाणये
नमो नमस्ते वरचक्रपाणये ।
नमो नमस्ते ऽस्तु च शङ्खपाणये
नमो नमस्ते ऽस्तु च कम्बुपाणये ॥ २१ :१७ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु जलौघशायिने
नमो नमस्ते हरमर्दरूपिणे ।
नमो नमस्ते खगराजकेतवे
नमो नमस्ते शशिसूर्यलोचने ॥ २१ :१८ ॥

नमो नमस्ते उरगारिवाहने
नमो नमस्ते ऽद्भुतरूपदर्शिने ।
नमो नमस्ते ऽयुतसूर्यतेजसे
नमो नमस्ते ऽमृतमन्थनध्रुवे ॥ २१ :१९ ॥

नमो नमस्ते ऽमरलोकसंस्तुते
नमो नमस्ते जगमण्डपाश्रये ।
नमो नमस्ते जगदेकवत्सले
नमो नमस्ते शिवसर्वदे नमः ॥ २१ :२० ॥

20d Cf. Bṛhatkālottara (NGMPP B 29/59) f. 87a : ज्ञान २ शब्द २ सूक्ष्म २ शिवसर्वद ओं नमः शिवाय ।

✣

17b वरचक्रपाणये] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, वरक्रपाणसे K_7 **18a** जलौघ०] $C_{94}C_{45}E$, जलोघ० C_{02} $K_{82}K_{10}K_7$ **18b** नमस्ते हरमर्दरूपिणे] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, नम---र्द्दरूपिणे C_{94}, ---मर्द्दरूपिणे C_{02} **18c** ०केतवे] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०केतने E **19b** ०दर्शिने] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ०दर्शने K_{10} **19c** ऽयुत०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ऽस्तु च E • ०तेजसे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०ते C_{02}, ०लोचने K_{10} **20a** ऽमरलोकसंस्तुते] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, मरलोकवन्दिते K_{82}, मललोकसंस्तुते E **20b** नमो नमस्ते जगमण्डपाश्रये] $C_{94}C_{45}K_7E$, ---〈श्रये〉 C_{02}, om. K_{82}, नमो नमस्ते जगमण्डलाश्रये K_{10} **20c** जगदेक०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, जग〈दे〉क० C_{02} • ०वत्सले] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०वत्सरे E **20d** ०सर्वदे] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ०सर्वदो K_{10}

क्षमस्व गोविन्द ममापराधम्
अतीव पृष्टेन दुरात्मनेन ।
मयेद सर्वं कथितं स्मयेन
दयां कुरु त्वं त्रिदशेश्वरेण ॥ २१ :२१ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
स्तोत्रेणानेन संतुष्टः केशवः परवीरहा ।
प्रत्युवाच महासेनो गिरया निरुपस्पृहा ॥ २१ :२२ ॥

स्तोत्रेणानेन मे तात तुष्टो ऽस्मि भृशमेजितः ।
दुर्लभान्यपि त्रैलोक्ये ददामि वरमीप्सितम् ॥ २१ :२३ ॥

अनेन मां स्तौति निराश्रितेन
त्वयोक्तवेदार्थमनोहरेण ।
यावन्ति तत्राक्षरसंख्यमस्ति
तावन्ति कल्पान्दिवि ते वसन्ति ॥ २१ :२४ ॥

त्वं चापि मे ब्रूहि वरं यथेष्टं
त्रैलोक्यराज्यादपि निर्विशङ्कम् ।
ददामि किं सप्तमहीश्वरत्वम्

✣

21a ममा०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, मम C_{02} **21b** ०त्मनेन] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०त्मने C_{45} **21c** मयेद] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, मयेदं E (unmetr.) **21d** ०शेश्वरेण] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०शैश्वरेण C_{45} **22a** स्तोत्रे०] $C_{\Sigma}K_{82}E$, स्त्रोत्रे० K_{10}, ⟨स्तो⟩त्रे० K_7 **22b** केशवः परवीरहा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, केशव⟨◌⟩ः परवीरहा⟨ C_{02} (tops of akṣaras lost) **22c** प्रत्युवाच] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨प्रत्युवाच⟩ C_{02} (tops of akṣaras lost) • महासेनो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, म--- C_{94} **22d** गिरया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, गिरिया C_{02} • निरुप०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, निरूप० K_7E **23a** स्तोत्रे०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, स्त्रोत्रे० K_{10} • मे तात] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$, मत्तात C_{45}, संतात K_{82} **23c** त्रैलोक्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, त्रैलोक्य C_{02} **24a** स्तौति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, स्तोति $C_{02}K_{10}$ **24b** ०वेदार्थ०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ०वेदार्थि० K_{10} **24d** कल्पान्] $C_{94}K_{82}$, कल्पं $C_{45}K_{10}K_7E$, कल्प C_{02} **25a** त्वं चापि मे ब्रूहि] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, त्वञ्च् ---हि C_{94} **25b** ०राज्या०] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, ०रा० K_{82}^{ac}, ०राजा० K_{82}^{pc} • ०शङ्कम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०शङ्क E **25c** किं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, कि C_{45} • ०त्वम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ०त्वंम् C_{02}

अथार्थराशिं बहुकन्यकां वा ॥ २१ :२५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
श्रुत्वैव दिव्यं वरमच्युतस्य
प्रणम्य पादद्वयपङ्कजे तु ।
विज्ञाय विष्णुं वरदं वरेण्यं
? प्रह चेतः पुकान्चितो ऽतो ऽब्रवीत् ॥ २१ :२६ ॥

न कामये ऽन्यप्रवरं तु देव
असंशयं बन्धनसारमेकम् ।
विमुक्तबन्धो भवतः प्रसादाद्
भवामि गोविन्द रतश्च धर्मे ॥ २१ :२७ ॥

भगवानुवाच ।
यथैव चित्तं तव सुप्रसन्नं
महर्षिदेवैरपि नैव दृष्टम् ।
अकल्मषं दुःखविवर्जितत्वम्
भवार्णवस्तीर्णमसंशयेन ॥ २१ :२८ ॥

गच्छाम भो साम्प्रत श्वेतद्वीपम्
अगम्य देवैरपि दुर्निरीक्ष्यम् ।

✣

25d अथार्थराशिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, अथार्थराशि C_{02}, अर्थार्थरासि K_{10}, अथार्थं राशीं E • ०कन्यकां वा] $K_{82}K_7E$, ०कन्यका वा $C_{94}C_{02}K_{10}$, ०कन्यका--- C_{45} **26** वैशम्पायन उवाच] em., अनर्थयज्ञ उवाच $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, विगतराग उवाच $C_{02}K_{10}$, om. E **26a** श्रुत्वैव] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, श्रुतैव K_{10} • वरमच्युतस्य] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, वरमुच्युतस्य K_7 **26b** ०जे तु] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$, ०हेतु C_{45}, ०जे नु K_{82} **26cd** (विज्ञाय... ऽब्रवीत)] E, om. $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **27a** न कामये] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, अनर्थयज्ञ उवाच न कामये E • ऽन्यप्रवरं तु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, न्यप्रभवन्तु C_{45}, ऽन्यं प्रवरं तु E • देव] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, देदेव K_{10} **27b** असंशयं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, असंशय $K_{10}E$ • ०सारमेकम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०सारमे--- C_{94} **27c** विमुक्तबन्धो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, --- C_{94} • प्रसादाद्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, प्रमादाद् E **27d** रतश्च] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, रतञ्च E **28c** अकल्मषं] $K_{10}E$, अकल्मषस्त्वं $C_{94}K_{82}$ (unmetr.), अकल्मषत्वं $C_{45}K_7$ (unmetr.), अकल्मत्वं C_{02} (unmetr.) • दुःख०] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, दुः० C_{94}^{ac} **29a** गच्छाम भो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, गच्छामतो E • साम्प्रत] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, सम्प्रति E • ०द्वीपम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ०द्वीप K_{10} **29b** दुर्निरीक्ष्यम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$, दुर्निरी꣡क्ष꣡--- C_{94}, दुर्निरीक्षं K_7

मद्भक्तिपूतमनसा प्रयाति
घोरार्णवे नैव पुनश्चरन्ति ॥ २१ :२९ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्त्वा हरिस्तत्र करे गृह्य तपोधनम् ।
ततः सो ऽन्तर्हितस्तत्र तेनैव सह केशवः ॥ २१ :३० ॥

एवं हि धर्मस्त्वधिकप्रभावाद्
गतः स लोकं पुरुषोत्तमस्य ।
अशेषभूतप्रभवाव्ययस्य
सनातनं शाश्वतमक्षरस्य ॥ २१ :३१ ॥

त्वमेव भक्तिं कुरु केशवस्य
जनार्दनस्यामितविक्रमस्य ।
यथा हि तस्यैव द्विजर्षभस्य
गतिं लभस्व पुरुषोत्तमस्य ॥ २१ :३२ ॥

किमन्य भूयः कथयामि राजन्
यदस्ति कौतूहलमन्यशेषम् ।
पृच्छस्व मां तात यथेप्सितं ते
भविष्यभूतं भवतो यथेष्टम् ॥ २१ :३३ ॥

✣

29c मद्भक्ति०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ---क्ति C_{94} • ०पूत] $C_{\Sigma}K_{82}$, ०पूतं $K_{10}K_7E$ **30** वैशम्पायन उवाच] $C_{94}E$, om. $C_{45}C_{02}K_{82}^{ac}K_{10}K_7$, वैशं उ K_{82}^{pc} **30b** गृह्य तपोधनम्] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, ---ध⟨न⟩ K_{82} **30c** ततस्सो ऽन्तर्हितस्त०] $C_{94}C_{45}$, त⟨तः सो न्त⟩र्हितस्त० K_{82}, ततस्ते न्तर्हितास्त० C_{02}, ततस्ते त्तर्हितास्त० K_{10}, ततेंस्ते तर्हितस्त० K_7, ततस्ते कर्हितास्त० E **30d** केशवः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, केशव E **31a** अधिक०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, अधिकं $C_{02}K_{10}E$ **31b** गतः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, गता K_7 • लोकं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, लोक K_{10} **31d** सनातनं] E, सनातन C_{94} (tops of akṣaras lost) $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ • ०क्षरस्य] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, --- C_{94} **32a** त्वमेव] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ---मेव C_{94} **32c** हि तस्यैव] $C_{94}C_{45}K_7E$, जितस्यैव $C_{02}K_{10}$, ⟨हि तस्यव⟩ (tops of akṣaras lost) K_{82} **32d** लभस्व] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, लभत्वं K_7 **33a** किमन्य भू०] $C_{02}EK_{10}K_7$, किमन्यद्भू० $C_{94}C_{45}K_{82}$ (unmetr.) • राजन्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, राजद् K_7 **33d** भविष्य०] $C_{\Sigma}K_{82}E$, भवस्व० K_{10}, भवस्य K_7 • भवतो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, भवते K_7 • यथेष्टम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, यथेष्ट C_{02}

जनमेजय उवाच ।
कियन्ति कल्पानि गतानि पूर्वम्
भविष्यकल्पानि कियन्ति विप्र ।
एकैककल्पं कियदिन्द्रमुक्तम्
प्रवर्तमानादपि कीर्तयस्व ॥ २१ :३४ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
परार्धकल्पं गत पूर्व राज्यम्
चतुर्दशैवेन्द्र नरेन्द्र कल्पम् ।
तथैव मन्वन्तर कल्पमेकम्
भविष्यकल्पं च परार्धमेव ॥ २१ :३५ ॥

वराहकल्पः प्रथमो बभूव
गताश्च मन्वन्तर षड् नरेन्द्र ।
चतुर्युगं सप्तति एकयुक्तं
मन्वन्तरा संख्यमुदाहरन्ति ॥ २१ :३६ ॥

मन्वन्तराणां च चतुर्दशैव
कल्पस्य संख्या मुनयो वदन्ति ।
कल्पायुतश्चाह पितामहस्य
तथा च रात्रिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१ :३७ ॥

✣

34 जनमेजय उवाच] $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}E$, om. K_{82}^{ac}, जयमेजय उवाच K_7 **34a** कियन्ति] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, कियन्त E **34b** कियन्ति] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, कियन्त K_7 **34c** ०कल्पं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०कल्प $C_{45}K_{82}$ **35** वैशम्पायन उवाच] $C_{94}C_{02}K_{82}E$, वेशनम्पायन उवाच C_{45}, ˘˘˘˘˘˘˘˘ K_{10}, वैशंपाराय उवाच K_7 **35c** मन्वन्तरकल्पमेकम्] $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}$, मन्वरकल्पमेकम् K_{82}^{ac}, मण्वन्तरकल्पमेकं K_7, मन्वन्तरमेककल्पम् E **35d** कल्पं च परार्धमेव] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$, क--- C_{94}, भूतञ्च परार्द्धतञ्च (eyeskip to □□ □□.□□□□) K_{10} **36a** बभूव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, बभू C_{45} **36b** मन्वन्तर षड् नरेन्द्र] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$, मन्वरषट्नरेन्द्र C_{02}, मन्वन्तषट्नरेन्द्र K_{82}^{ac}, मन्वन्तरषट्नरेन्द्रः E **36c** ०युगं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०युग० E • एकयुक्तं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, एकमुक्तं C_{45} **37a** मन्वन्तराणां च चतुर्दशैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, मन्वन्तराणान्तु चतुर्दशैव $C_{02}K_{10}$, om. E **37c** कल्पायुतश्चाह] $C_{\Sigma}K_{82}E$, ˘˘˘˘˘ह K_{10}, कल्पायुतश्चाह K_7 **37d** रात्रिं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, रात्रि K_{10}

षड्लक्षकल्पेन तु मासमाहुस्
तद्वादशा वर्षमुदाहरन्ति ॥ २१ :३८ ॥

तेनाब्देन परार्धकल्पगुणितं ब्रह्मायुरित्युच्यते
त्रैलोक्याधिपतिः प्रधानपुरुषो ब्रह्माप्यनित्यः स्मृतः ।
शेषं भूतचतुर्विधस्य नियतं जीवस्य किं शोच्यते
तस्मान्नास्ति जगत्सुसारविमलं मुक्त्वा शिवं शाश्वतम् ॥ २१ :३९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कल्पनिर्णयो नामैकविंशतिमो ऽध्यायः ॥

39d See the expression जगत्सुसार also in 1.1b

✣

38a लक्षकल्पेन तु मासमाहुस्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, लक्षक--- माहुस् C_{94} **38b** तद्वादशा व०] corr., तद्वादशा व० $C_{94}C_{45}K_{10}$, ततद्वादशा व० C_{02}, तद्वादशाद्व० K_{82}, तद्वादशाद्व० K_7, त्वद्वादशव० E **39a** ०ब्देन] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०र्धेन E **39b** ०पुरुषो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ०पुरुषा C_{02} • ०प्यनित्यः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ०पि नित्यः K_7 **39c** नियतं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, नियितं K_7 • किं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, कि K_7 **39d** ०विमलं मुक्त्वा] C_{02}, ०विरलं मुक्त्वा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०विरलमुक्ता E **Colophon**: ०विंशतिमो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०विंशतितमो E • ऽध्यायः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ध्याय K_7

[द्वाविंशो ऽध्यायः]

जनमेजय उवाच ।
श्रुतो ऽथाब्जमुखाद्धर्मसारसंग्रहमुत्तमम् ।
मधुरश्लक्ष्णवाणीभिः सम्यग्वेदार्थसंयुतम् ॥ २२:१ ॥

न्याययुक्तं महासारं गुह्यज्ञानमनुत्तरम् ।
तृप्तो ऽस्मीहामृतं पीत्वा जन्ममृत्युरुजापहम् ॥ २२:२ ॥

प्रश्नमेकान्य पृच्छामि नामहेतुं तपोधन ।
वर्णगोत्राश्रमं तस्माच्छ्रोतुमिच्छामि ते पुनः ॥ २२:३ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
शृणु राजन्नवहितो योगेन्द्रस्य महात्मनः ।
आश्रमं वर्णजातीनां वक्ष्याम्येव नराधिप ॥ २२:४ ॥

हिमवद्दक्षिणे पार्श्वे मृगेन्द्रशिखरे नृप ।

Witnesses used for this chapter: C_{94} ff. 232r–234v, C_{45} ff. 233v–235r, C_{02} ff. 314r–317r, K_{82} ff. 39r–41v, K_{10} ff. 241v–243v, K_7 ff. 247v–250r; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

✣

1a श्रुतो ऽथाब्जमुखाद्धर्म०] em., श्रुतो वाब्जमुखाद्धर्मः C_{94}, श्रुतो वाब्जमुखोद्धर्मः C_{45}, श्रुतो वाब्जमुखा धर्मः C_{02}, श्रुतो चाब्जमुखाद्धर्मः K_{82}L, श्रुतो चाब्दमुखा धर्मः K_{10}, श्रुत्वा वाब्जमुखाद्धर्मः K_7, श्रुतो वा त्वन्मुखाद्धर्मः E **1c** ०श्लक्ष्णवाणी०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, श्लक्ष्णणी० C_{94}, ०श्लक्ष्यवानी० L, ०श्लक्ष्णावाणी० E **2a** न्याययुक्तं महासारं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$E, न्यायमुक्तं महत्सारं C_{45}, न्याययुक्तं महत्सारं K_{82}L **2b** गुह्य०] $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$L, गुह्यं E • ०नुत्तरम्] $C_{94}K_{82}K_{10}$L, ०नुत्तमम् $C_{45}C_{02}K_7$, ०नन्तरम् E **2cd** पीत्वा जन्म०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ⟨पी⟩---न्म C_{94} **2d** ०रुजा०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ०मुजा० C_{45} **3a** प्रश्न०] $C_\Sigma K_{82}K_7$LE, प्रस्त० K_{10} • ०कान्य] $C_\Sigma K_{10}K_7$, ०कान्यत् K_{82} (unmetr.), ०कांन्यत् L (unmetr.), ०कोन्य E **3b** नाम०] $C_\Sigma K_{82}K_{10}$LE, नाय० K_7 • ०हेतुं] $C_{94}C_{45}K_{82}$L, ०हेतु $C_{02}K_{10}K_7$E • ०धन] $C_\Sigma K_{10}K_7$E, ०धनम् K_{82}L **3c** वर्ण०] $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$BL, वर्णं E **4** उवाच] $C_\Sigma K_{82}K_{10}$LE, --- K_7 **4a** राजन्न०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$LE, राजन० $C_{94}K_{10}$ **4ab** ०वहितो योगेन्द्रस्य] $C_\Sigma K_{82}^{pc}K_{10}K_7$E, ०वहितो योगेन्द्र K_{82}^{ac}, ०हितो योगन्द्रस्य L **4d** वक्ष्याम्येव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$E, वक्ष्यामेव $C_{45}K_7$L • ०प] $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$L, ०पः E **5b** मृगेन्द्र०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ⟨मृ⟩---न्द्र० C_{94} • नृप] $C_\Sigma K_{82}K_{10}$, नृपः K_7LE

महेन्द्रपथगानामनदीतीरे नराधिप ॥ २२:५ ॥

तत्राश्रमपदं तस्य पुलिने सुमनोरमे ।
वसति स्म महाभागस्तत्त्वपारगनिस्पृहः ॥ २२:६ ॥

शीलशौचसमाचारो जितद्वन्द्वो जितश्रमः ।
जितमानभयक्रोधो जितसर्वपरिग्रहः ॥ २२:७ ॥

सोमवंशप्रसूतास्ते क्षत्रिया द्विजतां गताः ।
तपसा विनयाचारैर्विष्णुना द्विजकल्पिताः ॥ २२:८ ॥

अजिता नाम तत्पूर्वं कामक्रोधजितेन तु ।
संकल्पस्तस्य राजेन्द्र कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ २२:९ ॥

अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः ।
अधिदैवतसांनिध्यं दशायतन पञ्च च ॥ २२:१० ॥

दशयज्ञव्रतं चीर्णं दशकामपराजितः ।
नियमान्दश संश्रित्य दश वायव ऋत्विजः ॥ २२:११ ॥

---

10 Cf. 4.72 : चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु । करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायातनं स्मृतम् ॥ **11d** cf. 11.17ab : धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः

✣

5c महेन्द्र०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$, मृगेन्द्र० K_{10}, महिन्द्र० L **5d** ०प] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}L$, ०पः E **6b** पुलिने सु०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पुलिनेषु $C_{02}K_{10}K_{7}E$, पुलिने पु० L **6c** वसति] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$, वसन्ति L **6d** ०पारग०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}LE$, ०पार० C_{45} • ०स्पृहः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}L$, ०स्पृहाः E **7d** जित०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}LE$, जिज० C_{45} **8a** सोम०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$, सोय० L • प्रसूतास्ते] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{7}E$, प्र--- C_{94}, प्रसूतस्ते $K_{82}L$ **8b** क्षत्रिया] $C_{\Sigma}K_{10}$, क्षत्रियो $K_{82}K_{7}LE$ • गताः] $C_{\Sigma}K_{10}E$, गतः $K_{82}K_{7}L$ **8c** ०चारैर्वि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}LE$, ०चारै वि० C_{02} **8d** द्विजकल्पिताः] E, द्विजः कल्पितः $C_{\Sigma}K_{7}$ (unmetr.), द्विजकल्पितः $K_{82}K_{10}L$ **9a** पूर्वं] $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}E$, पूर्व $K_{82}L$ **9c** संकल्पस्त] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$, संकल्प त L **10ab** ०स्फीतः अधि०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}LE$, ०स्फीतरधि० C_{94} **10c** ०सांनिध्यं] $C_{94}E$, सानैध्यं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}L$, सान्नैध्यं K_{7} **10d** दशा०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}L$, देशा० E **11a** दशयज्ञव्रतं चीर्णं] $K_{82}K_{10}K_{7}L$, द⟨शयज्ञं⟩---र्चीर्णन् C_{94}, दशयज्ञव्रतचीर्णन् $C_{45}C_{02}$, दशयज्ञं व्रतं चीर्ण० E **11b** ०पराजितः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}LE$, ०पपराजितः C_{45} **11c** नियमान्दश] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$, निमाया दश L^{ac}, नियमा दश L^{pc}

दशाक्षरेण मन्त्रेण दशधर्मक्रियापदः ।
दशसंयमदीप्ताग्नौ जिह्वातेजोदशेन्द्रियः ॥ २२:१२ ॥

दशयोगासनासीनो दशध्यानपरायणः ।
बुद्धिर्वेदी मनो यूपः सोमपानो ऽमृताक्षरः ॥ २२:१३ ॥

दक्षिणाभय भूतेभ्यः पशुबन्ध स्वयंकृतः ।
विनार्थं यज्ञमिष्ट्वा तु कालं च क्षपयत्यसौ ।
अनर्थयज्ञं तं प्राहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २२:१४ ॥

जनमेजय उवाच ।
दशयज्ञमहं श्रोतुं देहि मां द्विजसत्तम ।
दशकामदशध्यानं दशयोगदशाक्षरम् ॥ २२:१५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
ब्रह्मदेवपितृयज्ञो यज्ञो भूतातिथेश्च ह ।

16b cf. Garuḍapurāṇa 1.50.71cd : भूतयज्ञः स वै ज्ञेयो भूतेभ्यो यस्त्वयं बलिः ; cf. Śatapathabrāhmana 11.5.6 : अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेत् तथैतम् भूतयज्ञं

✣

12b ०धर्मक्रियापदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$LE, ०धर्मः क्रिपदः C_{02} **12c** ०संयम०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E, ०संशय० L • ०दीप्ता०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$L, ०दीप्तो K_{10}, ०दीपा० E **12d** ०दशे०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$L, ०जिते० K_7E **13a** ०सनासीनो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$L, समासीना E **13b** ०यणः] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E, ०यणाः K_{82}L **13c** बुद्धिर्वेदी] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$L, बुद्धि वेदी K_7, बुद्धिर्वेदि E **13d** ०पानो ऽमृताक्षरः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$L, --- C_{94}, ०पानमृताक्षरः C_{02}, ०दानमृताक्षरः E **14a** ०भय] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$L, ०भ्रय E **14a** ०र्थं] $C_{94}C_{45}$E, ०र्थ० $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$L **14b** कालं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$L, कालाञ् E • क्षपयत्यसौ] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$L, ⟨क्षपयत्यसौ⟩ K_{10}, क्षपयत्यसौः E **14cd** ०यज्ञं तं प्राहुर्मुनयस्त०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, ०यज्ञ तं प्राहु मुनयस्त० C_{02}, ०यज्ञन्तं प्राहुर्मुनय त० K_{82}, ०यज्ञं प्राहुर्मुनय त० L **15a** ०यज्ञमहं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L^{pc}$, ०यज्ञमिदं E **15b** मां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$LE, मा C_{02} • ०त्तम] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E, ०त्तमः K_{82}L **15c** ०दशध्यानं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०दशध्यान० C_{02}E, ०दतध्यानन् L **15d** ०क्षरम्] $C_{45}K_{10}K_7$, ०क्षर--- C_{94}, ०क्षरः $C_{02}K_{82}$LE **16** वैशम्पायन उवाच] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ---वाच C_{94} **16a** ०देव०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ०दैव० C_{45} • ०यज्ञो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०योज्ञो K_7, ०यज्ञ C_{02}L **16b** यज्ञो] $C_{94}C_{45}K_{82}$L, यज्ञ० $C_{02}K_{10}K_7$E • ०तिथेश्च ह] C_{45}, ०तिथिश्च ह $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$L, ०तिथिश्च यः E

जपो योगस्तपो ध्यानं स्वाध्यायश्च दश स्मृतः ॥ २२:१६ ॥

पत्नीपुत्रपशुभृत्यधनधान्ययशःश्रियः ।
मान भोग दश राजन्दशकाम उदाहृतः ॥ २२:१७ ॥

मानसो यौगपद्यश्च संक्षिप्तश्च विशाम्पते ।
विशाला नाम योगश्च ततो द्विकरणः स्मृतः ॥ २२:१८ ॥

रविः सोमो हुताशश्च स्फटिकाम्बरमेव च ।
दशयोगासनासीनो नित्यमेव तपोधनः ॥ २२:१९ ॥

अनिरोधमनाः सूक्ष्मं ध्यायेद्योगः स मानसः ।
प्राणायामैर्मनो रुद्ध्वा यौगपद्यः स उच्यते ॥ २२:२० ॥

---

18 cf. Dharmaputrikā 1.56 : संक्षिप्ता प्रथमा ज्ञेया विशाला समनन्तरम् ॥ ततो द्विकरणी चेति त्रिविधो योग उच्यते । **19ab** cf. Dharmaputrikā 4:5cd : सूर्यचन्द्रहुताशार्चिःस्फाटिकाम्बरसन्निभाः **20ab** cf. Dharmaputrikā 1.54 : अकृत्वा प्राणसंरोधं मनसैकेन केवलम् । ध्यायेत परमं सूक्ष्मं स योगो मानसः स्मृतः ॥ **20cd** cf. Dharmaputrikā 1.55 : संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामैर्मनस्तथा । एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते ॥

✣

16c योगस्तपो ध्यानं] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, योग---ऽधानंऽ K_{82}, योग ⊔⊔ पानं L **16d** स्वाध्यायश्च] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, ऽसाध्याऽयश्च K_{82}, साधुतपश्च L **17a** ०यशः०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7L$, ०यश० $C_{02}E$ **17c** ०भोग] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L$, ०भोगं E **17d** ०हृतः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7LE$, ०हृतम् C_{45} **18a** यौगपद्यश्च] corr., यौगपद्यञ्च $C_{94}C_{45}K_{10}$, योगपद्यं च $C_{02}K_{82}K_7L$, योगपद्यश्च E **18b** ०क्षिप्तश्च] E, ०क्सिप्तं च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L$ **18c** विशाला नाम योगश्च] E, वि---योगञ्च C_{94}, विशाला नाम योगं च $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7L$ **18d** द्विकरणः] $C_{94}C_{45}K_{82}L$, विकरणः $C_{02}E$, द्विकरणी K_{10}, द्विकरण K_7 **19a** रविः] C_{94}, रवि० $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7LE$ **19b** स्फटिकाम्बर०] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, स्फटिकां---र० K_{82}, स्फटिकांसत० L **19c** दशयोगासनासीनो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, दशयोगसमासीनो C_{45}, देवयोगासतासीनो L, दशयोगासनासीनौ E **19d** ०धनः] $C_{94}C_{45}K_{82}L$, ०धन $C_{02}K_{10}K_7E$ **20a** अनिरोध०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L$, अनिलाध० E • ०मनाः] $C_{\Sigma}K_{82}K_7LE$, ०मना K_{10} **20b** ध्यायेद्यो०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7L$, ध्यायो० C_{02}, ध्यानं यो० E **20c** ०यामैर्म०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7^{pc}LE$, ०यामै म० C_{45}, ०यामै म्म० C_{02}, ०यामेर्म० K_7^{ac} • रुद्ध्वा] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L$, रुद्धा E **20d** यौग०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}L$, योग० $C_{02}K_{10}K_7^{ac}E$

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलीयमानं ध्यायेत क्रमात्सूक्ष्मं विचिन्तयेत् ॥ २२:२१ ॥

संक्षिप्त एष आख्यातो विशालां छृणु तत्त्वतः ।
ब्रह्मादिसूक्ष्मपर्यन्तं चिन्तयीत विचक्षणः ॥ २२:२२ ॥

संक्षिप्तां च विशालां च चिन्तयीत परस्परम् ।
एषा द्विकरणी नाम योगस्य विधिरुच्यते ॥ २२:२३ ॥

देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ।
पङ्कजस्य च मध्ये तु कर्णिकां विद्धि गोपते ॥ २२:२४ ॥

कर्णिकायास्तु मध्ये तु पञ्चबिन्दुं विदुर्बुधाः ।

21ab ≈ Dharmaputrikā 1.57cd : ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्ताः सर्वे स्थावरजङ्गमाः **21cd** ≈ Dharmaputrikā 1.59ab : प्रलीयमानन्ध्यायेत क्रमाच्छून्यं भवेज्जगत् **22ab** cf. Dharmaputrikā 1.60ab : एष योगविधिः प्रोक्तः संक्षिप्तो नाम नामतः **23** ≈ Dharmaputrikā 1.62cd–63ab : एतौ संहारसर्गौ द्वौ पारम्पर्येण चिन्तयेत् ॥ एषा द्विकरणी नाम योगस्य विधिरिष्यते ।

✣

21 (ब्रह्मादि०... विचिन्तयेत)] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$LE, om. K_{10} **21a** ०स्तम्ब०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, om. K_{10}, ०स्तंभ० L • ०पर्यन्तं] $C_{45}C_{02}K_{82}$L, ०⟨द्विय⟩--- C_{94}, om. K_{10}, ०पर्यन्त० K_{7}E **21b** सर्वं] $C_{45}K_{82}$, --- C_{94}, सर्व० $C_{02}K_{7}$LE, om. K_{10} **21c** प्रलीय०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, om. K_{10}, प्रणीय० L **21d** क्रमात्सू०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$LE, क्रमा सू० C_{02}, om. K_{10} **22** (संक्षिप्त... विचक्षणः)] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$LE, om. K_{10} **22a** संक्षिप्त] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, om. K_{10}, संक्षिप्तः L • एष] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$L, om. K_{10}, एव E • आख्यातो] $C_{45}K_{7}$, आख्यातः $C_{94}C_{02}K_{82}$LE, om. K_{10} **22c** ०सूक्ष्म०] $C_{\Sigma}K_{7}$E, ०स्तंब० K_{82}, om. K_{10}, तव L • ०पर्यन्तं] $C_{\Sigma}K_{82}$L, om. K_{10}, ०पर्यन्त K_{7}E **22d** चिन्तयीत] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{7}$LE, om. K_{10}, चियीत C_{45}^{ac} **23** (संक्षिप्तां... विधिरुच्यते)] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$LE, om. K_{10} **23a** संक्षिप्तां] $C_{45}K_{7}$, संक्षिप्ता $C_{94}^{pc}C_{02}K_{82}$LE, om. $C_{94}^{ac}K_{10}$ • विशालां] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{7}$, om. C_{94}^{ac}, विशाला $C_{02}K_{82}$LE, om. K_{10} **23c** द्वि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$L, वि० C_{02}E, om. K_{10} **24a** ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$E, ज्ञेय C_{02}L, ज्ञे K_{10}^{ac}, ज्ञे--- K_{10}^{pc} **24b** तु पङ्कजम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$LE, ⟨तु⟩ प--- C_{94} **24c** पङ्कजस्य च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}$E, ---ङ्कजस्य च C_{94}, कङ्कस्य तु K_{10}, पन्कजंस्य च L **24d** कर्णिकां विद्धि गोपते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$L, कर्णिद्धिद्धि गोपते C_{02}, कर्णिकां च विंशापते E **25b** ०बिन्दुं] $C_{94}K_{7}$, ०बिन्दु $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$LE

रविसोमशिखां चैव स्फटिकाम्बरमेव च ॥ २२:२५ ॥

रविमण्डलमध्ये तु भावयेच्चन्द्रमण्डलम् ।
तस्य मध्ये शिखां ध्यायेन्निर्धूमज्वलनप्रभाम् ॥ २२:२६ ॥

अग्निमध्ये मणिं ध्यायेच्छुद्धधाराजलप्रभम् ।
तस्य मध्ये ऽम्बरं ध्यायेत्सुसूक्ष्मं शिवमव्ययम् ॥ २२:२७ ॥

दशयोगमिदं राजन्कथितं च मया तव ।
दशध्यानं समासेन कीर्तितं शृणु तद्यथा ॥ २२:२८ ॥

घोषणी पिङ्गला चैव वैद्युती चन्द्रमालिनी ।
चन्द्रा मनोऽनुगा चैव सुकृता च तथापरा ॥ २२:२९ ॥

सौम्या निरञ्जना चैव निरालम्बा च कीर्तिता ।
सुपिषित्वाङ्गुलौ श्रोत्रे ध्वनिमाकर्णयेन्नरः ॥ २२:३० ॥

25cd cf. Dharmaputrikā 4.5cd : सूर्यचन्द्रप्रकाशार्चिस्फाटिकाम्बरसन्निभाः **29** NiśvK 33.27cd–28ab : घोषिणि पिङ्गला चैव वैद्युती बिन्दुमालिनी ॥ चान्द्री मनोनुगा चैव सुकृता च तथा परा । **30** NiśvK 33.28cd : सौम्या निरञ्जना चैव निरालम्बा च कथ्यते

✣

25c ०शिखां] $C_{94}K_{82}$L, ०शिखा $C_{45}C_{02}K_{10}K_7$E **25d** स्फटि०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$L E, स्फाटि० C_{45} **26b** भावयेच्चन्द्रमण्डलम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$LE, भावये चन्द्रमण्डलः C_{02} **26c** ०शिखां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$L, ०शिखा C_{02}E **27ab** मणिं ध्यायेच्छुद्ध०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$LE, --- C_{94}, मनिं ध्यायेच्छुद्ध० C_{02} **27b** ०धारा०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$L, ०धार० C_{02}E • ०प्रभम्] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ०प्रभाम् $C_{94}C_{45}$ **27c** ऽम्बरं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ऽम्बर C_{02}, बरं L, ऽक्षरं E **27d** सुसूक्ष्मं] $C_{02}K_{82}K_7$L, सूक्ष्मं C_{94}, सुसूक्ष्म० C_{45}, ?स्व?सूक्ष्म० K_{10}, ससूक्ष्मं E **28c** ०ध्यानं] $C_\Sigma K_{82}K_7$, ०ध्यान K_{10}LE **29a** घोषणी] $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$L, घोषणा E **29b** वैद्युती] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$LE, विद्युत C_{02}, विद्युती E **29c** चन्द्रा मनोऽनुगा] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$L, चन्द्रा मनानुगा C_{94}, चन्द्रमनोनुगा C_{02}, चन्द्रो मनोऽनुगा E **29d** सुकृता च तथापरा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$L, सुकृता तथापरा C_{45}, om. K_{10}, सुकृता च तथापर E **30a** सौम्या निरञ्जना चैव] $C_{45}C_{02}K_{82}$LE, सौम्या निरञ्जना --- C_{94}, om. K_{10}, सौम्या णिरञ्जना चैव K_7 **30b** कीर्तिता] $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E, कीर्तिताः L **30c** सुपिषित्वाङ्गुलौ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, सु---िषिचाङ्गुलौ C_{02}, सुपिथित्वाङ्गुलौ L, सुशिषि चाङ्गुलौ E **30d** ०कर्णये०] K_{10}, ०कर्षये० $C_\Sigma K_{82}K_7$E, ०कर्षय० L

तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्प्यते ।
पिङ्गलां तु शिखाधूमां ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ २२:३१ ॥

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो निर्द्वन्द्वपदमाप्नुयात् ।
वैद्युती तु निशामध्ये लक्षते ऽजमनामयम् ॥ २२:३२ ॥

पञ्चमाससदाभ्यासाद्दिव्यचक्षुर्भवेन्नरः ।
बिन्दुमालां ततः पश्येत्तरुच्छायासमाश्रिताम् ॥ २२:३३ ॥

जात्यस्फटिकसंकाशं दृष्ट्वा मुच्यति बन्धनैः ।
ध्यायेन्मनोऽनुगा नाम पक्ष्मीरापीड्य लोचने ॥ २२:३४ ॥

श्वेतपीतारुणं बिन्दुं दृष्ट्वा भूयो न जायते ।
मनोऽनुगादि षड्वेते ध्यानमुक्तं मया तव ॥ २२:३५ ॥

[परमाणुः]

अधुनान्यत्प्रवक्ष्यामि परमाणु चतुर्विधम् ।

31ab ≈ NiśvK 33.112cd : सदृशं शब्द आकर्ण्य अमृतत्त्वाय कल्पते **32ab** ≈ NiśvK 33.56ab : विमुक्तस्सर्वपापेभ्यो निर्द्वन्द्वं पदमाप्नुयात्

✣

31a ०कर्ण्य] $C_{\Sigma}K_{10}K_7LE$, ०कर्ण्य K_{82} **31c** पिङ्गलांतु शिखाधूमां] $C_{94}C_{45}K_{10}L$, पिङ्गला तु शिखाधूमं $C_{02}E$, पिङ्गलान्तु शिखाधूमां K_{82}, पिङ्गलान्तु शिखाधूमा K_7 **31d** ०तन्द्रितः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, ०तेन्द्रितः L **32a** विमुक्तः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7LE$, विमुक्त C_{02} **32b** निर्द्वन्द्व०] $C_{\Sigma}K_7$, निद्वन्द० $K_{82}K_{10}L$, निर्द्वन्द० E **32c** वैद्युती तु] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, वैद्युतीन्त L **32d** लक्षते ऽजम०] $C_{02}E$, लक्ष्ये तेजअ० $C_{94}C_{45}$, लक्ष्यतेजअ० $K_{82}K_{10}L$, लक्षतेज अ० K_7 **33a** पञ्चमाससदा०] $C_{45}K_{82}K_{10}L$, ⟨प⟩---ससदा० C_{94}, पञ्चमासस्सदा० C_{02}, पञ्चमाससमा० E, पञ्चमासं सदा० K_7 **33ab** ०साद्दि] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}LE$, ०सा दि० K_7 **33b** ०क्षुर्भवेन्न०] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, ०क्षुर्भवे न० C_{02}, ०क्षु भवेन्न० $K_{10}L$, ०र्क्षु भवेन्न K_7 **33c** ततः पश्येत्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L$, तु यः पश्येन् E **33d** तरुच्छाया०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L$, नरच्छायां E • ०श्रिताम्] $C_{\Sigma}K_{10}$, ०श्रिताः $K_{82}L$, ०श्रितम् K_7E **34a** ०कसंकाशं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L^{pc}E$, ०संककाशं L^{pc} **34b** बन्धनैः] $C_{94}K_{82}K_7$, बन्धवैः C_{45}, बन्धनात् $C_{02}K_{10}E$, वंचनैः L **34d** पक्ष्मी०] $C_{\Sigma}K_{82}L$, यक्ष्मी K_{10}, यक्ष्मो० K_7, पक्षी० E • लोचने] $C_{94}C_{45}K_{82}L$, लोचनः K_{10}, लोचनैः $C_{02}E$, लोचनै K_7 **35c** ०षड्वेते] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7L$, ०षड्वेता C_{45}, ०षड्केन $C_{02}E$ **35d** ०क्तं मया तव] $C_{02}K_{82}K_7LE$, ⟨क⟩---तव C_{94}, ०क्तं समासतः C_{45}, ०क्त मया तव K_{10} **36b** ०विधम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०विधः C_{45}

पार्थिवादिचतुर्भूतं यैर्व्याप्तं निखिलं जगत् ।
लक्षणं तस्य राजेन्द्र शृणु वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ २२:३६ ॥

पार्थिवोर्ध्वगतिः सूक्ष्मः परमाणु नराधिप ।
प्रत्यक्षदर्शनं ध्यानं लक्षयेन्नियतं शुचिः ॥ २२:३७ ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा ।
तेन यो ऽभ्यसते नित्यं स योगी भुवनेश्वरः ॥ २२:३८ ॥

अधोगति महाराज परमाणु जलोद्भवः ।
अभ्यसेद्यदिदं राजन्सर्वपातकनाशनम् ॥ २२:३९ ॥

आग्नेयपरमाणूनि तिर्यगूर्ध्वगतिः स्मृता ।
य इदं ध्यायते नित्यमुत्तमां गतिमाप्नुयात् ॥ २२:४० ॥

वायव्यपरमाणूनि अधोर्ध्वतिर्यगास्मृता ।
न स मुह्यति तं दृष्ट्वा वायुसम्भव भूपते ॥ २२:४१ ॥

चत्वार एते राजेन्द्र परमाणु निरीक्षते ।

✣

36cd ०भूतं यैर्व्याप्तं] K_{82}, ०भूतं यैर्व्याप्तिन् C_{94}, ०भूतं यै व्याप्तं $C_{45}C_{02}K_{10}$, ०भूतं यै व्याप्त K_7, ०भूतैर्यैर्व्याप्तं E **37a** पार्थिवोर्ध्व०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, पार्थिवोर्द्ध० E **37b** परमाणु नराधिप] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$, परमाणु नराधिपः C_{02}, परमाणु नराधिनराधिप K_{82}^{ac}, परमानु नराधिप K_{10}, परमाणुर्नराधिप K_7E **37c** प्रत्यक्षदर्शनं] $C_{\Sigma}K_{10}$E, प्रत्यक्षं दर्शनं $K_{82}K_7$ **37d** लक्षयेन्नियतं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, लक्षयेन्नियतः C_{45}, लक्षयेन्नियत C_{02}, लक्षयन्नियतः E **38a** सर्वपापेभ्यो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, ⟨सर्वपापेभ्यो⟩ C_{94} **38b** राहुना] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, ⟨⟨⟩⟩ना C_{94} **38c** ऽभ्यसते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, लभ्यते C_{45} **38d** ०श्वरः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०श्वर E **39b** परमाणु ज०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E, परमानुर्ज० K_7 **39c** अभ्यसेद्यदिदं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, अभ्यसेदिदं C_{02} **40a** आग्नेय०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, अग्नेय० K_{10} • ०परमाणूनि] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, ०परमानूनि K_{10}, परमाणुश्च E **40b** तिर्यगूर्ध्व०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, तिर्यगूर्द्ध० E • ०गतिः] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, ०मितिः K_{10} • स्मृता] $C_{94}K_{82}$, स्मृताः $C_{45}C_{02}K_{10}K_7$E **40d** गतिमाप्नु०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, फलमाप्नु० C_{45} **41a** वायव्यपरमाणूनि] $C_{45}K_7$, वाय⟨⟨⟩⟩रमाणूनि C_{94}, वायव्यं परमाणूनि $C_{02}K_{82}$, वायव्या परमाणूनि K_{10}, वायव्यं परमाणुश्च E **41b** ०र्ध्वतिर्य०] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E, ०र्ध्वन्तिर्य० K_{82} **42b** परमाणु निरीक्षते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, परमाणुर् रीक्षते C_{45}, परमाणुं निरीक्षते K_7, परमाणुर्निरीक्षते E

तेन सर्वमखैरिष्टं तेन तप्तं तपस्तथा ॥ २२:४२ ॥

तेन दत्ता मही कृत्स्ना सप्तसागरसंवृता ।
सर्वतीर्थाभिषेकश्च सर्वव्रतक्रिया तथा ॥ २२:४३ ॥

अनेनैव विधानेन दशध्यानं नराधिप ।
कुरुते अव्यवच्छिन्नं सर्वकामफलप्रदम् ॥ २२:४४ ॥

[दशाक्षरमन्त्रः]

दशाक्षरं महाराज योगीन्द्रस्य महात्मनः ।
कथयामि समासेन शृणुष्वावहितो भव ॥ २२:४५ ॥

प्रणवादिस्वरा त्रीणि दीर्घबिन्दुसमायुतम् ।
पञ्च पञ्च चवर्गे तु वायुबीजमधःस्थितम् ॥ २२:४६ ॥

त्रयोदशस्वरायुक्तं पञ्चमे परिकीर्तितम् ।
पञ्चविंशतिमः षष्ठः अक्षरः परिकीर्तितः ॥ २२:४७ ॥

यादृशं पञ्चमे प्रोक्तं सप्तमे च प्रयोजयेत् ।
आकारस्वरसंयुक्तं सर्वपातकनाशनम् ॥ २२:४८ ॥

प्रथमं पञ्चमे वर्गे तृतीयस्वरयोजितम् ।
उत्तरेकारसंयुक्तं नवमं परिकीर्तितम् ॥ २२:४९ ॥

✣

42c ०मखैरि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०मयैरि० C_{02}, ०मखेरि० K_7 **42d** तप्तं तपस्तथा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, तप्तं तपन्तथा C_{02}, सप्तन्तपस्तथा K_7, तप्तन्तप्तं तथा E **43c** ०भिषेकश्च] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, ०भिषेक K_{82}^{ac}, ०भिषेकं च K_{82}^{pc} **44a** अनेनैव विधानेन] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, अ⸗---धानेन C_{94} **44c** ०च्छिन्नं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ०च्छिन्न K_{10} **45a** दशाक्षरं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, दशाक्षर० $C_{02}E$ **46a** त्रीणि] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, त्रीनि K_7 **46c** पञ्च पञ्च] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, पञ्च⸗⸗E • तु] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, च K_{10} **46d** ०धःस्थितम्] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, ०धस्थितं $K_{82}E$ **47a** त्रयोदश०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$, ---योदश० $C_{94}K_7$ • ०युक्तं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ०युक्त K_7 **47b** पञ्चमे] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, पञ्चम E **47c** षष्ठः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, षष्ठ E **48a** पञ्चमे] $C_{45}K_{82}K_7$, पञ्चमेः $C_{94}C_{02}K_{10}$, पञ्चमः E **48c** आकार०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, अकार० $C_{02}E$ **49c** उत्तरेकारसंयुक्तं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, उत्तरेका---⸗⸗ C_{94}, उक्तरेकारसंयुक्तं E **49b** नवमं परिकीर्तितम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ⸗⸗---रिकीर्तितम् C_{94}

दशमः पुनरोंकारः मन्त्रश्रेष्ठो दशाक्षरः ।
जपतो ध्यायतो वापि पार्थिवादिक्रमेण तु ।
मुच्यते सो ऽपि संसारे संशयो नास्ति भूपते ॥ २२:५० ॥

[आचारविधिः]

आचारमूलो धर्मस्तु धर्ममूलो जनार्दनः ।
तेन सर्वजगद्व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ २२:५१ ॥

आचाराल्लभतीह आयुरतुलमक्षप्यवित्तं तथा
आचारात्सुतमीप्सितं च लभते श्रीकीर्तिप्रज्ञायशः ।
आचाराल्लभते च लक्ष्मिममतुलां ख्यातिं तथैवोत्तमाम्
आचारादिह मन्त्रधर्मपरमं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ २२:५२ ॥

जनमेजय उवाच ।
आचारात्प्रभवानुसंशकथितं सुश्लिष्टधर्माकरम्
आचारात्कतिवंश कीर्तय पुनस्तृप्तिर्न मे जायते ।
सर्वज्ञः त्वमहं शृणोमि वरदं किञ्चिन्न मे शाश्वतम्
तन्मे कीर्तय धर्मसारशुभदमाचारमूलाश्रयम् ॥ २२:५३ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

✣

(50a) ०कारः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०कारौ C_{45} (50a) संसारे] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, संसार K_{82} (52a) आचाराल्लभतीह] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ---भतीह C_{94}, आचारा लभतीह C_{02} • ०मक्षप्यवित्तं तथा] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०मैश्वर्य्यवित्तन्तथा E (52b) आचारात्सुतमीप्सितं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, आचारात्सु⟨तमीप्सित⟩--- C_{94} • श्रीकीर्तिप्रज्ञायशः] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, श्रीकीर्तिप्रज्ञां यशः C_{02}, om. K_{82}^{ac} (52c) आचाराल्लभते] $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, om. K_{82}^{ac} • लक्ष्मिममतुलां] $C_{45}C_{02}$, लतुलं C_{94}, लक्ष्मिममतुलं $K_{82}K_{10}E$, ⸗क्ष्मिममतुलं K_7 • ०त्तमाम्] $C_{45}C_{02}K_{82}$, ०त्तमम् $C_{94}K_{10}K_7E$ (52d) आचारादिह] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, आचारादिषु K_{10} • ०परमं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ०परम K_7 • ०संशयम्] $C_{\Sigma}K_7E$, ०संशयः $K_{82}K_{10}$ (53a) ०संशकथितं सुश्लिष्ट०] C_{45}, ०संश---श्लिष्ट C_{94}, ०संसयथितं सुश्लिष्व० C_{02}, ०सङ्गकथितं सुश्लिष्ट० E (53b) ०तिवंश] $C_{94}C_{45}$, ०थिवंस C_{02}, ०तिधाऽङ्ग E • पुनस्तृप्तिर्न] $C_{94}C_{45}E$, पुनस्तृप्ति न्न C_{02} (53c) ०ज्ञः] $C_{94}C_{45}E$, ०ज्ञ C_{02} • किञ्चिन्न] $C_{02}E$, किञ्चन C_{94}, किञ्चान् C_{45} (53d) ०सारशुभदमा०] $C_{94}C_{45}E$, ०साभदं C_{02}

नित्यं नम्रशिरोद्विजातिगुरुषु शुश्रूषणं देवता
तिष्ठेताचमनेन चाशनकरं वामास्थिनानोददे ।
सूर्याग्निशशिबन्धुरार्यपुरतः कुर्यान्न चावश्यकम्
शस्ये भस्मनि गोव्रजे द्विज जलं कुर्यान्न चार्कं नरः ॥ २२ :५४ ॥

पादेनाग्निजलं स्पृशेन्न च गुरुं पादेन पादं तथा
शौचं कार्य जलादिना च नियतं नाधो जलं कारयेत् ।
कुर्यान्नित्यभिवादनं द्विजगुरोर्मातापितृदेवताम्
एताचारविधिः समासनियमस्तुभ्यं मया कीर्तितम् ॥ २२ :५५ ॥

[स्त्रियः]

जनमेजय उवाच ।
स्त्रीणां किं प्रियमस्ति तद्वद विभो संसारसारस्त्रियाम्
किं सद्भाव न वेद्मि तस्य विषये किं द्वेष्य किं तात्प्रियम् ।
पश्यामि न च तस्य गर्भकलया प्राप्नोति निःसंशयम्
मायाजालसहस्त्रगापि युवती कुर्वन्ति भर्ता प्रियम् ॥ २२ :५६ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
राजन्किं प्रियमस्ति अर्थपरतः पश्यामि नान्यन्नृपे
पुत्रार्थैकप्रयोजनं युवतयः स्वायम्भुवोक्तामरैः ।
कान्ता नित्यकला प्रवर्तनकरी धर्मसखाया सती
माया वापि करोति सद्य मनुजात्यक्तान्य वा सेवते ॥ २२ :५७ ॥

✣

(54a) देवता] C_{45}, देव≃ C_{94}, दैवता C_{02}, दैवतम् E (54b) तिष्ठेताचमनेन] $C_{45}C_{02}$, ---ताचमनेन C_{94}, तिष्ठेनाचमनेन E • वामास्थिनानोददे] $C_{94}C_{45}$, वामास्थिनानोओदरे C_{02}, वामास्थि मानादरम् E (54c) बन्धुरार्यपुरतः] E, बन्धु आर्यपुरुतः C_{94}, बन्धु आर्यपुरतः $C_{45}C_{02}$ (54d) भस्मनि गोव्रजे] $C_{94}C_{02}$E, ⟨भस्मनि गोव्र⟩जे C_{45} (55a) ०ग्निजलं] $C_{94}C_{02}$E, ०ग्नि जलं C_{45} (55b) जलं कारयेत्] $C_{45}C_{02}$E, --- C_{94} • नियतं] $C_{94}C_{45}$E, निनियतं C_{02} (55c) ०वादनं] $C_{94}C_{02}$E, ०वादं न C_{45} • ०पितृदेवताम्] C_{Σ}, ०पित्रऋद्दैवतम् E (55d) समास०] $C_{94}C_{02}$E, समा० C_{45}

स्त्रीसङ्गं परिवर्जयेन्नरपते आयासदं दुःखदम्
मृत्युद्वारभयाकरं विषगृहमापत्सुघोरालयम् ।
अग्निं मारुत मत्तवारणसमं तस्यानुगामी सदा
स्त्रीहेतोर्हत रावणस्त्रिदशपैन्द्रो ऽप्यवस्थाकृतः ॥ २२ :५८ ॥

दण्डक्यो हतराष्ट्रपौरसहितः किं भूय वक्ष्याम्यहम् ॥ २२ :५८ ॥

[विप्र-मुनि-भिक्षु-निर्ग्रन्थि-परिव्राजक-र्ष्यादयः]

जनमेजय उवाच ।
विप्रे कीदृशलक्षणं भवति भो कीदृग्मुनिश्चोच्यते
तेनार्थेन भवेत भिक्षु भगवन्निग्रन्थि को वा द्विज ।
केनार्थेन भवेद्विजेन्द्र भगवन्ज्ञेयः परिव्राजकः
! ज्ञेयाः किमृषयश्च लक्षण मुनेरिच्छामि ज्ञातुं पुनः ॥ २२ :५९ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
सत्यं शौचमहिंसता दमशमौ भूतानुकम्पी सदा
आत्मारामजितो स्वधर्मनिरतः सत्त्वस्थ नित्यं मनः ।
कामक्रोधयमस्वदारनिरतः संत्यज्य लोभः शनैः
एवं यः कुरुते द्विजातिसुवरः शूद्रो ऽपि यः संयमी ॥ २२ :६० ॥

तस्माच्छद्मकवर्जितः स भगवान्संसारभीभिद्यकः
यत्तत्स्थानपरं व्रजन्ति पुरुषाः तस्मात्परिव्राजकः ।
ग्रन्थिदारसुतं धनंश्च विरति निर्ग्रन्थिक सोच्यते
रम्यन्ते ऋषिराश्रमे धृतिमनस्तस्मादृषिः सोच्यते ॥ २२ :६१ ॥

कायवाङ्मनदण्डतत्परतरस्ते दण्डिकरूच्यते
सद्धर्मश्रवणं वदन्ति श्रवणः सद्धर्मब्रह्माक्षरः ।
पाशप्रक्षिपतं पशुत्वसकलं पाशूपतास्ते स्मृताः
विप्रे पाशुपतादिभिक्षुसकलं पृष्टो ऽस्म्यहं लक्षणम् ॥ २२ :६२ ॥

सर्वं तत्कथितो ऽसि लक्षण मया सन्धिश्वनिर्नाशनम्
प्रज्ञासंग्रहशीतवर्धनपरं संसारनिर्मूलनम् ।

एतज्ज्ञानपरं प्रबोधमतुलं नित्यं शिवं धार्यते ॥ २२:६३ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे द्वाविंशतितमो ऽध्यायः ॥

[त्रयोविंशतितमो ऽध्यायः]

जनमेजय उवाच ।
देवानां दानवानां च उत्तरारणिमेव च ।
विद्विषन्ति च ते ऽन्योन्यं कारणं तस्य कीर्तय ॥ २३ :१ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
पापपुण्यस्वभावाभ्यां देवदैत्यस्य भूपते ।
धर्मपक्षस्मृतो देवो दानवो ऽधर्मपक्षतः ॥ २३ :२ ॥

हेतुना तेन राजेन्द्र अन्योन्यं विद्विषन्ति ते ।
देवद्वेष्टासुराः सर्वे विबुधाश्चासुरद्विषः ॥ २३ :३ ॥

[धर्माधर्मविपक्षता]

धर्माधर्मविपक्षतां शृणु परां भूतानुकम्पोदयाम्
सत्यं शौचमहिंसता दमशमो निर्मानमीर्ष्यारुषा ।
तृष्णालोभरतस्य कामविषयः सर्वेन्द्रियाणां जयः
आध्यात्मेषु रतिः प्रसन्नमनसो निर्द्वन्द्वसर्वालयः ॥ २३ :४ ॥

पापोपेक्षणशश्वपुण्यमुदितो दीनेषु कारुण्यता
दानं शीलधृतिक्षमाजपतपः स्वाध्यायमौने रतिः ।
योगाभ्यासरतिर्दिवौकसगणे ज्ञाने च सांख्ये तथा
अक्रोधार्जवतेजयज्ञमभयं संतोष अद्रोहता ॥ २३ :५ ॥

✣

(1ab) दानवानां च उत्तरारणिमेव] K_{82}E, दा---णिमेव C_{94} (1d) तस्य] C_{94}E, त(स्य(K_{82} (2c) धर्मपक्ष०] K_{82}, धर्मे पक्षः C_{94}, धर्मपक्षः E • देवो] $C_{94}K_{82}$, देवा E (2d) ऽधर्म०] E, दर्प्प० C_{94}, दर्प० K_{82} (3c) देवद्वेष्टासुराः सर्वे] em., देवद्वेष्टासुरः सर्वे K_{82}E, (दे(वद्वे(ष्टा(सुरस् --- C_{94} (3d) विबुधाश्] K_{82}E, ---धाश् C_{94} (4a) ०विपक्षतां] E, ०विवक्षतां $C_{94}K_{82}$ • ०कम्पोदयाम्] $C_{94}K_{82}$, ०कम्पादयाम् E (4b) ईर्षा०] $C_{94}K_{82}$, ईर्ष्या० E (4d) प्रसन्नमनसो निर्द्वन्द्व०] K_{82}E, प्रसन्न--- C_{94} (5a) पापो०] $C_{94}K_{82}$, पापा० E • ०शश्व०] $C_{94}K_{82}$, ०शश्व० E (5c) योगाभ्यासरतिर्दिवौकस०] C_{94}, योगाभ्यासरतिदिवौकस० K_{82} (unmetr.), योगभ्यासरतिदिवैकस० E (unmetr.) (5d) ०भयं] E, ०भयस् C_{94}, ०भयः K_{82}

त्यागो मार्दवह्रीरचापलरतिर्न्यासाभिमानो ग्रहात्
मैत्रीभावसदारपैशुनमतिर्ब्राह्मण्यश्रद्धान्वितः ।
एताचार सदा नरेन्द्र विबुधाः संक्षेपतः कीर्तिताः
दैत्यानां शृणु कीर्तये स्ववहितो ऽसम्भाव्य तेषां निजम् ॥ २३ :६ ॥

दैत्याः पापरतिस्वभावचपला निर्लज्जदर्पालसाः
कामक्रोधवशाः सुदुष्टमनसस्तृष्णाधिका निर्दयाः ।
शौचाचारविवर्जिता गुरुगिरान्नानित्य कुर्युः क्रियाः
जीवाकर्षणजीवनः प्रतिदिनं मोहान्धरागान्विताः ॥ २३ :७ ॥

निद्रा नित्य दिवा प्रसक्तमशुचिः सूर्योदये सुप्यते
आशापाशशतैर्निबद्धहृदयो हृत्वा परस्वं पुनः ।
मात्सर्यात्परपाकभेदनिरतो मूलस्य दुष्पूरता
! नास्तीकत्वपराङ्गनास्वभिरत उत्कोचकामः सदा ॥ २३ :८ ॥

देवब्राह्मण विद्विषन्ति सततं लोभाच्च कार्यक्रिया
धर्मं दूषयते च मूढमनसा आर्यं च तीर्थं तथा ।
हन्तव्यान्यहताश्च मन्यबहवो विस्फूर्जितमद्रुवन्
दैत्यानां कथितं च चिह्न कतिचित्सद्भावतः कीर्तितम् ॥ २३ :९ ॥

✣

(6a) ०ह्रीरचापलरतिन्यासा०] K_{82}E, ०ह्री०---रतिर्न्यासा० C_{94} (6b) ०न्वितः] K_{82}, ०न्विता C_{94} E (6c) कीर्तिताः] $C_{94}K_{82}$, कीर्तितः E (6d) दैत्यानां] K_{82}E, दैत्याना C_{94} • कीर्तये] C_{94} E, कीर्तय K_{82} • स्ववहितो] C_{94}, स्ववहिसं K_{82}, त्ववहितो E • निजम्] C_{94}E, निजः K_{82} (7a) दैत्याः] C_{94}, दैत्या K_{82}E (7b) कामक्रोधवशाः] K_{82}E, ॅ---शास् C_{94} (7d) जीवाकर्षण०] $C_{94}K_{82}$, नैवाकर्षण० E (8b) हृत्वा परस्वं पुनः] K_{82}E, ०हृ०---नः C_{94} (8c) मात्सर्या] C_{94} K_{82}, मांसर्या० E (8d) ०पराङ्गनास्वभिरत] C_{94}, ०पराङ्गनास्त्वभिरत K_{82}, ०पराङ्गनाप्यभिरतो E • उत्कोच०] $C_{94}K_{82}$, उक्ता च E (9c) ०हताश्] C_{94}, ०हतांश् K_{82}, ०हतां E • मन्य०] $C_{94}K_{82}$, यन्य E • विस्फूर्जितमद्रुवन्] K_{82}, वि---द्रुवन् C_{94}, विस्फुर्जिते नक्रवत् E (9d) कथितं] $C_{94}K_{82}$, कथितश् E

मर्त्येष्वेव नरेन्द्र मानुषमभूद्देवासुराणां नृपः
यो यं प्रोक्तः स्वभावतामुभयतो मानुष्यलोके तथा ।
यन्मे पृच्छितवान्नरेन्द्र कथितं यत्त्वं पुरा गोपितम्
विद्वेषोभयकारणं नरपते किं भूय वक्ष्याम्यहम् ॥ २३:१० ॥

[निद्रोत्पत्तिः]

जनमेजय उवाच ।
अस्ति कौतूहलं चान्यं पृच्छामि त्वां द्विजोत्तम ।
कथं निद्रा समुत्पन्ना सर्वभूतविमोहनी ॥ २३:११ ॥

रात्रौ प्रजायते कस्माद्दिवा कस्मान्न जायते ।
कस्माच्च कुरुते जन्तोर्निद्रा नेत्रप्रमीलनम् ।
एतन्मे संशयं छिन्धि सर्वज्ञो ऽसि द्विजोत्तम ॥ २३:१२ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
देवी ह्येषा महाभागा निद्रा नेत्राश्रया नृणाम् ।
तस्या वशं गतं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २३:१३ ॥

सदेवदानवगणा गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
यक्षभूतपिशाचाश्च पशुपक्षिसरीसृपाः ॥ २३:१४ ॥

गुह्यकाश्च मृगा नागा किंनरा जलजोरगाः ।
निद्रावशगताः सर्वे पाप्मना त्वभिलङ्घिताः ॥ २३:१५ ॥

देवदानवकर्मान्ते तस्मिन्नमृतसम्भवे ।
मन्दरोत्थापने विष्णुर्देवासुरसमागमे ॥ २३:१६ ॥

✣

10b ०लोके] $C_{94}K_{82}$, ०लोकन् E **10c** पृच्छितवान्] $K_{82}E$, पृच्छितवा C_{94} **10d** विद्वेषोभयकारणं नरपते किं] $K_{82}E$, वि(द्वेषोभय(---पते कि C_{94} **11a** कौतूहलं] $C_{94}K_{82}$, कौतुहलंश् E **11d** ०मोहनी] $C_{94}^{pc}K_{82}E$, ०मोहिनी C_{94}^{ac} **12c** जन्तोर्] $C_{94}K_{82}$, जन्तो E **12f** सर्वज्ञो ऽसि] $K_{82}E$, --- C_{94} **13b** ०श्रया] $C_{94}K_{82}$, ०श्रयो E **14a** ०दानव०] $C_{94}E$, ०दानवा० K_{82} **14d** ०सरीसृपाः] $C_{94}K_{82}$, ०शरीसृपः E **15a** गुह्यकाश्च] em., गुह्यकश्च E, गुह्यवस्त्र० $C_{94}K_{82}$ • नागाः] $C_{94}K_{82}$, नागा E **15b** किंनरा जलजोरगाः] em., किंनरा जलजा नगाः K_{82} E, किन्न--- गाः C_{94} **16a** ०कर्मान्ते] $C_{94}K_{82}$, ०कर्मात्ते E **16b** ०मृत०] $C_{94}K_{82}$, ०नृत० E **16c** ०त्थापने] E, ०त्पादने $C_{94}K_{82}$

जायते विग्रहे त्वेषा कृते ह्यमृतमन्थने ।
रजस्तमश्चासुरं वै सत्त्वं देवकृतैः शुभैः ॥ २३:१७ ॥

ततः सत्त्वमयी देवी रजस्तमनिवासिनी ।
क्रोधजा वै स्थिता मध्ये देवदानवपक्षयोः ॥ २३:१८ ॥

तामद्भुतमयीं दृष्ट्वा विस्मिता देवदानवाः ।
तस्याः प्रभावाभिहता दुद्रुवस्ते दिशो दश ॥ २३:१९ ॥

तत्र पीताम्बरधरो विष्णुरेकस्तु तिष्ठति ।
साभिगत्वा विशालाक्षी नारायणमथाब्रवीत् ॥ २३:२० ॥

देवदानवनाथस्त्वं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
देहि देव ममावासं यत्राहं निवसे सुखम् ॥ २३:२१ ॥

ततो नारायणस्तुष्टस्तां देवीं प्रत्यभाषत ।
शरीरे मम वस्तव्यं विष्णुरेनामथाब्रवीत् ॥ २३:२२ ॥

ततस्तां वैष्णवं तेजः पाप्मना समतिष्ठत ।
ततः शेते स वैकुण्ठः पाप्मना त्वभिलङ्घितः ॥ २३:२३ ॥

तस्मिन्शयाने वित्रस्ता देवासुरगणास्तथा ।
ऊचुस्ते परमोद्विग्नाः शयानं विष्णुमच्युतम् ॥ २३:२४ ॥

त्रातारं नाभिगच्छाम उत्तिष्ठोत्तिष्ठ केशव ।
ततः शङ्खगदापाणिरुत्तिष्ठत महाभुजः ॥ २३:२५ ॥

उत्थितश्च विशालाक्षः पाप्मना तस्य पृष्ठतः ।

✣

18ab सत्त्वमयी देवी रजस्तमसि वासिनी] K_{82}, सत्त्वमयी ⟨दे⟩--- मसि वासिनी C_{94}, सत्त्वमयी देवी रजस्तमनिवासिनी E **19a** ०भुत०] $C_{94}K_{82}$, ०भूत० E **19d** दश] $C_{94}K_{82}$, दशः E **20a** पीता०] $C_{94}K_{82}$, पिता० E **20c** साभि०] $C_{94}K_{82}$, सोभि० E **20d** ०ब्रवीत्] K_{82}E, ०⟨ब्र⟩--- C_{94} **21a** देव०] K_{82}E, --- C_{94} **21b** सर्वं] $C_{94}K_{82}$, सर्व० E **22c** वस्तव्यं] E, वास्तव्यम् $C_{94}K_{82}$ **23a** वैष्णवं] $C_{94}K_{82}$, विष्णुवत् E **23d** पाप्मना त्वभिलङ्घितः] K_{82}, पाप्म---घितः C_{94}, पाप्मना त्वभिलङ्घिताः E **24a** तस्मिन्] C_{94}E, तस्मि K_{82} **26a** उत्थित०] $C_{94}K_{82}$, उत्तिष्ठ० E • विशालाक्षः] $C_{94}K_{82}$, विशालाक्षिः E

ततः सा विग्रहवती स्थिता नारायणालये ॥ २३ :२६ ॥

विष्णुर्देवासुरगणानिदं वचनमब्रवीत् ।
अस्माकं वै शरीरेषु इयं पाप्मा विनिःसृता ॥ २३ :२७ ॥

एषाभिसत्त्वारसता सत्येन भगिनी मम ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु तां पूजयथ मां यथा ॥ २३ :२८ ॥

ततो देवासुरगणाः सप्तलोकाः समानुषाः ।
विभक्ता वैष्णवी पाप्मा तेषु सर्वेषु देवता ॥ २३ :२९ ॥

पर्वतेष्वथ वृक्षेषु सागरेषु सरित्सु च ।
ततो निद्रावशगतं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २३ :३० ॥

एषोत्पत्तिश्च निद्राया यथा वसति तच्छृणु ।
त्रीणि स्थानानि यस्या वै शरीरेषु शरीरिणाम् ॥ २३ :३१ ॥

श्लेष्मपित्तानिलस्थाने त्रीणि पक्षाणि वासिनः ।
तमः श्लेष्माश्रया निद्रा रजोनिद्रा तु वातिका ॥ २३ :३२ ॥

पित्ताश्रयां स्मृतां निद्रां सात्त्विकां विद्धि भूपते ।
आदित्यप्रभवं तेजस्तस्मिन्सत्त्वं प्रतिष्ठति ॥ २३ :३३ ॥

निद्रा दिवा न भवति तस्मात्सत्त्वगुणात्मिका ।
यस्मात्सोमोद्भवा निद्रा तमांसि च रजांसि च ॥ २३ :३४ ॥

तस्माद्रात्रौ भवेन्निद्रा तामसी हरजात्मिका ।

✣

26c ततः सा विग्रहवती] K_{82}E, तत---ऽवऽती C_{94} **27a** विष्णुर्] C_{94}E, विष्णु K_{82} • ०गणान्] C_{94}E, ०गणा K_{82} **27d** विनिःसृता] em., विनिसृता $C_{94}K_{82}$E (unmetr.) **28a** एषाभिसत्त्वारसता] C_{94}, एषातिसत्वानसता K_{82}, एषातिसत्त्वामसती E **28c** ०श्रुतां] C_{94}, ०श्रुता K_{82}, ०श्रुतो E **29b** ०लोकाः समानुषाः] K_{82}E, ०ऽलोऽ---नुषाः C_{94} **32ab** ०निलस्थाने त्रीणि] E, नि---णि C_{94}, ०निलस्थान त्रीणि K_{82} **32b** पक्षाणि] C_{94}, पक्षा नि० K_{82}E **32c** तमः] C_{94} K_{82}, तम० E **32d** निद्रा तु] $C_{94}K_{82}$, निद्राति० E **33a** स्मृतां] C_{94}E, स्मृता K_{82} **33d** सत्त्वं प्रतिष्ठति] $C_{94}K_{82}$, सर्व प्रतिष्ठितं E **34c** यस्मा०] $C_{94}K_{82}$, तस्मा० E **34d** तमांसि च रजांसि च] K_{82}E, तऽमांऽसि च ऽरऽ--- C_{94} **35a** भवेन्] C_{94}E, भवन् K_{82}

यदा हि सर्वाङ्गगतौ श्रोतांसि प्रतिपद्यते ॥ २३ :३५ ॥

रजस्तमश्च नियतस्तदा निद्रा प्रवर्तते ।
तमस्यूर्ध्वगतश्रोतो ह्यक्षिपक्ष्मासमाश्रिता ॥ २३ :३६ ॥

तमः प्रवर्तते जन्तोस्ततस्त्वक्ष्नोर्निमीलनम् ।
नासाक्षिकर्णश्रोतांसि प्रयुज्यन्ते कफेन तु ॥ २३ :३७ ॥

हृदयं मुह्यते चापि तमसा चावृतं मनः ।
स्पर्शं न वेदयत्येव न शृणोति न पश्यति ॥ २३ :३८ ॥

नोच्छ्वासयति नासाभ्यां विवृताक्षिमुखो नरः ।
एषा नृणामन्तकरी निद्रा वै तामसी स्मृता ॥ २३ :३९ ॥

अकर्मण्यप्रवृत्तिश्च मृतवत्स्वपते क्षितौ ।
निद्रोत्पत्तिं विकारं च कथितो ऽस्मि नराधिप ।
तस्मान्निद्रां न सेवेत तमोमोहप्रवर्धनीम् ॥ २३ :४० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे निद्रोत्पत्तिस्त्रयोविंशतिमो ऽध्यायः ॥

✣

(35c) सर्वा०] K_{82}E, सत्वा० C_{94} (36a) नियतस्] $C_{94}K_{82}$, नियतंस् E (36c) ०गतश्रोतो] $C_{94}K_{82}$, ०गते श्रोत्रो E (36d) ह्यक्षि०] $C_{94}K_{82}$, ह्याक्षि० E (37ab) जन्तोस्तत०] $C_{94}K_{82}$, जन्तो तम० E (37b) त्वक्ष्णोर्नि०] C_{94}, त्वक्ष्णो नि० K_{82}E (37c) ०श्रोतांसि] K_{82}E, श्रो〈ता〉--- C_{94} (37d) प्रयुज्यन्ते कफेन] K_{82}E, ---फेन C_{94} (39b) ०मुखो नरः] $C_{94}K_{82}$, ०मुखेन च E (39c) ०न्तकरी] K_{82}E, ०नकरी C_{94} (40a) ०त्पत्तिं विकारं च] K_{82}, ०त्प〈त्ति〉--- C_{94}, ०त्पत्तिं विकारश्च E (40d) ०वर्धनीम्] C_{94}, ०वर्धनी K_{82}E (Colophon:) ०विंशतिमो] $C_{94}K_{82}$, ०विंशतितमो E

[चतुर्विंशतिमो ऽध्यायः]

जनमेजय उवाच ।
देवानां दानवानां च वैषम्यानि श्रुतानि मे ।
निद्रासम्भवमाश्चर्यं त्वत्प्रसादेन वेदितम् ॥ २४:१ ॥

त्रैलोक्यविस्तरायामं श्रोतुमिच्छामि भो द्विज ।
कस्मिंश्चिन्नरकं ज्ञेयं पातालं च द्विजोत्तम ॥ २४:२ ॥

सप्तद्वीपं समिच्छामि सप्तसागरमेव च ।
मेरुमूर्धं च विप्रेन्द्र देवालयं निबोध माम् ॥ २४:३ ॥

[त्रैलोक्यं नरकाणि च]

वैशम्पायन उवाच ।
शृणु संक्षेपतो राजन्त्रैलोक्यायामविस्तरम् ।
कालाग्निः प्रथमो ज्ञेयः सर्वाधस्तान्नरेश्वर ॥ २४:४ ॥

तस्योपरि नृपश्रेष्ठ ज्ञेया नरककोटयः ।
रौरवादि अवीच्यन्तं यातनास्थानमुच्यते ॥ २४:५ ॥

[सप्त पातालाः]

उपरिष्टात्तु विज्ञेयाः पातालाः सप्त एव तु ।
आभासतालः प्रथमः स्वतालश्च ततः परम् ॥ २४:६ ॥

शीतलश्च गभस्तिश्च शर्करश्च शिलातलम् ।

Niśv Kārikā 149 : उपरिष्टात् तु देवेशि पातालास्सप्त एव तु

✣

(1b) वैषम्यानि] em., वैशम्यानि $C_{94}C_{45}$E • मे] $C_{94}C_{45}$, वै E (1d) त्वत्प्रसादेन वेदितम्] C_{45} E, त्वत्प्र---तम् C_{94} (2a) ०लोक्य०] $C_{94}C_{45}$, ०लोक्या० E (2b) भो] $C_{94}C_{45}$, वै E (2c) कस्मिंश्चिन्नरकं] em., कस्मिंश्चिन्नरके $C_{94}C_{45}$, कस्मिश्चिन्नरकं E (3c) ०मूर्धं] $C_{94}C_{45}$, ०मूर्धश् E (3d) देवालयं] corr., देवालय $C_{94}C_{45}$E (4b) ०विस्तरम्] C_{45}E, --- C_{94} (5a) नृप०] C_{94} E, नृ० C_{45} (6d) स्वतालश्च] E, स्वलालश्च C_{94}^{ac}, स्वतालश्च C_{94}^{pc}, सुतालश्च C_{45} (7a) शीतलश्च] C_{94}E, श्रीतलश्च C_{45} (7b) शर्करश्च शिलातलम्] em., ---लातलम् C_{94}, शिलातलम् C_{45}, शर्करश्च शिलावृतम् E

सप्तमं तु महातालं शेषनागकृतालयः ॥ २४:७ ॥

बलिश्च दैत्यराजेन्द्रो राक्षसश्च विशंखणः ।
इत्येवमादयः सर्वे नागदानवराक्षसाः ॥ २४:८ ॥

[सप्त द्वीपाः प्रियव्रतसुताश्च]

सप्त द्वीपास्ततो ज्ञेयाः सप्तसागरसंवृताः ।
प्रियव्रतस्य पुत्रो ऽभूद्दश राजपराक्रमः ॥ २४:९ ॥

अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः ।
ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवनः पत्र एव च ॥ २४:१० ॥

अग्निबाहुश्च मेधा च पत्रश्चैव त्रयो जनाः ।
संसारभयभीतेन मोक्षमार्गसमाश्रिताः ॥ २४:११ ॥

अग्नीध्रं प्रथमद्वीपे अभ्यषिञ्चत्प्रियव्रतः ।
प्लक्षद्वीपेश्वरं चक्रे नाम्ना मेधातिथिं तथा ॥ २४:१२ ॥

वसुश्च शाल्मलीद्वीपे अभिषिक्तो महीपतिः ।
ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानमभिषेचयेत् ॥ २४:१३ ॥

क्रौञ्चद्वीपेश्वरं चक्रे द्युतिमन्तं नरेश्वर ।

For a similar enumeration of Priyavrata's ten sons and the seven islands, see, e.g., Vāyupurāṇa 33.1 ff. **10** ≈ Liṅgapurāṇa 1.46.17 : आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः । ज्योतिष्मान्द्युतिमान् हव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ≈ Brahmapurāṇa 5.9 : आग्नीध्रश् चाग्निबाहुश् च मेध्यो मेधातिथिर् वसुः । ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः सवलः पुत्रसंज्ञकः ॥ ≈ Brahmāṇḍapurāṇa 1.13.104 and 1.14.9 ≈ PadmaP 1.7.83 etc.

✣

7c सप्तमं] $C_{94}C_{45}$, सप्तमस् E **7d** ०लयः] C_{94}E, ०लयम् C_{45} **8b** विशंखणः] E, विसंशनः C_{94}, विसंशयः C_{45} **9** (सप्त...०पराक्रमः)] $C_{94}C_{45}$, om. E **10ab** अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः] corr., अग्नीन्ध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः C_{45}, अग्निन्व्रश्चाग्निवा ≍ --- धातिथिर्व्वसुः C_{94}, om. E **10cd** हव्यः सवनः पत्र एव च] C_{94}E, ⟨हव्यः सवनः पत्र एव च⟩ C_{45} **11a** मेधा च] C_{94}E, मेधाश्च C_{45} **11d** ०मार्ग०] C_{45}E, ०मार्गं C_{94} **12a** अग्नीध्रं] em., अग्निन्ध्रं C_{94}, अग्नीन्ध्र C_{45}, अग्निन्धं E • प्रथम०] E, प्रथमं $C_{94}C_{45}$ **12b** अभ्यषिञ्चत्] $C_{94}C_{45}$, अभ्यषिञ्चत E **12d** मेधातिथिं तथा] C_{94}E, मेधातिथितन्तथा C_{45} **13a** वसुश्च शाल्मली०] C_{45}, --- C_{94}, वसुञ्च शाल्मली E **14b** द्युतिमन्तं नरेश्वर] C_{94}, द्युतिमन्तन्नरेश्वरम् C_{45}^{pc}, श्वरञ्चक्रे द्युतिमन्तन्नरेश्वरम् C_{45}^{ac}, द्युतिमन्तं नरेश्वरः E

शाकद्वीपेश्वरं हव्यं पुष्करे सवनः स्मृतः ॥ २४:१४ ॥

मध्ये पुष्करद्वीपस्य पर्वतो मानसोत्तरः ।
लोकपालाः स्थितास्तत्र चतुर्भिश्चतुरो दिशः ॥ २४:१५ ॥

महावीतः स्मृतो वर्षो धातकी च नराधिप ।
तस्य बाह्यः समुद्रो ऽभूत्स्वादूदक इति स्मृतः ॥ २४:१६ ॥

चतुःषष्टि स्मृतो लक्षो योजनानां नराधिप ।
पुष्करद्वीपमन्तश्च क्षीरोदो नाम सागरः ॥ २४:१७ ॥

द्वात्रिंशल्लक्षविस्तारः शाकद्वीपबहिर्वृतः ।
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारमणीचकः ॥ २४:१८ ॥

कुसुमोत्तरमोदश्च सप्तमं च महाद्रुमम् ।
हव्यपुत्राः स्मृताः सप्त वर्षनाम तथा स्मृतः ॥ २४:१९ ॥

द्वीपान्तं दधिमण्डोदक्षीरोदार्धं विनिर्दिशेत् ।
क्रौञ्चद्वीपसमुद्रान्ते सप्त वर्षास्तु ते स्मृताः ॥ २४:२० ॥

कुशलो मनोनुगश्चोष्णः यावनश्चान्धकारकः ।
मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ॥ २४:२१ ॥

21cd = Liṅgapurāṇa 1.46.31ab

✣

14d सवनः] $C_{94}C_{45}$, सवन E **15d** चतुरो दिशः] C_{45}E, --- C_{94} **16** (महावीतः...स्मृतः)] $C_{94}C_{45}$, om. E **16a** महावीतः] $C_{94}C_{45}$, महानीतः E • स्मृतो] C_{94}E, स्मृता C_{45} **16c** बाह्यः] C_{94}E, बाह्य C_{45} **16d** ०दूदक] C_{94}E, ०दूक C_{45} **17a** चतुः०] C_{45}, चतु० C_{94} • लक्षो] C_{94}, लक्षा C_{45}, om. E **17b** नराधिप] C_{94}, नराधिपः C_{45}, om. E **18a** ०विस्तारः] $C_{94}C_{45}$, ०विस्तारैः E **18b** ०बहिर्वृतः] conj., ०वहवृणः C_{94}, ०बहुवृतः C_{45}, ०वहवृणे E **18cd** कुमारश्च सुकुमारमणीचकः] C_{45}E, कुमा⌣--- ⌣⌣णीचकः C_{94} **19b** सप्तमं] $C_{94}C_{45}$, सप्तमश् E **20a** ०मण्डोद०] C_{45}, ०मण्डादि० C_{94}E **20b** विनिर्दिशेत्] $C_{94}C_{45}$, निर्दिशेत् E **20c** ०द्वीप०] $C_{94}C_{45}$, ०द्वीपे E **20d** वर्षास्] $C_{94}C_{45}$, वर्षन् E **21a** कुशलो मनोनुगश्चोष्णः] C_{45}, कुशलो मनोनुगश्चो⟨ष्णः⟩ C_{94}, कुशलोम्नोनुगश्चोष्णः E **21b** यावनश्चान्धकारकः] C_{45}, ⟨या⟩वन⟨श्चा⟩⌣--- C_{94}, यवनश्चान्धकारकः E **21d** सुता द्युतिमतस्] C_{94} C_{45}, सुतद्युतिमनस् E

दध्यर्धे घृतमण्डोदः कुशद्वीपसमावृतः ।
तत्रापि सप्तवर्षे च नामतः शृणु भारत ॥ २४:२२ ॥

उद्भिमान्वेणुमांश्चैव स्वैरन्नालम्बनो धृतिः ।
षष्ठः प्रभाकरश्चैव कपिलः सप्तमः स्मृतः ॥ २४:२३ ॥

घृतमण्डस्तदर्धेन तस्यान्ते मदिरोदधिः ।
समन्ताच्छाल्मलीद्वीपो वर्षाः सप्तैव कीर्तिताः ॥ २४:२४ ॥

श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमः स्मृतः ॥ २४:२५ ॥

मदिरोदधितो ऽर्धेन ज्ञेयस्त्विक्षुरसोदधिः ।
प्लक्षद्वीपो वृतस्तेन सप्तवर्षसमन्वितः ॥ २४:२६ ॥

शान्तश्च शिशिरश्चैव सुखदानन्द एव च ।
शिवक्षेमो ध्रुवश्चैव सप्त मेधातिथेः सुताः ॥ २४:२७ ॥

लवणोदस्तु तस्यान्ते जम्बूद्वीपसमावृतः ।
लक्षयोजनविस्तार उपद्वीपसमन्वितः ॥ २४:२८ ॥

अङ्गद्वीपो यवद्वीपो मलयद्वीप एव च ।

Cf. Brahmapurāṇa 20.36–37ab : ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे शृणुध्वं तस्य पुत्रकान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव स्वैरथो रन्धनो धृतिः ॥ प्रभाकरो ऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः । **25ab** = Liṅgapurāṇa 1.46.38cd **25cd** ≈ Liṅgapurāṇa 1.46.39ab : वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमस्तथा

✣

22a घृत०] $C_{94}C_{45}$, धृत० E **22b** ०द्वीप०] $C_{94}C_{45}$, ०द्वीपः E **22c** ०वर्षे] $C_{94}C_{45}$, ०वर्षं E **22d** भारत] C_{94}E, भारतः C_{45} **23a** वेणुमांश्चैव] C_{94}, वेणुमां व C_{45}, धेनुसाश्चैव E **23b** स्वैर०] C_{94}, स्वैरा० E **24a** ०मण्डस्तदर्धेन] C_{45}, मण्डोतदर्धेन C_{94}, मण्डोतर्धेन E **24b** तस्यान्ते मदिरो०] E, ऽतऽ---दिरो० C_{94}, तस्यान्तेमधिरो० C_{45} **24d** वर्षाः] C_{45}E, वर्षोः C_{94} **25b** रोहित०] $C_{94}C_{45}$, लोहित० E **26a** ०दधितो] $C_{94}C_{45}$, ०दधिनो E **26b** ज्ञेयस्त्वि०] $C_{94}C_{45}$, ज्ञेय त्वि० E **27a** शान्तश्च शिशिरश्] C_{45}E, ---रश् C_{94} **27c** शिव०] C_{94}, शिवशिव० E **28a** ०दस्तु तस्यान्ते] $C_{94}C_{45}$, ०दधिस्यान्ते E **28b** जम्बू०] C_{94}E, जऽम्बुऽ० C_{45} • ०द्वीप०] $C_{94}C_{45}$, ०द्वीपा० E • ०वृतः] C_{94}E, ०वृताः C_{45} **28c** ०विस्तार] $C_{94}C_{45}$, ०विस्तारो E **28d** ०द्वीप०] $C_{94}C_{45}$, ०द्विप० E **29** (अङ्गद्वीपो...एव च)] C_{94}E, om. (eyeskip to □□ □□.□□□□□□) C_{45}

शङ्खद्वीपकमुद्वीपो वराहद्वीप एव च ॥ २४:२९ ॥

सिंह बर्हिणद्वीपं च पद्मश्चक्रस्तथैव च ।
वज्ररत्नाकरद्वीपो हंसकः कुमुदस्तथा ॥ २४:३० ॥

लाङ्गलो वृषद्वीपश्च द्वीपो भद्राकरस्तथा ।
चन्द्रद्वीपश्च सिन्धुश्च चन्दनद्वीप एव च ।
उपद्वीपसहस्राणि एवमादीनि कीर्तितम् ॥ २४:३१ ॥

[अग्नीध्रपुत्रा जम्बुद्वीपे]

अग्नीध्रो नववर्षेषु नवपुत्रानसिञ्चयत् ।
नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ॥ २४:३२ ॥

पञ्चमं रम्यकं वर्षं षष्ठं चैव हिरण्मयम् ।
कुरवः सप्तमो ज्ञेयो भद्राश्वश्चाष्टमः स्मृतः ॥ २४:३३ ॥

नवमः केतुमालो ऽभून् नववर्षाः प्रकीर्तिताः ।
हिमवद्दक्षिणे पार्श्वे वर्षो भारतसंज्ञितः ॥ २४:३४ ॥

अत्रापि नवभेदो ऽभूद्भारतात्मजसम्भवः ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥ २४:३५ ॥

नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्चाथ वारुणः ।
अयं च नवमो द्वीपः कुमारीद्वीपसंज्ञितः ।
दक्षिणे हेमकूटस्य वर्षः किंपुरुषः स्मृतः ॥ २४:३६ ॥

निषधो दक्षिणपार्श्वे हरिवर्ष इति स्मृतः ।

✣

29d एव च] E, --- C_{94}, om. C_{45} **30** (सिंह...तथा)] C_{94}E, om. C_{45} **30a** सिंह बर्हिण०] E, ---र्हिण० C_{94}, om. C_{45} **30b** पद्मश्चक्र] C_{94}, om. C_{45}, पद्मचक्र० E **31** (लाङ्गलो...कीर्तितम)] C_{94}E, om. C_{45} **31d** चन्दन०] C_{94}, om. C_{45}, नन्दन० E **31ab** (उपद्वीप०...कीर्तितम)] C_{94}E, om. C_{45} **32c** अग्नीध्रो] em., अग्नीन्द्र $C_{94}C_{45}$, अग्नीन्ध्रो E **32d** ०सिञ्चयत्] C_{45}, सि॰--- C_{94}, ०भिषिञ्चयत् E **32a** नाभिः] E, --- C_{94}, नाभि C_{45} **33** (पञ्चमं०...प्रकीर्तिताः)] $C_{94}C_{45}$, om. E **34c** ०मालो] C_{94}, ०मानो C_{45}, om. E **34** (नवमः...०सम्भवः)] $C_{94}C_{45}$, om. E **35cd** ऽभूद्भारतात्मज०] C_{45}E, ---ज० C_{94} **36c** सौम्यो] C_{45}E, सौम्या C_{94} **36d** गान्धर्व०] $C_{94}C_{45}$, गन्धर्व० E

मेरुमूले तु राजेन्द्र ज्ञेयो वर्ष इलावृतः ॥ २४:३७ ॥

उत्तरणेण (उत्तरेण ?) तु नीलस्य वर्ष रम्यक उच्यते ।
श्वेत-उत्तरतो ज्ञेयो वर्षरम्यहिरण्मयः ॥ २४:३८ ॥

तस्य उत्तरतो ज्ञेयस्त्रिशृङ्गवरपर्वतः ।
तस्य चोत्तरपार्श्वे तु वर्षः कुरुवले स्मृतः ॥ २४:३९ ॥

पूर्वं भद्राश्वतो ज्ञेयः केतुमालस्तु पश्चिमे ।
हिमंवान्हेमकूटश्च निषधो नील एव च ॥ २४:४० ॥

श्वेतश्च शृङ्गवन्तश्च षडेते वर्षपर्वताः ।
अशीतिनवतीलक्षः - वर्षपर्वतमायतम् ॥ २४:४१ ॥

हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्चेति दक्षिण ।
श्वेतश्चैवत्रिशृङ्गश्च नीलश्चैव तथोत्तरे ॥ २४:४२ ॥

निषधो नीलमध्ये तु मेरुः शैलमनोरमः ।
प्रविष्टषोडशाधस्तां चतुराशीतिमुच्छृतः ॥ २४:४३ ॥

योजनानां सहस्राणि द्वात्रिंशदूर्ध ! विस्तृतः ।
ब्रह्मामनोवती नाम पुरेव सतिमध्यमे ॥ २४:४४ ॥

देवराजो ऽमरावत्यामग्निस्तेजोवती पुरे ॥ २४:४४ ॥

यमः संयमनी नाम नित्यं वसति भूपते ।
नैऋतिर्वसति नित्यं रम्ये शुद्धवती पुरे ॥ २४:४५ ॥

वरुणो भोगवत्यां तु वायोर्गन्धवती पुरी ।
महोदयापुरी रम्या सोमस्यालयरं स्मृतम् ॥ २४:४६ ॥

यशोवती पुरी रम्यान्नित्यमास्ते त्रिशूलिनः ।
तत्र गङ्गा चतुःभिन्ना निपतन्ती महीतले ॥ २४:४७ ॥

उत्तरे पश्चिमे चैव पूर्वदक्षिणतस्तथा ।
पूर्वं गङ्गा स्रवत्याच्चालकानन्दा च दक्षिणे ॥ २४:४८ ॥

शीता पश्चिमगा गङ्गा भद्रसोमा तथोत्तरे ।

षष्टियोजनसाहस्रं निरालम्बा निपत्य च ॥ २४:४९ ॥

भद्राश्वं प्लावयित्वा तु वनान्युपवनानि च ।
द्रोणस्थली गिरीणां च अतिक्रम्यार्णवं गता ॥ २४:५० ॥

तथैवालकनन्दा च गताशैलेननिम्नगा ।
गङ्गा भारतवर्षं च प्रविष्टालवणो दधिम् ॥ २४:५१ ॥

प्लावयित्वा स्थलीन्सर्वान्मानुषाकलुषापहा ।
पश्चिमेन गतागङ्गा सीतानामा च भारतः ॥ २४:५२ ॥

प्लावयेत्केतुमालां च क्षेत्रशैववनस्थलीम् ।
अतिक्रम्यार्णवगता स्थलीद्रोणी च निम्नगा ॥ २४:५३ ॥

भद्रसोमनदीत्येवं प्लावयित्वोत्तरं कुरुन् ।
स्थली प्रस्रवणद्रोणीमतिक्रम्यार्णवं गता ॥ २४:५४ ॥

मेरो वै दक्षिणे पार्श्वे जम्बूवृक्षः सनातनः ।
तेन नामाङ्कितो राजन्जम्बूद्वीप इति श्रुतम् ॥ २४:५५ ॥

कोटीषोडशभिश्चैव अयुतानि त्रयोदश ।
अधोर्धयाम राजेन्द्र क्षित्यावरणमन्ततः ॥ २४:५६ ॥

नवलक्षाधिकं राजन्पञ्चकोटी मही स्मृता ।
योजनानां तु विज्ञेयः पृथिव्यायामविस्तरात् ॥ २४:५७ ॥

स्वादूदकस्य च बहिर्लोकालोको महागिरिः ।
कञ्चनिद्विगुणाभूमि तस्माद्गिरिबहि स्मृतः ॥ २४:५८ ॥

तस्माद्बाह्यः समुद्रो भूद्भर्भादेति समुद्रराट् ।
अष्टाविंशतिकं लक्षं शतलक्षाणि विस्तरम् ॥ २४:५९ ॥

एतद्भूर्लोकविस्तारो ह्यत ऊर्ध्वं भुवः स्मृतः ।
स्वर्लोकस्य परेणैव महर्लोकमतः परम् ॥ २४:६१ ॥

✣

(61b) ह्यत ऊर्ध्वं] C_Σ, ह्यतद्ध्व E (61c) स्वर्लोकस्य] C_Σ, स्वर्ल्लोकास्य E

जनर्लोकस्तपः सत्यं क्रमशः परिकीर्तितम् ।
ब्रह्मलोकः स्मृतः सत्यं विष्णुलोकमतः परम् ॥ २४:६२ ॥

[शिवलोकः]

तस्मात्परेण बोधव्यं दिव्यध्यानपुरं महत् ।
सहस्रभौमप्रासादं वैडूर्यमणितोरणम् ॥ २४:६३ ॥

नानारत्नविचित्राणि नानाभूतगणाकुलम् ।
सर्वकामसमृद्धानि पूर्णं तत्र मनोहरैः ॥ २४:६४ ॥

तत्र सिंहासने दिव्ये सर्वरत्नविभूषिते ।
तत्रास्ते भगवान्रुद्रः सोमाङ्कितजटाधरः ॥ २४:६५ ॥

त्र्यक्षस्त्रिभुवनश्रेष्ठस्त्रिशूली त्रिदशाधिपः ।
देव्या सह महाभागो गणैश्च परिवारितः ॥ २४:६६ ॥

स्कन्दनन्दिपुरोगश्च गणकोटीशताकुलः ।
अनेकरुद्रकन्याभी रूपिणीभिरलङ्कृतः ॥ २४:६७ ॥

तत्र पुण्यनदी सप्त सर्वपापापनोदनी ।
सुवर्णवालुका दिव्या रत्नपाषाणशोभिता ॥ २४:६८ ॥

पावनी च वरेण्या च वराहा वरदा वरा ।
वरेशा वरभद्रा च सुप्रसन्नजला शिवा ॥ २४:६९ ॥

अनेककुसुमारामा रत्नपुष्पफलद्रुमाः ।

✣

62a जनर्लोकस्त०] $C_{94}C_{45}$, जनलोक त० C_{02}, जनलोकस त० E **62b** ०कीर्तितम्] C_{94} C_{45}E, ०कीर्तितः C_{02} **62c** ०लोकः] $C_{94}C_{45}$E, ०लोक C_{02} **63a** तस्मात्परेण बोधव्यं] $C_{45}C_{02}$E, त---धव्यन् C_{94} **63b** दिव्य०] C_{94}E, दिव्यं C_{45} **63d** वैडूर्य०] $C_{94}C_{45}$, वैदूर्य० E **65d** ०धरः] C_{45}E, ⟨ध⟩--- C_{94} **66a** त्र्यक्षस्त्रि०] corr., ---स्त्रि० C_{94}, त्र्यक्षर० C_{45} (unmetr.), त्र्यक्षत्रि० E **67b** ०कोटी०] C_{94}, ०कोटि० C_{45}E • ०कुलः] C_{94}E, ०कुलम् C_{45} **67c** अनेकरुद्रकन्याभी०] C_{45}, ---न्याभी C_{94}, अनेकरुद्रकन्यभि० E **68cd** दिव्या रत्नपाषाणशोभिता] C_{45}E, दि---णशोभिता C_{94} **69a** पावनी] C_{94}E, पावणी C_{45} **69b** वराहा] C_{94}E, वराहा C_{45} **69d** ०प्रसन्न०] $C_{94}C_{45}$, ०प्रसन्ना० E **70b** ०द्रुमाः] C_{45}E, ०⟨द्रुमाः⟩ C_{94}

अनेकरत्नप्राकारा योजनायुतमुच्छ्रिताः ॥ २४:७० ॥

अहिंसासत्यनिरताः कामक्रोधविवर्जिताः ।
ध्यानयोगरता नित्यं तत्र मोदन्ति ते नराः ॥ २४:७१ ॥

तत्र गोमातरस् सर्वा निवसन्ति यतव्रताः ।
गोलोकः शिवलोकश्च एक एव विधीयते ॥ २४:७२ ॥

[शास्त्रवर्णना]

अभ्यन्तरे तत्कथितो ऽद्य सारं
किमन्य राजन् कथयामि सारम् ।
ज्ञानार्णवं कीर्तित धर्मसारम्
पुराणवेदोपनिषत्सुसारम् ॥ २४:७३ ॥

यथा हि राजा परिवारमध्ये
यथान्तवर्ती बहिवर्तिनेव ।
भुञ्जन्ति भोगान्सततान्तवर्ती
क्लेशाधिकं नित्य बहिःस्थितानाम् ॥ २४:७४ ॥

यथैव राजा करिणो ऽन्तदन्तम्

72cd ≈ *Śivadharmottara* 12.88ab : गोलोकः शिवलोकश्च एक एव ततः स्मृतः **75** ŚDhU 3.83

72cd E and at least two paper NGMCP MSS (A1341-6 and C107-7) add two anuṣṭubh verses after this line (minor variations ignored here ; in K_{82}, there is an omission mark at this point) : तस्मादूर्ध्वं परं ज्ञेयं स्थानत्रयमनुत्तमम् । स्कन्दगौरीमहेशानां नित्यशुद्धं परं शिवम् ॥ दिनकृत्कोटिसङ्काशमनोपम्यं सनातनम् । आदित्यादिशिवान्तश्च द्विस्थानोर्ध्वक्रमः स्मृतः ॥

✣

70cd अनेकरत्नप्राकारा योजनायुतमुच्छ्रिताः] E, om. $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$ (K_{82} marks the omission) **71a** अहिंसासत्य०] C_{45}E, ---त्य० C_{94} • ०रताः] C_{94}E, ०रता C_{45} **72ab** गोमातरः सर्वा निवसन्ति] $C_{45}K_{82}$E, ---सन्ति C_{94} **73a** अभ्यन्तरे तत्क०] $C_{94}C_{45}$, अत्यन्तरेत्क० E **73b** किमन्य रा०] C_{94}E, किमन्यद्रा० C_{45} **73c** ज्ञानार्णवं कीर्तित धर्मसारम्] C_{45}E, ज्ञानार्ण्ण〈ङ्कीर्ति〉--- C_{94} **74a** ०वारमध्ये] C_{94}, ०वारणै C_{45}, ०चारमध्ये E **74b** यथान्तव०] C_{45}E, यथान्तर्व्व C_{94} • ०वर्तिनेव] C_{45}E, वर्त्ति〈ने〉व C_{94} **74c** भुञ्जन्ति भोगान्] C_{45}E, 〈भुञ्ज〉 --- C_{94} • सततान्तवर्ती] C_{94}E, सततान्नवर्ती C_{45} **74d** बहिः०] C_{94}E, बहि० E **75a** करिणो ऽन्तदन्तम्] C_{45}, करिणो ऽन्तर्दन्तम् C_{94}, करिणान्तदन्तदत्तम् E

भुञ्जन्ति भोगान्सततं नरेन्द्र ।
युध्येत राजा बहिर्दन्तभोगैर्
यदन्तरं पश्य समानजातम् ॥ २४:७५ ॥

न दानतुल्यं त्वभयप्रदस्य
न यज्ञतुल्यं जित-इन्द्रियस्य ।
न चार्थतुल्यं जितकामिनश्च
न धर्मतुल्यं दमकामितस्य ॥ २४:७६ ॥

बह्वन्तरं नैव हि धर्मयोश्च
क्लेशाधिकं बाह्यफलाल्पसारम् ।
यदत्र धर्मं फलनैष्ठिकस्य
न तुल्य कोटीशतयाजिनापि ॥ २४:७७ ॥

एतत्पवित्रं परमं सधर्मम्
पुरा यथोक्तं परमेश्वरेण ।
मयापि तुल्यं कथितं यथावत्
पुराणवेदोपनिषत्सुसारम् ॥ २४:७८ ॥

सदोजसौभाग्यमतीव मेधा
निरुत्सुकः सौम्यमनुत्तमं च ।
सुपुत्रपौत्रं न विछिन्नगोत्रम्
भवन्ति विद्याधरलोकपूज्यम् ॥ २४:७९ ॥

यशश्रियं कीर्तिरतीव तेजो
जनप्रियो धान्यधनायुवृद्धिम् ।
प्रबोधप्रज्ञारुजधर्मवृद्धिम्

✣

(75b) भुञ्जन्ति] C_{45}E, भुजन्ति C_{94} (75c) राजा] C_{94}E, राज C_{45} • बहिर्दन्तभोगैर्] $C_{94}C_{45}$, बहिदत्तभोगैर् E (75d) यदन्तरं पश्य समानजातम्] C_{45}, यदन्तरे पश्य समानजातम् E, यदन्त(रे)---नजातम् C_{94} (76c) ०कामिनश्च] E, कामिन--- C_{94} (76d) न धर्मतुल्यं] E, --- C_{94}, om. C_{45} • दमकामितस्य] C_{94}, om. C_{45}, दमकामिनस्य E (77c) ०नैष्ठिकस्य] E, ०नैशिकस्य C_{45} (79a) सदोज०] E, सदोजः C_{45} (79b) निरुत्सुकः] E, निरुत्सुक० C_{45} (80a) यशः०] C_{45}, यश० E (80b) ०वृद्धिम्] C_{45}, ०वृद्धिः E (80c) ०वृद्धिम्] E, ०वृद्धि C_{45}

भवन्ति तं शास्त्रसदाभियोगी ॥ २४:८० ॥

यशस्विनी आर्यसुवर्णशृङ्गी
वेदान्तविप्रद्विजगायनेषु ।
दत्त्वा फलं तीर्थमनुत्तमेषु
शृण्वन्ति ये तस्य भवेत्सपुण्यम् ॥ २४:८१ ॥

दशाधिकं वाचयितुश्च पुण्यम्
शताधिकं यः पठति प्रभाते ।
सहस्रशः पुस्तकृतस्य पुण्यम्
परे ऽभ्यस्ते कीर्तयते ऽयुतानि ॥ २४:८२ ॥

अधीत्य यस्योरगतं सुशास्त्रम्
समस्तमध्यायमनुक्रमेन ।
दशायुताङ्गो ददतुश्च पुण्यम्
लभत्यसंदिग्धयथादिनैकं ॥ २४:८३ ॥

येनेदं शास्त्रसारमविकलमनसा यो ऽभ्यसेत्तत्प्रयत्नात्
व्यक्तो ऽसौ सिद्धयोगी भवति च नियतं यस्तु चित्तप्रसन्नः ।
पित्र्यं यो गीतपूर्वं प्रतिदिन शतश उद्धियन्ते च सर्वे
आत्मानं निर्विकल्पं शिवपदमसमं प्राप्नुवन्तीह सर्वे ॥ २४:८४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शास्त्रवर्णना नाम चतुर्विंशतितमो ऽध्यायः समाप्तः ॥

✣

80d तं] C_{45}, ते E **81c** ०नुत्तमेषु] E, ०नुमेषु C_{45} **82a** वाचयितुश्च] C_{45}, वाच चतुश्च E **82d** परे] C_{45}, परो E • कीर्त०] $C_{45}{}^{pc}$, कीर्ति० $C_{45}{}^{ac}$ **83c** दशायुताङ्गो ददतु०] E, दशायु⟨तङ्ग दे⟩दतु० C_{45} **83d** ०यथादिनैकं] E, ०य⟨थादि⟩नैकं C_{45} **84a** ०सारम०] C_{94} $C_{45}K_{82}$E, ०सारंम० C_{02} • ०विकल०] $C_{94}K_{82}$E, ०किल० C_{45} • भ्यसेत्तत्प्र०] $C_{\Sigma}K_{82}$, भ्यसेत प्र० E **84b** सौ] $C_{45}C_{02}K_{82}$E, सो C_{94} • चित्त०] C_{Σ}E, विन्न० K_{82} • ०प्रसन्नः] $C_{94}C_{02}$ K_{82}E, ०प्रयान्ना C_{45} **84c** पित्र्यं यो गीतपूर्वं] $C_{\Sigma}K_{82}$, नित्य यो धीतयोत पूर्व्वं E • ०दिनशतश उद्धियन्ते च सर्वे] K_{82}, ⟨दिन⟩--- C_{94}, ०दिनशतस उद्धियन्ते च सर्वे C_{45}, ०दिनशतस उद्रियन्ते च सर्वे C_{02}, ०दिनशतशो उर्द्धि यन्ते च सर्वे E **Colophon:** ०वर्णना] $C_{94}C_{45}$, ०वर्णनो E • ध्यायः समाप्तः] $C_{94}C_{45}$, ध्यायः E

॥ वृषसारसंग्रहः समाप्त इति ॥

✣

Colophon: CHECK DELETE Coloवृषसारसंग्रहः समाप्त इति] C_{94}, वृषसारसंग्रहं समाप्त इति C_{45}, om. E